MAHMUD KAŞĞARLI

Beynəlxalq elmi jurnal
Международный научный журнал
International scientific journal

www.kashgarli.az
info@kashgarli.az

ISSN 3005-3137
E İSSN 3005-4982

Cild 2, №1

ISSN 3005-3137 (Print)
EISSN 3005- 4982 (Online)

MAHMUD KAŞĞARLI

Beynəlxalq elmi jurnal
Международный научный журнал
International scientific journal

Toplu Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən rəsmi qeydiyyata alınmışdır.

It was officially registered by the Commission of Higher Attestation under the President of Azerbaijan Republic

- ***İldə 3 dəfə nəşr olunur.***
- ***Издается 3 раза в году.***
- ***Published 3 times a year.***

II Cild
№1

BAKI – 2024

İÇİNDƏKİLƏR

DİLÇİLİK

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

TARİX

İNCƏSƏNƏT VƏ MƏDƏNİYYƏT

PERSONALİA

СОДЕРЖАНИЕ

ЛИНГВИСТИКА

ЛИТЕРАТУРНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ

ИСТОРИЯ

ИСКУССТВО И КУЛЬТУРА

ПЕРСОНАЛИИ

CONTENTS

LINGUISTICS

LITERARY RESEARCHİNG

HISTORY

ART AND CULTURE

PERSONAL NEWS

UOT: 531. 811.

KOREYA VƏ AZƏRBAYCAN ARASINDA DİL TƏDRİSİ VƏ MÜBADİLƏLƏRİN HAZIRKİ VƏZİYYƏTİ

Yanghee LEE
Koreya Xarici Dillər Universiteti,
Türk-Azərbaycan araşdırmaları kafedrası, Chong Jin, OH
Fəlsəfə elmləri doktoru, professor
Hankuk Xarici Araşdırmalar Universiteti,
Türk-Azərbaycan Araşdırmaları kafedrasi müdiri, Seul, Korea
Jin93@hufs.ac.kr
https://orcid.org/0000-0002-8980-2688

Xülasə

Azərbaycan dilinin tədqiqinə dair araşdırmalar, əsasən, Koreya dili ilə türk dillərinin aqqlütinativlik xüsusiyyətləri aspektindən aparılıb. Lakin son zamanlar müxtəlif sahələrdə aparılan tədqiqatların əhatə dairəsi genişlənib. Bu məqalə Koreya və Azərbaycan dilləri arasında aparılan linqvistik müqayisəli tədqiqatlar haqqında deyil, dilin tədrisinin ümumi aspektində hər iki ölkənin mövcud vəziyyətini araşdıraraq Azərbaycan dili ilə əlaqədar Koreyada milli siyasət kimi həyata keçirilən dil tədrisi proqramının istifadəsi üçün üsulların təklif edilməsi ilə bağlıdır. Azərbaycan və Koreya arasında diplomatik əlaqələr 1992-ci ildə qurulsa da Koreya ilə Azərbaycan arasında elm, təhsil, mədəni əlaqələrin genişlənməsi Cənubi Koreya prezidenti No Mu Hyonun 2006-cı ildə Azərbaycana səfərindən sonra daha geniş vüsət almışdır. 2007-ci ildə hər iki ölkədə səfirlik yaradıldı. O vaxtdan bəri iki ölkə arasında iqtisadi, sosial və mədəni mübadilələr durmadan artır. İnkişaf potensialı və mümkünlüyü olan ölkələrlə mübadilələrin genişləndirilməsi dilə tələbatın da artırılmasını və əməkdaşlıq sahəsində istedadlı insanların yetişdirilməsini tələb edir. Müvafiq olaraq, hər iki ölkədə dil, mədəniyyət və akademik sahələrə tələbatın daha da artacağı gözlənilir. Məqalədə Azərbaycan və Koreyada milli siyasət kimi həyata keçirilən dil tədrisi proqramının istifadəsi üçün üsullardan bəhs edilmiş, hər iki ölkədəki dil tədrisinin vəziyyəti, Azərbaycanda Koreya dilini və koreyaşünaslığı tədris edən müəssisələrin cari vəziyyəti, statistikası,iki ölkə arasında təhsil sahəsində digər mübadilə və əməkdaşlıqlar tədqiqata cəlb edilmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan, Koreya, milli siyasət, istedadlı insanların yetişdirilməsi, dil tədrisi proqramı, mübadilə, əməkdaşlıq.

CURRENT POSİTİON OF LANGUAGE TEACHİNG AND İNTERCHANGES BETWEEN KOREA AND AZERBAİJAN

Yanhee Lee
Korean University of Foreign Languages,
Department of Turkish-Azerbaijani Receasrchs, Chong Jin, OH
Doctor of philosophy sciences, professor
Hankuk Univeristy of Foreign Studies, Seol, Korea
Head of Turkic-Azerbaijani Researchs Department

Summary

Researching on exploring the Azerbaijani language were carried out mainly from point of the agglutinative characteristics of Korean and Turkish languages.But recently the volumes of researches carring out in various fields has expanded.This article is dedicated to non-comparative linguistic researchs between Korean and Azerbaijani, but rather the current situation of both countries in general aspect of language teaching and the proposal of methods for using the language teaching program,realizing as a national policy in Korea, regarding to the Azerbaijani language.Though diplomatic relations between Azerbaijan and Korea were established in 1992, influsing of scientific, educational and cultural ties between Korea and Azerbaijan has been widespread wider after visiting of South Korean President Roh Moo Hyo to Azerbaijan in 2006. Embassies were opened in both countries in 2007. Since then, economic, social and cultural changes between two countries had been so wider. Expanding changes with countries on developing potential and opportunities, increasing demand for the language and and requires the prepairing of talanted people in field of cooperation. Respectively, widely expected for increasing of language, culture and academic fields in both countries. It was discussed about the methods of using the language training program realizing as a national policy in Azerbaijan and Korea, the position of language teaching in both countries, the current

position of institutions teaching Korean and Korean Linquistics in Azerbaijan, their statistics, other educational changings between two countries and collaborations; in this article.

Key words: Azerbaijan, Korea, national policy, preparation of talented people, language training program, exchange, cooperation.

ТЕКУЩЕЕ СОСТОЯНИЕ ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКОВ И ОБМЕНОВ МЕЖДУ КОРЕЕЙ И АЗЕРБАЙДЖАНОМ

Янхи Ли
Корейский университет иностранных языков,
Кафедра турецко-азербайджанских исследований, Чонг Джин, Огайо
Доктор философских наук, профессор
Университет иностранных языков Ханкук, Сеул, Корея
Заведующий отделом тюркско-азербайджанских исследований

Резюме

Исследования по изучению азербайджанского языка проводились в основном с точки зрения агглютинативных характеристик корейского и турецкого языков. Но в последнее время объем исследований, проводимых в различных областях, расширился. Эта статья посвящена не сравнительным лингвистическим исследованиям между корейским и азербайджанским языками, а скорее текущему положению обеих стран в общем аспекте преподавания языков и предложению методов использования программы обучения языкам, реализованной в качестве национальной политики в Корее в отношении азербайджанский язык. Хотя дипломатические отношения между Азербайджаном и Кореей были установлены в 1992 году, расширение научных, образовательных и культурных связей между Кореей и Азербайджаном получило более широкое распространение после визита президента Южной Кореи Но Му Хё в Азербайджан в 2006 году. В 2007 году в обеих странах были открыты посольства. С тех пор экономический, социальный и культурный обмен между двумя странами неуклонно растет. Расширение обменов со странами с потенциалом и возможностями развития требует увеличения спроса на язык и подготовки талантливых людей в сфере сотрудничества. Соответственно, спрос на язык, культуру и академические области, как ожидается, возрастет в обеих странах. В статье рассказывается о методах использования программы обучения языку, реализуемой в качестве национальной политики в Азербайджане и Корее, состоянии преподавания языков в обеих странах, текущей ситуации и статистике учреждений, обучающих корейскому языку и кореееведению в Азербайджане, других обменах и сотрудничество в сфере образования между двумя странами участвуют в исследованиях.

Ключевые слова: Азербайджан, Корея, национальная политика, подготовка талантливых людей, программа обучения языкам, обмен, сотрудничество.

Aktuallıq. Azərbaycan geosiyasi mövqeyinə görə strateji cəhətdən əhəmiyyətli ölkədir. Şimal-qərbi İran, Türkiyə və Rusiya ilə həmsərhəddir və bu ölkələrlə dil, mədəni və ictimai əlaqələri mövcuddur. Azərbaycan dili Ural-Altay dilləri ailəsinə mənsubdur və Cənub-Qərbi Oğuz dili kimi türk dili ilə linqvistik cəhətdən sıx bağlıdır. Ərəb, fars və rus dillərinin təsirlərini nəzərə alaraq bu dilin linqvistik xüsusiyyətlərini öyrənməyə ehtiyac var.

Annotasiya. Azərbaycan dilinin tədqiqinə dair araşdırmalar, əsasən, Koreya dili ilə türk dillərinin aqqlütinativlik xüsusiyyətləri aspektindən aparılıb. Lakin son zamanlar müxtəlif sahələrdə aparılan tədqiqatların əhatə dairəsi genişlənib. Bu araşdırmada Koreya və Azərbaycan dilləri arasında aparılan linqvistik müqayisəli tədqiqatlar haqqında deyil, dilin tədrisinin ümumi aspektində hər iki ölkənin mövcud vəziyyətini araşdıraraq Azərbaycan dili ilə əlaqədar Koreyada milli siyasət kimi həyata keçirilən dil tədrisi proqramının istifadəsi üçün üsullar təklif edəcəm.

Metod. Məqalədə müqayisə, qarşılaşdırma metodları və müasir dilçilik üsulları tətbiq olunmuşdur.

Giriş. Hər iki ölkədə dil tədrisinin hazırki vəziyyəti. Azərbaycan və Koreya arasında diplomatik əlaqələr 1992-ci ildə qurulub. Cənubi Koreya prezidenti No Mu Hyonun 2006-cı ildə Azərbaycana səfərindən sonra 2007-ci ildə hər iki ölkədə səfirlik yaradıldı. O vaxtdan bəri iki ölkə arasında iqtisadi, sosial və mədəni mübadilələr durmadan artır. İnkişaf potensialı və mümkünlüyü olan ölkələrlə mübadilələrin genişləndirilməsi dilə tələbatın da artırılmasını və əməkdaşlıq sahəsində

istedadlı insanların yetişdirilməsini tələb edir. Müvafiq olaraq, hər iki ölkədə dil, mədəniyyət və akademik sahələrə tələbatın daha da artacağı gözlənilir. Bu fəsildə Azərbaycan və Koreyada Azərbaycan dilinin cari vəziyyəti və Azərbaycanda Koreya dilinin tədrisinin cari vəziyyəti daxil olmaqla, hər iki ölkənin universitet və müəssisələrində aparılan dil tədrisi fonunda mübadilə və əməkdaşlığa nəzər salacam.

Koreya Fondunun statistik məlumatlarına görə, 107 ölkədə koreyaşünaslıq dərsləri təklif edən 1408 müəssisə və universitetlər var ki, bunlardan da bəziləri Koreya dövlətinin xaricdə açılmış müəssisələridir, bəziləri isə həmin ölkələrin universitetləridir. Onların arasında koreyaşünaslıq üzrə ən çox dil dərsləri olan ölkələr Yaponiya (377 universitet), Çin (276 universitet), Amerika(131 universitet), Rusiya, Tailand və Vyetnamdır. Koreya dilinin tədrisinə görə Azərbaycan İspaniya və Sinqapur kimi ölkələrlə birgə 28-ci yerdədir. Burada 6 müəssisədə Koreya dili tədris olunur.Azərbaycanda Koreya dili və koreyaşünaslıq təhsili təklif edən universitetlər aşağıdaqeyd olunan Cədvəl 1-də verilmişdir. Azərbaycan Dillər Universiteti və Bakı Dövlət Universitetində fakültələr açılmış və tədris davam etməkdədir. Digər universistetlərdə Koreya dili və mədəniyyəti dərsləri keçilməkdədir. Bundan əlavə, 2018-ci ildən etibarən "Seconq"kursları açılmış və və son zamanlar Hallyunun təsiri ilə tələbələrin Koreya dilinə marağı artmışdır və bu səbəbdən Koreya dili öyrənənlərin sayı get-gedə artmaqdadır.

Cədvəl 1. Azərbaycanda Koreya dilini və koreyaşünaslığı tədris edən müəssisələrin cari vəziyyəti,statistikası

Sıra №	Azərbaycan universitetləri	Koreya dili ilə bağlı dərslərin cari vəziyyəti	
1	Azərbaycan Dilllər Universiteti (Azerbaijan University of Languages)	Tərcümə və mədəniyyət fakültəsi	Koreya-Azərbaycan dili tərcümə ixtisası (bakalavr) Magistratura(1994)
		Koreya Tədqiqatları Kitabxanası (Koreyaşünaslıq ilə bağlı vəsaitlər, 1370 nüxsə)	
2	Bakı Dövlət Universiteti(Baku State University)	Şərqşünaslıq fakültəsi, Uzaq Şərq dillləri və ədəbiyyatı	Koreya dili və ədəbiyyatı(bakalavr, 2007)
		"Seconq" kursları	
3	Bakı Mühəndislik Universiteti(Baku Engineering University)	Digər ixtisaslar daxilində koreyaşünaslıq proqramı	Koreya dili
4	Xəzər Universiteti (Khazar University)	Humanitar və Sosial Elmlər fakültəsi, Dil və ədəbiyyat fakültəsi	Koreya dili - 1, 2
5	Azərbaycan Texnologiya Universiteti(Azerbaijan Technology University)	Beynəlxalq Əlaqələr Mərkəzi, Koreya Mərkəzi	Qida Elmləri və Texnologiyaları fakültəsi, Turizm bölməsi (ikinci dil kimi)
6	Naxçıvan Dövlət Universiteti(Nakhchivan State University)	Koreya Mərkəzi	Koreya dili – ilkin səviyyə, orta səviyyə Koreya mədəniyyəti

Koreya universitetlərində Azərbaycan dili Hankuk Xarici Dillər Universitetinin Türkiyə-Azərbaycan fakültəsində tədris olunur.Azərbaycan dili türk dilləri arasında Türkiyə türkcəsi ilə daha çox yaxındır və bu səbəbdən bakalavrda türkdilləri qrupuna daxil olan digər dillərə nisbətən bu iki ölkənin dilinin mənimsədilməsi daha asan olur.

Türk dilləri və Koreya dili Altay dil ailəsinə mənsubdurlar və aqqlütinativ dillərdir. Bu ortaq xüsusiyyətlər Türk və Azərbaycan dilini öyrənənlərə dili asan və tez öyrənməyə imkan yaradan müsbət cəhətlərdəndir.

Cədvəl 2.Türk-Azərbaycan dili fakültəsi və Azərbaycan dilinin kurikulumu

Sıra №	Fənn	Semestr	Kredit
1	Yeni başlayanlar üçün Azərbaycan dili- 1 (Reading in Elementary Azeri 1)	2	2
2	Yeni başlayanlar üçün Azərbaycan dili- 2 (Reading in Elementary Azeri 2)	2	2
3	Azərbaycan dilində inşa(Azeri Composition)	2	2
4	Yeni başlayanlar üçün Azərbaycan dilində mətnin oxusu(Readings in Azeri Text)	2	2
5	Azərbaycan və Mərkəzi Asiyaşünaslıq	3	3
6	Türk regionunun mədəni məzmunları (Turkic Areas Cultural Contents)	2	2
7	Yeni başlayanlar üçün Azərbaycan dilində danışıq - 1 (Elementary Azeri Conversation 1)	3	2
8	Yeni başlayanlar üçün Azərbaycan dilində danışıq - 2 (Elementary Azeri Conversation 2)	3	2
9	Qafqazda iqtisadiyyat və enerji(Economy and Energy in Caucasus)	3	3
10	Türkiyə-Orta Asiya iqtisadiyyatına giriş	4	2

Türk-Azərbaycan dili fakültəsi Azərbaycanın dili, mədəniyyəti, siyasəti və iqtisadiyyatı kimi müxtəlif fənlərdən dərs almağa imkanyaradır. Eyni zamanda dil bacarıqlarının mənimsənilməsi ilə həmin regionu daha dərindən tədqiq edə bilmək üçün kurikulum tərtib olunub. Cədvəl 2-dən göründüyü kimi, Azərbaycan dili dərsləri "Yeni başlayanlar üçün Türk dili dərsləri" bitdikdən sonra aşağı kurslarda dil bacarıqlarının təkmilləşdirilməsi məqsədilə"Yeni başlayanlar üçün danışıq və oxu qabiliyyətlərini formalaşdıran dərslər", 3-cü və 4-cü kurslarda isə hər bir tələbənin fərdi maraq və qabiliyyətinə uyğun olaraq ixtisaslaşdırılmış sahələrdə istifadə edə bilmələri üçün "Regional dərslər" olaraq strukturlaşdırılıb.

İki ölkə arasında təhsil sahəsində digər mübadilə və əməkdaşlıqlar. Prezident No Mu Hyonun 2006-cı ildə Azərbaycana səfərindən sonra prezident İlham Əliyev 2007-ci ildə Koreyaya səfər edib. Bu zaman iki ölkə gəncləri arasında mübadilə və əməkdaşlıq məqsədilə Səhiyyə və Rifah Nazirliyi ilə Azərbaycanın Gənclər və İdman Nazirliyi arasında memorandum imzalanıb[1]. 2008-ci ildən bəri hər iki ölkədən hər il 10 gənc qarşılıqlı səfərlər edirlər və bu səfərlər vasitəsilə digər ölkənin mədəniyyətini, adət-ənənələrini, incəsənətini və s. təcrübədən keçirərək öyrənirlər. Bunun vasitəsi ilə də hər iki ölkə bir-birlərini mədəni cəhətdən tanımağıdaha da yaxşılaşdırmağa çalışır. Təxminən 10 gün davam edən proqram vasitəsilə Koreya və Azərbaycan gəncləri təcrübə mübadiləsi aparırlar və beynəlxalq bacarıqlarını inkişaf etdirirlər.

Aşağıda təqdim olunan Cədvəl 3-də Azərbaycan və Koreya universitetləri arasında imzalanmış müqavilələr vasitəsilə tələbə mübadiləsi kimi həyata keçirilən əməkdaşlığın cari vəziyyəti qısa şəkildə verilmişdir.

Bundan əlavə, ayrıca bir müqavilə bağlanmasa da, hər iki ölkə arasında sərbəst akademik mübadilə və ya xüsusi dəvət olunmuş nümayəndələrin məruzələri, tələbələrin ixtisasları ilə bağlı təcrübələri və təcrübə proqramları da həyata keçirilir.

[1] *Ölkələr arasında gənclərin qarşılıqlı mübadiləsi layihəsi 1979-cu ildən həyata keçirilir. Gənclərin beynəlxalq mübadilə proqramı üzrə hal-hazırda 36 ölkə ilə bağlanmış müqaviləyə əsasən gənclər qarşılıqlı səfərlər edirlər. Koreyalı gənclərin həmin ölkələrə səfər etmələri və təcrübə keçmələri, gənclərin fəaliyyətləri, yaşayış yeri, həmin ölkələrdəki önəmli müəssisələrə səfərlər və s. fəaliyyətlər mübadilə proqramında həyata keçirilir.*

Cədvəl 3. Hər iki ölkənin universitetləri arasında təhsil sahəsində əməkdaşlığın hazırki vəziyyəti[2]

Sıra №	Azərbaycan universitetləri	Koreya universitetləri
1	Azərbaycan Dilllər Universiteti	Koreya Xarici Dillər Universiteti Busan Xarici Dillər Universiteti
2	Naxçıvan Dövlət Universiteti	Kyunqsunq Universiteti
3	Bakı Mühəndislik Universiteti	İnha Universiteti
4	Bakı Dövlət Universiteti	Koreya Xarici Dillər Universiteti, Koreya Politexnik Universiteti
5	Azərbaycan Texnologiya Universiteti	Koreya Politexnik Universiteti
6	Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti	Koreya Milli İncəsənət Universiteti
7	ADA Universiteti	Koreya Xarici Dillər Universiteti

Yerli universitetlərdə əcnəbi tələbələrin sayı 2003-cü ildən 2019-cu ilə qədər mütəmadi olaraq artsa da, son günlər koronavirus (COVID-19)pandemiyası səbəbindən bir qədər azalma müşahidə olunur.

Təhsil Nazirliyinin paylaşdığı statistikaya əsasən 2021-ci ilin aprel ayına olan məlumatlara görə, Koreya universitetlərinə 152 281 nəfər tələbə qəbul olunub.Onların arasında ən çox beynəlxalq tələbənin gəldiyi ölkələr Çin, Vyetnam, Özbəkistan, Monqolustan, Yaponiya və ABŞ-dır ki, bunlar da Asiyadan olan beynəlxalq tələbələrlə müqayisədə daha çoxdur.Azərbaycandan gələn tələbələrin ümumi sayı 84 nəfərdir ki, bunlar da Koreyadakı xarici tələbələrin 0,06%-ni təşkil edir. Cədvəl 4-də Koreyada təhsil alan azərbaycanlı tələbələrin təhsil aldıqları sahələröz əksini tapıb.

Aşağıdakı cədvəldə göstərildiyi kimi, azərbaycanlı tələbələr arasında bakalavr pilləsində təhsil alanların içərisində Mühəndislik ixtisası daha çox yer tutsa da, magistratura və doktorantura da daxil olmaqla nəzərdən keçirsək, ümumilikdə məlum olur ki, humanitar və sosial elmlər üzrə beynəlxalq tələbələrin nisbəti daha yüksəkdir.

Cədvəl 4. Koreyadakı azərbaycanlı tələbələrin təhsil aldıqları sahələr

Dil kursu			15
Bakalavr (Kollec)		Humanitar və sosial elmlər	11
		Mühəndislik	21
		Təbiət elmləri	8
		İncəsənət və idman	1
Magistratura	Magistratura	Humanitar və sosial elmlər	18
		Mühəndislik	1
Doktorantura	Doktorantura	Humanitar və sosial elmlər	4
		Mühəndislik	1
Digər kurslar			4
Toplam			84

Koreya universitetlərinin xarici universitetlərlə beynəlxalq mübadilələri günü-gündən artsa da, tələbələr, əsasən, Amerika, Çin, Avstraliya və Yaponiya kimi ölkələrə meyillidirlər.

2 Bu hissə Təhsil Nazirliyinin "2021-ci ildə ali təhsil müəssisələri və universitetlər üzrə xarici tələbələrin cari vəziyyəti" haqqında məlumatlar əsasındahazırlanıb.

Bakalavr, magistratura və doktoranturaya birlikdə nəzər salsaq, koreyalı tələbələrin sayının çox olduğu regionlar Şimali Amerika > Asiya > Avropa > Okeaniya > Afrika > Mərkəzi və Cənubi Amerika sıralanmasında olduğu kimidir. Dil və digər təhsil məqsədləri üçün xaricdə təhsil alanlar da daxil olmaqla, koreyalı tələbələrin əksəriyyəti – təxminən 73%-i Şimali Amerika və Asiyada cəmləşib. Təhsil Nazirliyinin təqdim etdiyi statistik məlumatlara əsasən, 2008-2021-ci illər ərzində Azərbaycanda təhsil alan koreyalı tələbələrin cari vəziyyəti ilə aşağıda göstərilən Qrafik 1 vasitəsi ilə tanış ola bilərsiniz. 2021-ci ilin statistik məlumatlarına əsasən Azərbaycanda təhsil alan koreyalı tələbələrin hazırki vəziyyətinə nəzər salsaq, 4 dil kursu və 6 bakalavr tələbəsi, yəni ümumilikdə 10 tələbə var.Digər ölkələrlə müqayisədə tələbə mübadiləsi aşağı olsa da, iki ölkə arasında müxtəlif siyasi dəstəklər vasitəsilə dövlət təqaüd proqramları və ya universitetlərarası mübadilə və əməkdaşlıq artdıqca, tələbə mübadiləsinin də tədricən artacağı gözlənilir.

Qrafik 1.Azərbaycandakı koreyalı tələbələrin cari vəziyyəti (Təhsil Nazirliyi, 2021)

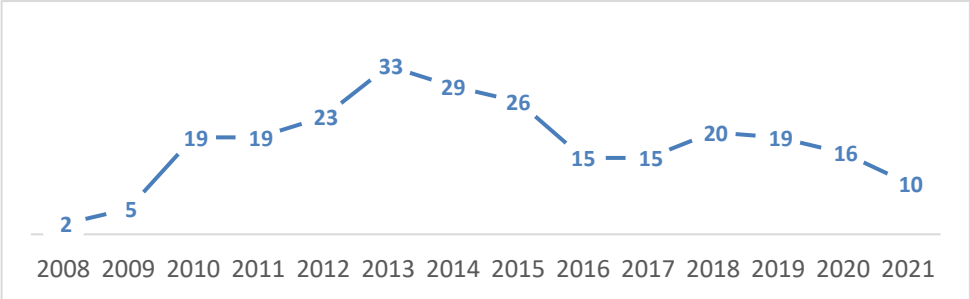

Koreya ilə Azərbaycan arasında əlaqələr siyasət, iqtisadiyyat, cəmiyyət, mədəniyyət və təhsil sahələrində müxtəlif mübadilə və sazişlər vasitəsilə inkişaf edir və buna görə də hər iki ölkənin dil və mədəni imkanlarına əsaslanmaqla daha makroskopik baxımdan peşəkar, istedadlı şəxsləri inkişaf etdirmək lazımdır. Azərbaycan iqtisadi liberallaşma yolu ilə sürətli iqtisadi artım nümayiş etdirir və resurs diplomatiyasının, tikinti biznesinin genişləndirilməsiilə Azərbaycan dilinə tələbat get-gedə artır. Koreyanın tikinti və inşaat sektoruüzrə bir sıra şirkətləri artıq Azərbaycana daxil olub.Azərbaycan vasitəsilə Türkiyə, Orta Asiya və İrana daxil olmaq istəyən şirkət və ya qurumlarda, eləcə də Koreyanın yeni şimal siyasəti ilə bağlı müxtəlif sahələrdə peşəkar beynəlxalq və regional ekspertlərə ehtiyac var. Bu baxımdan universitetlərarası və iki ölkə arasında fəal akademik mübadilə fəaliyyətləri vasitəsilə mükəmməl mütəxəssis qüvvəsi yetişdirilə və Asiya və Qafqaz regionunda daha sıx əməkdaşlıq əlaqələri yaradıla bilər.

"Xüsusi xarici dillərin tədrisinin təşviqi"layihəsi və xarici dil təhsili. Koreyada xarici dil təhsili siyasəti ilə əlaqədar olaraq 2016-cı ildə qanun qəbul edilmişdir və bu qanun əsasında dəstəklənən "Xüsusi xarici dillərin tədrisinin təşviqi (Critical Foreign Languages Education Promotion)" adlı layihə mövcuddur.

"Xüsusi xarici dil (CFL, CriticalForeignLanguages)" dedikdə ölkənin inkişafı üçün strateji olaraq ehtiyac duyulan və prezident tərəfindən təyin olunan dillər nəzərdə tutulur. Toplamda 53[3]belə dil vardır.

Bu layihənin həyata keçirilməsinin əsas səbəblərindən biri Koreyanın strateji regionlara çıxışına və mübadiləyə hazırlıqlı olması üçün peşəkarlara olan tələbatı artırmaq, eləcə də strateji ölkə ilə bağlı məlumatların genişləndirilməsidir.Bu məqsədlə gənclərin işsizlik problemini həll etmək üçün xarici ölkələrdə məşğulluq və startap kimi yeni iş yerlərinin yaradılmasına ehtiyac var.

ABŞ-da federal hökumət və peşəkar təhsil müəssisələri amerikalıların dil təhsili üçün milli təşəbbüs olan "Language Flagship" proqramı vasitəsilə xüsusi xarici dillərdə qlobal mütəxəssislər yetişdirirlər. Bir çox universitetlər bu proqramlar şəbəkəsindən istifadə etməklə xüsusi xarici dillərdə qlobal mütəxəssislərin gələcək nəslini inkişaf etdirməyi qarşılarına məqsəd qoyublar.

[3]*18 Avropa dili, 7 Avrasiya dili (Azərbaycan dili Avrasiya dili kateqoriyasına aiddir), 14 Hind-ASEAN dili, 12 Yaxın Şərq- Afrika dili və 2 Latın Amerika dilinə bölünür.*

Koreyada 2017-ci ildən 2021-ci ilədək ilk beşillikdə "Xüsusi xarici dillərin tədrisinin təşviqi" layihəsi 15 dili əhatə etdi.

2022-ci ildən etibarən isə ikinci bir layihəyə başlanılıb. Həmin layihəyə 5[4] yeni dil əlavə olunub və beləliklə, dillərin sayı 20-yə çatıb.Bu xarici dillərin təşviqinə hər zaman müəyyən dəstəklər olunur. Hər bir dildə təcrübəsi olan xarici dil mütəxəssislərini yetişdirmək üçün təqaüdlər ayrılır, bakalavr, magistratura, doktorantura pillələri proqramlarına müxtəlif dəstəklər edilir. Bundan əlavə, tədris materialları, qiymətləndirmə sualları,"K-MOOC" kimi onlayn əlavə təhsil məzmunlarının hazırlanması və s.tədqiqat layihələri vasitəsilə təhsil əsasının yaradılmasına kömək edilir. Onlar təkcə əlaqədar fakültələrin tələbələrinə deyil, ictimaiyyətə də pulsuz təqdim olunur və bütün bunlar təhsil imkanlarını genişləndirir.

Azərbaycan dili hələ rəsmi olaraq hədəf dil kimi seçilməyib. Ancaq ilkin mərhələdə seçilən türkcəyə yaxın dil olduğundan layihədən kiçik dəstək alır və gələcəkdə hədəf dillərdən olacağı gözlənilir. Məsələn, layihənin ilkin mərhələsində hədəf dil olaraq seçilən tay dilinə yaxın dil olaraq seçilmiş laos dili 2022-ci ildə layihənin ikinci mərhələsində yeni hədəf dil olaraq seçilmişdir. Hazırda tədris materiallarının hazırlanması, tələbələr üçün təqaüdlərin verilməsi, müxtəlif təhsil proqramlarının yaradılması kimi fəaliyyətlər sayəsində dövlət dəstəyinin əhatə dairəsidaha da genişləndirilib.

Azərbaycan ilə iqtisadi, sosial və mədəni mübadilə baxımından ticarətin miqyası, iqtisadi göstəricilər və əməkdaşlıq sahələrində inkişaf artdığına görə və türkcəyə yaxın dil olduğundan ikinci mərhələdə də fakültə və ya adi insanlar üçün nəzərdə tutulmuş dil proqramları üzrə dəstəklər davamlı şəkildə artırılmalıdır. Onun əsas dil olması üçün dəstək lazım olduğunu insanlara xatırlatmağa daim ehtiyac var.

Təklif. Koreyada dövlət sektoru, özəl sektor, təhsil sektoru kimi müxtəlif sahələrdə türk dilinə tələbat durmadan artır vəinfrastruktur və tikinti layihələrinin genişlənməsi ilə Azərbaycan dilinə də tələbat günü-gündən artır. Milli mübadilə və əməkdaşlıq istər-istəməz qarşılıqlı anlaşma və strateji yanaşmalar üçün hər bir ölkənin düşüncə və mədəniyyətini dərk etmək üçün əsas olan dil təhsilinin zəruriliyini artırır.

Nəticə. 2021-ci ilin aprel ayında "Xüsusi xarici dillər şəbəkəsi"nin yaradılması və mübadilənin həyata keçirilməsi üçün 12 ölkə səfirinin iştirak etdiyi CFL Səfirlər Forumu keçirilib. Azərbaycan Respublikasının Koreyadakı səfiri Rəmzi Teymurov da qeyd etdiyim Foruma qatılmış və Azərbaycan haqqında, hər iki ölkə arasındakı mübadilələr və s. barədə məlumatlar vermişdir. Dil və mədəniyyətə əsaslanan təhsil sahəsində əməkdaşlıq təkcə insan mübadiləsi demək deyil, bu həm də müxtəlif fundamental və tətbiqi sahələrdə tədqiqat mübadiləsinə və bir sıra sahələrdə texniki əməkdaşlığa səbəb ola bilər.

Azərbaycan və Koreya arasında iqtisadi və mədəni mübadilələrin sürətlə genişlənməsi sayəsində gələcəkdə də təhsil sahəsində əməkdaşlığa fəal dəstəyin olacağına, həmçinin digər sahələrdə də tədqiqat və əməkdaşlığın artacağına ümid edirəm.

Referans

1. 외교부 (2019) 아제르바이잔개황, 외교부유럽국중유럽과
2. 교육통계서비스 http://kess.kedi.re.kr
3. 교육부, 국외(유학)교육통계자료
4. https://www.moe.go.kr/boardCnts/view.do?boardID=350&boardSeq=90124&lev=0&searchType=null&statusYN=W&page=1&s=moe&m=0309&opType=N
5. 한국국제교류재단통계센터 https://www.kf.or.kr/koreanstudies/koreaStudiesMap.do
6. 한국외국어대학교터키아제르바이잔어과 turkazeri.hufs.ac.kr
7. 한국외국어대학교특수외국어교육진흥원 cfl.ac.kr
8. 특수외국어교육진흥사업 cfl.niied.go.kr

[4] *(2022-2026)2-ci mərhələdə seçilmiş 5 hədəf dil: holland, laos, isveç, italyan, qazax.*

UOT: 811. 512. 162.

TÜRK MƏNŞƏLİ TƏXƏLLÜSLƏR VƏ ŞƏRQİ SLAVYAN AD SİSTEMİNDƏ YERİ

Minaxanım Nuriyeva Təkləli
Filologiya elmləri doktoru, professor
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Bakı, Azərbaycan
proftomris@gmail.com
Orcid: 0000-0002-4985-813

Xülasə

Məqalədə rus dilindəki türk elementləri çox qədim tarixdən o dilinin bütün semantik qruplarına, terminologiyasına və onomastik sisteminə də nüfuz etdiyi göstərilir. Yazıda məqsəd rus müəlliflərinin istifadə etdiyi türkmənşəli təxəllüslərin bir çox xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaqdır. Aydın olur ki, rus o cümlədən Ukrayna, Belorus cəmiyyətində təxəllüslərə maraq və meyllərin səbəbi müxtəlif olmuşdur. Burada türkmənşəli təxəllüslərin geniş və davamlı şəkildə işlədilməsi halları bir neçə səbəblə bağlı idi. Bu ən çox türk xalqlarının dilləri, tarixi, etnoqrafiyası sahəsində çalışan alimlərin, yazıçıların türk xalqlarının tarixinə, dilinə və türk sivilizasiyasına böyük maraqları ilə əlaqədardı. Bir sıra böyük şəxsiyyətlərin türk yer, şəxs adından təxəllüs kimi istifadə etmələri onların etnik mənşəyinin türklərlə bağlı olması səbəbindən doğur. Bundan başqa bir də rus ziyalılarının - sənət adamlarının, xüsusən mətbuat işçilərinin ekzotik adlara meyli ilə bağlıdır. Rus dilində mövcud olan türkizmlər alındığı kimi, türk ölkə və şəhər adları arasından, bədii personaj adları sırasından seçilərək işlənə bilərdi. Məqalənin bir əhəmiyyəti də ondadır ki, mövzu az öyrənilmiş sahəyə həsr olunmaqla Şərqi Slavyan dilərindəki türkmənşəli sözlərin həmin dillərdə mövqeyini, yerini tam şəkildə bərpa edir.

Açar sözlər: təxəllüs, türkmənşəli sözlər, şərqi slavyan, rus müəllifləri

A PSEUDONYM OF TURKİC ORİGİN AND THEİR PLACE İN THE SYSTEM OF EAST SlAVİC NAMES

Minakhanim Nuriyeva Tekleli
Doctor of philological sciences, professor
Azerbaijan State Pedagogical University
Baku, Azerbaijan

Summary

The article shows that Turkish elements in the Russian language penetrated all the semantic groups, terminology and onomastic system of that language since ancient times. The purpose of the article is to reveal many features of pseudonyms of Turkic origin used by Russian authors. It is clear that the reasons for the interest and tendencies in pseudonyms in the Russian, Ukrainian and Belarusian society were different. here were several reasons for the widespread and continuous use of pseudonyms of Turkic origin. This was mostly related to the great interest of scientists and writers working with the languages, history, and ethnography of the Turkic peoples in the history, language, and Turkish civilization of the Turkic peoples. The fact that a number of great personalities used the name of a Turkish place or person as a pseudonym arose because their ethnic origin was related to the Turks. Another thing was related to the tendency of Russian intellectuals - artists, especially press workers - to exotic names. Such names could be selected from among the Turkish country and city names, as well as from the names of artistic characters, just as they were taken from Turkisms existing in the Russian language. One of the importance of the article is that it fully restores the position and place of words of Turkic origin in East Slavic languages by dedicating it to a little-studied field.

Key words: pseudonym, Turk origin, East Slavic, Russian authors

ПСЕВДОНИМ ТЮРКСКОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ И ИХ МЕСТО В СИСТЕМЕ ВОСТОЧНОСЛАВЯНСКИХ ИМЕН

Минаханум Нуриева Теклели
Доктор филологических наук, профессор
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет
Баку, Азербайджан

Резюме

В статье показано, что тюркские элементы в русском языке с древнейших времен проникли во все семантические группы, терминологию и ономастическую систему этого языка. Цель статьи заключается в выявлении многих особенностей псевдонимов тюркского происхождения, используемых русскими авторами. Известно, что причины интереса и тенденции к псевдонимам в русском, украинском и белорусском обществе были разными. Причин широкого и постоянного использования псевдонимов тюркского происхождения было несколько. Во многом это было связано с большим интересом ученых и писателей, занимающихся языками, историей и этнографией тюркских народов, к истории, языку и тюркской цивилизации тюркских народов. Тот факт, что ряд великих личностей использовал в качестве псевдонима название турецкого места или лица, возник из-за того, что их этническое происхождение было связано с тюрками. Другое дело было связано со склонностью русской интеллигенции — художников, особенно работников печати — к экзотическим именам. Такие имена могли быть выбраны из числа тюркских названий страны и города, а также из имен художественных персонажей, подобно тому, как они брались из существующих в русском языке тюркизмов. Одно из значений статьи состоит в том, что она полностью восстанавливает положение и место слов тюркского происхождения в восточнославянских языках, посвятив ее малоизученной области.

Ключевые слова: псевдоним, туркское происхождение, восточнославянские, русские авторы.

Aktuallıq. Şərqi Slavyan dillərindəki Türk mənşəli sözlər bu dillərin leksikasının demək olar ki, bütün sahələrinə yayıldığı kimi onomastik sisteminə də nüfuz edə bilmişdir. Məqalədə ümumişlək sözlər səciyyəsində Rus dili leksikasında möhkəm yer tutmuş Türk dillərinə məxsus sözlərin iştirakı ilə yaradılmış ədəbi təxəllüslərin formalaşma üsulları, bu dildə və Şərqi Slavyan xalqları tarixində yeri, dilin antroponimik sistemində mövqeyi ilk dəfə araşdırmaya cəlb olunmuşdur.

Annotasiya. Məqalədə Rus yazışı və şairlərinin, habelə elm, mədəniyyət xadimlərinin istifadə etdiyi türk mənşəli təxəllüslərdən, onların bir sıra işlənmə özəlliklərindən bəhs olunur. Araşdırma nəticəsində aydın olur ki, bu təxəllüslərin istifadə olunması xüsusi məqsədlərlə bağlıdır; əsasən Türk xalqları ilə bağlı fəaliyyətdə seçilmiş mövzular müəllifin həmin məsələlərə bələdliyini göstərir.

Metod. Məqalədə təsviri, tarixi-müqayisəli və müasir dilçilik metodlarından istifadə edilmişdir.

Giriş. Türk xalqları dünyanın bir çox mədəni xalqları ilə sıx və davamlı münasibətlər qura bilmişdir. Bu faktdır. Odur ki, Türk etnosunun, dillərinin qədim və aparıcı mövqeyini işıqlandırılmaqla yanaşı, mütləq onun digər xalqlarla olan əlaqələri də önə çəkilməlidir. Bizi düşündürən nöqtə bu münasibətlərin canlılığı və bu təmasın yaxınlığıdır. Rus dilindəki Türk elementləri Türk-Slav xalqlarının qədim və zəngin münasibətləri fonunda inkişaf etmiş davamlı bir prosesin nəticəsidir. Zaman-zaman irəliləyən Rus-Türk əlaqələri və münasibətləri nəticəsində türk mənşəli sözlər çox- çox əvvəldən Rus dilinin bütün semantik qruplarına, terminologiyasına və onomastik sisteminə nüfuz etmişdir. Bu mövzunun araşdırılması nəticəsində bir daha əmin olursan ki, Rus dilinin onomastik sistemi özü belə bu təsirdən kənarda qala bilməmişdir. Belə ki, Rus soyadlarının mühüm bir qismini – onun mühüm hissəsini Türk mənşəli soyadları təşkil edir[7,23]Bu xüsusiyyətə böyük əhəmiyyət verən Nikolay Baskakov Rus dilindəki sanballı Türk onomastikasının, xüsusən antroponimlərinin öyrənilməsi təkcə linqvistlər üçün deyil, tarixçilər üçün də böyük əhəmiyyət kəsb edir [1, 5-6] deməklə fikrimizi həqiqətən həmin hadisənin dərin tarixi köklərinə

yönəldir. Bu baxımdan diqqəti cəlb edən əsas məsələlərdən biri və ya birincisi müxtəlif dillərə məxsus olan Rus və Türk dillərinin münasibətidir: Türk dillərinə məxsus sözlərindən Rus aydınlarına təxəllüs olaraq yararlı olmasıdır.

Türk sözləri slavyan dilinə və beləliklə də Rus dili leksikasının bütün sahələrinə, eləcə də onomastik sisteminə də keçmiş, geniş yayılmışdır. Tarixçi-filoloq Nikolay Baskakovun göstərdiyi kimi, türk dillərinin Şərqi Slavyan dillərinə nüfuzu qeyri-adi dərəcədə çoxşaxəlidir. Əslində bu dillərdəki Türk onomastikasını – xüsusi adların öyrənilməsi təkcə dilçilər üçün deyil, həm də tarixçilər üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. [1, 5]. Bu məqsədlə Rus dilində Türk mənşəli təxəllüslərin etimoloji yöndən araşdırılmasını gərəkli hesab etdik. Çünki, "Rus dilində türk sözlərinin aşkarlaması, tədqiqi və lüğıtləşdirilməsi bu sözlərin Rus dilində ən erkən dövrlərdən bu günə kimi fəal işlənməsini və bu dil vahidlərinin potensial imkanlarını, habelə digər dil sistemlərində güclü mövqe tutmasını, mənimsədildiyini təsdiq edir. [2, 283]. Göründüyü kimi, Rus dilindəki Türk sözləri arasında Türk mənşəli soyadlar güclü təbəqə təşkil etdiyi kimi, rusların tarixi şəxsiyyətləri – yazıçıları, alimləri, siyasi və ictimai xadimləri tərəfindən Türk təxəllüslərindən istifadə edilməsi də geniş yayılmışdır. Fikrimizcə, tədqiqata cəlb olunmuş Rus soyad və təxəllüslərinin yaranma və işlədilmə yollarının müəyyən edilməsi onların yaratdığı Türk mənşəli sözlərin həmin mühitdə tam mənasıyla başa düşülən vasitələr sırasında olduğunu göstərir.[7,209] Rus dilində əsrlər boyu yaşamış Türk sözləri bu dilin mənşə etibarı ilə öz sözləri ilə bir sırada təxəllüs kimi işlənmişdir: bazar– Bazarov, tarakan– Tarakanov, arkan - Arkan, arsin-Arşinov, atlas–Atlas, karandaş–Karandaş. , kurqan–Kurqanov, almas –Almaz, baqatur–Baqatur,esaul- Esaul, arbuz– Arbuzov, bayar-Bayar, kaftan–Kaftanov, izyum – İzyumov, kumaç– Kumaçov, tütün– Tütüncüoğlu, kolpak–Kolpakov, urman – Urmanov, tuqay-Tuqay, tuman – Tumanov, .apka- Şapkin, şalaş – Şalaşkin...[7,210]

– Rus dilində arxaikləşmiş türkizmlərdən təxəllüs olaraq istifadə edilmiş: Talanov, Tamga, Tesakov, Uşkuynik, Tolmaçev, Tarxanov, Murzin, Ertaul, Seunşik, Nabatov, Ulan, Sayqatski (saygat-sivgat "harb kanimeti, trofey"), Sagaydaçnı, Sazandar, Rında, Divov, Sardar, Şlıkova, Yüzbaşeva, Çumak, Esaul, Baratov, Arşinov, Erlıkov…

– Canlı Rus ağızlarından alınmış Türk sözlərindən yaranan yapma adlar. Bellə adların ən çox ekzotik etkilər yaratmaq məqsədi ilə işləndiyi güman olunur: Sarınçı, Barança, Biçara, Yok, Aziz, Kara, Kardaşov, Belmesov, Bul-Bul Murza, Kaçalov, Tugan, Çinarik, Çekalov, Duvannıy, Yamanov, Yalquzidze, Ulusnik, Taz Başi, Bazıkin, Baykuş, Kaçalov, Tınış, Tanış, Haberdar, Çinarin,Çelışev, Çağılgan("kıvılcım"), Sırtlanov, Salamatov, Şişov, Alim(nadan, savadsız), Bilik (Masalcı), Burkun ("Deyingən"), Bestalannıy("talan"sözündən) ...

– Türk tarixi şəxsiyyət adlarından təxəllüs üçün istifadə olunmuşdur: Konçak, Yagmurça, Aksak Timur, Kuçum, Kazi bek, Kantemir, Abaqa, Abaginski, Mirza Turgen, Baydar, Sadık Paşa, İtlar, Eruslan, Orkan, Şax Aziz, Yasar bek, Uşakov, Leylixanov, Celalettin, Burunday, Kuluntay, Berendey, Ugadaev ...

– Türk şəxs adları Rus yazıçılarının təxəllüslərinə dönüşmüşdür. Bu zaman adlar için yaygın Türk adları seçilmişdir: Ali, Alyar, Leyla, Aladin, Mustafa, Mansur, Bulat, Enver, Saib, Kazem, Nadir, Alikber, Agacanova, Babacanov, Nur, Nazim, Kızıl, Oluk, Klıç, İrimbet, İnsar, Zuleyxa Ferrux, Gülnar...

–Türk yer adlarından yaranan Rus təxəllüsləri: Karadakski, Kuban, Karamışev, Araksov, Arazi, Altayski, Angarov, Angarski, Arazi, Bakinski, Baydarov, Baykalov,Baş Kurt, Hamar-Dabanov, Hamadanski Aleksandr, Arabat, İrkutov, Sın İrtışa (İrtış oğlu), Samarin, Sarıkamışski, Stambulin, Türkestanski, Taşkendski, Terek, Xatunski, Xvalınski,Çesmenski, Uralov, Saksakanski, Samarin, Simbirski, Sibiryak, Sayanov, Seuk-Su, Aldanov, Sucanski ...

–Türk soy, millət adlarından Rus təxəllüsləri yaradılmışdır: Peçenek, Berendey, Hazar, Hvalinsk, Avarova, Kuban, Uzbek, Tatarov, Turçaninov, Kazak, Kirgizov, Baş Kurt, Kuban, Çerkasin, Çagat, Kumanin, Skif, Bulgarin, Bolgarski ...

–Türk kökənli titul ve ünvanlarından: Şax, Şaxovski, Aga, Bek, Xanova, Şelebi (Çelebi), Oyunski(oyun "şaman"), Murza, Tarxanov, Çabanski, Turxanov, Sultanzade, Kagan, Sanin, Sardar,

Kafur Aga, Baş Efendi, Kan Temir, Karbalay Raxim aga, Koçubey, Kanev, Kalif, Kazı bek, Kaysarov, Kiçibey, Koşevoy, Erke, Boyarski, Boyarkov…

– Türk kökənli Rus soyadları bir də təxəllüslər olaraq istifadə olunmuşdur: Toporkov, Tumanski, Çekmaryev, Çebotıryev, Çubarov, Kirpiçev, Almazov, Epançin, Kolçak, Karavaev, Arbuzov, Karaulov, Kumaç, Karmanov, Karauloda, Balakirov, Baklanov, Balalaykin, Bars, Barışeva, Basmanov, Bulgakov, Baskakov, Tolmaçev, Sablin, Safyanov, Tarakanov, Tanayev, Taranov...

Əvvəla deyək ki, təxəllüslər ədəbi cəmiyyət və təşkilatlarda soyadlara nisbətən daha geniş istifadə olunur və sürətlə yayılırdı. Amma onu da qeyd edək ki, onlardan bəziləri yalnız daima deyil, şəraitə uyğun – yazışmalarda, polemik söhbətlərdə və s. istifadə olunurdu. Müvafiq olaraq, təxəllüslərdən istifadə zamanı iki hal müşahidə olunur: müəllifin bütün yaradıcılığı müddətində istifadə etdiyi təxəllüslər olduğu kimi, konkret mövzuya aid olan və ya məhdud ərazidə işlənən təxəllüslər də vardır. Məsələn, Rus tanınmış yazıçısı Aleksandr Kuprin ailə məktublarını öz xristian isminin Şərq tərzindəki variantı olan İsgəndər adıyla imzalayırdı. Yazıçı Maksim Qorkinin də daimi təxəllüsü Qorki "Acı" olsa da onun bahadır Eruslan// Eraslan//Arslan adıyla imzaladığı əsərləri də olmuşdu [3, 212]. Qorkinin gənclik illərində ilk yaradıcılıq örnəklərinə atdığı imzalar içində Başlık adı da vardı. Bildiyimiz üzrə Rus dilindəki Türk kökənli dil elementlərindən olan başlık sözünün bir sıra mənaları vardır: başlık– üst geyimin başı qapadan papaq biçimli qismi, kapüşon və başlık: ataman, başqan, ağsaqqal demektir. Bunlardan əlavə gələcək "proletar ədibimiz" Volqa çayı sahillərində çapovulçu ataman Başlık isimli qaçaq barədə də çox əhvalatlar eşitmiş, bunlar gənc sənətkarı möhkəm təsirlndirmişdi. Nəticədə, hüsni-rəğbət bəslədiyi adı özünə təxəllüs olaraq alıb qullanmışdı. [3, 96; 7, 61-62]. Təxəllüslərə münasibətdə şair Lermontov bir elə də fəal olmamışdır. Amma bəzi şeirlərini "qr. Diyarbekir" (yəni, Diyarbəkir vətəndaşı") imzası ilə imzalamışdı [3, 212]. Bu imza o illlərdəki Rus-Türk müharibəsi və Rus hökumətinin Qafqaz ölkələrində uzun illər sürdürdüyü işğalçı savaşları sonuçlarında gənc şairin yeni ölkələr və yeni mövzulara ilgisini əks edir, daimi xarakter alan Rus-Türk münaqişələri üzündən belə adlar artıq uzaq, anlaşılmaz adlar deyildi. Yadlıglarını, özgəliklərini saxlamaqla hər gün eşidilən, cəmiyyətə tanış sözlər idi.

Seçdiyi imza altında ideyasını, məqsətini həyata keçirən yazıçı ictimaiyyət içində çox zaman təxəllüsü ilə tanınınır: Ünlü Ukrayna-Rus dramaturqu və səhnə sənətkarı Saksakanskinin (Saksakan-yazıçının doğulduğu qəsəbənin adı) əsil adı Panas Tobileviçdir (1859-1940). Tarixi əsərlər müəllifi Dmitri Petrov (1900-1977) özünün Biryuk təxəllüsünü ömrü boyu soyadı səviyyəsində işlətmişdi. [3,194] Rus dilində Türk sözü biryuk iki məna daşımaqdadır: börü, qurd; tənha adam, yalquzaq [6,1,159; 1,234]; (Фасмер,1,168) Və yaxud, Leyla təxəllüsü ilə tanınan Rus yazıçısı və tərcüməçisi Ahmatova Lizavetadır (1820-1904). [6. 2,115]; Rus aktyoru Vasili Şveruboviç (1875-1948) yalnız Kaçalov (kaçal "keçəl, dazbaş") adı ilə tanındı və bu soyadını ömürlük işlətdi. Kaçalov kimi Kaçalkin və Kaçal soyadları da canlı Rus ağızlarındakı Türk kökənli sözlər əsasında yaradılmışdı. [6, 2, 58, 17, 44].

Rus dilindəki Türk təxəllüslərinin böyük bir qrupu sənətkarın mənşəyinə görə bağlı olduğu türk soyları - əcdadlarının adı təşkil edır. Dediyiniz odur ki, xüsusən qıpçaq-slavyan münasibətləri dövründə ruslara qaynayıb qarışan türk Buninlərinin nümayəndəsi, Nobel mükafatı laureatı Rus yazıçısı İvan Bunin ilk məqalələrini Çubarov imzası ilə "Orlovski vestnik" jurnalında dərc etdirmişdi. Bu müəllifin anasının soyadı idi: Çubarovlar da Buninlər kimi türk əsilli idilər. Onun çubar soyadı "çopur, ala-bula, xallı" sözü ilə bağlı idi. [8, 1895:3., 2153, 2185; 6. 3, 239; 4, 4.,375]. Bir daha məsələni dəqiqləşdirsək, türk imzalarına artan meyl sonradan xristianlaşdırılan qeyri-rus: çuvaşlar, sakalar, çeremis, mordva, udmurlar arasında geniş vüsət almışdı [8, 10]

Məşhur rus yazıçısı Aleksey Tolstoy yaradıcılığının ilk illərində Mirzə Turgen təxəllüsündən istifadə edirdi; anası Turgenevlərdən idi. Məşhur Rus ailələrindən olan bütün Turgenevlərin, o cümlədən böyük Rus yazıçısı İvan Turgenyevin (1818-1883) ulu babası, 1440-cı ildə xristianlığı qəbul edən Qızıl Orda xanı Turgen Murza idi. Adın kökündə türk-moğol mənşəli "iti, coşqun, dəlisov" mənasında turgen sözü dururdu. [1,155; 7.119]. Bu nümunədən çox gətirmək olar. Tarixi mənbələr Rusiya dövlətinin tarixində mühüm rol oynamış Knyaz Qolitsinlərin əslən Bulqak xandan törəmiş olduqlarını göstərir. Rusiyaya böyük dövlət xadimləri bəxş etmiş bu ailədən olan yazıçı

Nikolay Qolitsin (1794-1866) ədəbi-bədii yaradıcılığında Bulqak "narahat, çılğın adam, dəli" təxəllüsü özünə götürür. [6.1, 172;1, 48]

Çox məşhur rus şairi Anna Axmatovanın əsl soyadı Qorenko, ər soyadı isə Qumilev idi. Lakin bunlara məhəl qoymayaraq anasının qızlıq soyadını istifadə etməyə başladı. Anasının soyadı ulu babası Ahmat xandan gəlirdi. Bəzi mənbələr şairin 17 yaşı tamam olan kimi rəsmi soyad kimi Ahmatova götürdüyünü yazmışdı. Şairin bir ömür boyu istifadə etdiyi və məşhurlaşdığı Ahmatova soyadı o qədər geniş yayılmışdı ki, onun əslində təxəllüs olduğuna kimsəni inandırmaq çətin idi. Böyük Rus şairi və dövlət adamı olan Qavriil Derjavin (1743-1816) özü bilərəkdən "Potomok Atillı" (Atilanın varisi) və "Jitel reki Ra" (Ra çayı sakini) təxəllüslərini işlədirdi. Öz türk əsil-nəsəbini bilir, şeirlərində bunu yarı zarafat, yarı kinayəli tərzdə qeyd edirdi. Derjavinin Altın Orda əyanlarından olan Bagrım Mirzənin nəslindən olmasını tarixçilər də, filoloqlar da, eləcə də şairin bioqrafları da dönmədən təkrar etmişdilər. 1773-cü ildə özünün ilk odalarını belə imzalamıştı. Ama ona şöhrət və uğur gətirən "Felitsa" mədhiyyəsini "Tatar Murzası" adı ilə imzalayırdı [8,5]

Təxəllüslərdə işlənən Türk sözləri Rus mühitində başa düşülən, əsrlər boyu işlənən və yenə bu dilin lüğət tərkibində indi də sabit yer tutan sözlər idi: Şater-Şatrov, kirpiç- Kirpiçev, çulok- Çulkov, karman – Karmanov, Karmannikov, kalaç - Kalaçev, kalita-Kalitin, barış- Barışevski, Barışeva, barsuk - Barsukova, bars - Barsov,arşin - Arşinov və s. 17-ci əsr böyük dövlət adamı Erofey İvanov "Almaz" ləqəbilə məşhur idi[1,44]. Bu ləqəb - ad getdikcə onun rəsmi soyadına çevrildi. Kononovun bildirdiyinə görə o, saflıq, möhkəmlik və əzəmət rəmzi olan "Almaz" ləqəbini özünün gözəl keyfiyyətlərinə görə qazanmışdı [5, 23]. Onun müasiri səyyah Adam Oleari onunla görüşmüş, ağlına, istedadına heyran qaldığı bu adamdan hər yerdə "Almaz" deyə bəhs etmişdi.

XIX əsrin sonlarında fəaliyyət göstərmiş qəzetçi Lev Dmitriyev özünün Lev adının Türk qarşılığı olan Arslan adını təxəllüs olaraq götürmüşdü [6. 1,110], eləcə də Volkov İvan (volk "qurt, börü") Biryukov [1,234; 4.1, 168], Ukrayna tarixçisi və etnoqraf Draqomanov Mixail isə dilmanc adının Avropalaşmış soyadını tatarcadakı tolmaç sözüylə əvəz etməklə Tolmaçev [6. 3,170; 4. 4, 72] təxəllüsü altında yazıb yaratmışdı.

Seçilmiş Türk təxəllüsü çox vaxt peşə ilə əlaqələndirilirdi. Tanınmış Şərq etnoqrafı Osip Senkovskinin yazılarında "Tütüncüoğlu Mustafa Ağa" təxəllüsünü götürməsinin səbəbi onun şərqşünaslıq fəaliyyəti ilə bağlıdır. [3, 212] Məşhur türkoloq Qordlevski, "Türk", etnoqraf Maslov "Alim" (Bilgin) ləqəbini daşıyırdı. Burlak (təmiz sularda çay gəmilərini çəkən fəhlə; dənizçi) təxəllüsü daşıyan aktyor Andreyev əslində gəncliyində gəmidə işləyirmiş. Rus şairi Kurocgin öz sənətinə görə həkim olduğu üçün yaradıcılığında "Həkim", "Həkimov" soyadını daşımışdır. Etnoqraf - yazıçı Mitropolskinin qullandığı Ak Baş, Ak Başev("Ağ baş türklərin təmiz qırxılmış başlarına işarədir (Радлов I,90), Çuvaş şairi Nikolay Polorusovin Şelebi (Çelebi) təxəllüsü, əsas sənəti arxeoloq olan yazıçı Obruçevin Aksakal, yazıçı Potoskuyevin Baykuşev təxəllüsündən istifadə etməsi (Baykuş adının mənası isə Rus dilində "yoxsul, dilənçi" (Türk dillərindəki yoxsulluk, miskinlik simvolu olan baykuş sözü ilə əlaqədardır [9.1,424; 4.1,107; 6. 1,143] hamısı onların məsləki və xidməti işi ilə əlaqədar olaraq seçilmişdi. Rus xalq artisti Nabatov (əsl adı Turovskidir (1896-1977) bu təxəllüsdən istifadə etməsi, cəmiyyətə borcu, xidməti ilə bağlı idi. (əsli ərəb) nabat rus dilində "dəvət, çağırış, həyəcan rəmzi" mənasını verirdi. Bu təxəllüs onun həyat borcunu, məqsədini və borcunu açıq şəkildə ifadə edirdi. Estrada sənətkarı idi, beynəlxalq mövzularda şeirlər oxuyurdu. O, ömrü boyu Nabatov soyadı ilə məşhurlaşdı. Türkcə (əsli ərəb) nabat sözü rus dilində "dəvət, çağırış, həyəcan işarəsi" mənasını verirdi. Bu təxəllüs onun həyat yolunu, məqsədini və borcunu açıq şəkildə ifadə edirdi.

Müşahidələrimiz göstərdi ki, ədəbi-bədii ləqəb-təxəllüsün böyük bir hissəsi həmin şəxsin yaradıcılığına, fəaliyyət sahəsinə, daha doğrusu, sənətinə, peşəsinə, məşğuliyyətinə münasibətdə seçilmişdir. Bu niyyətlə az əvvəl göstərdiyimiz nümunələrə yenilərini əlavə edə bilərik. Bütün bunlar həmin şəxsiyyətlərin türk xalqlarının dərin və köklü etnoqrafik və tarixi incəliklərindən asılı olduğunu göstərməkdədir. Ədəbi iş təcrübəsi nəticəsində aydın olur ki, təxəllüslərdən istifadənin səbəbləri daha çox siyasi şərait və senzura şərtləri ilə bağlı olmuşdur: Sənətkarın şəxsiyyətini, kimliyini tamamilə gizlətmək, onu hər cür şübhələrdən uzaq tutmaq: 1842-ci ildə "Biblioteka dlya çtenie" jurnalında yayınlanmış "Qafqazda saxtakarlıqlar" romanında buradakı yüksək məmurların

Dövlət xəzinəsini çalıb-çapıb talan etmələri və s. açıq şəkildə nümayiş etdirildi. Əsərlə tanış olan çar I Nikolay Çernişevedəki hərbi nazirdən heyrətləndi: deməli, biz Qafqazı tanımırmışıq; bu müəllif bizim gözümüzü açdı. [3,202] Müəllif isə tanınmamaq üçün romana ekzotik təxəllüslə, Buryatiyada böyük bir dağın adı ilə imza atıb: Hamar Dabanov. Həyat yoldaşının xidməti ilə bağlı Qafqazda yaşayan Laçınova soyadlı qadın da bu təxəllüsü ilə ədəbiyyat tarixinə düşdü. [6. 3, 214; 3,202]. Digər buna bənzər misal: tanınmış ukraynalı yazıçı, xüsusən də "Azadlıq", "Novorossiyada qaçaqlar", "Yandırılmış Moskva", "Knyajna Tarakanova" kimi tarixi əsərləri ilə geniş şöhrət tapdığında, müəllifini tam məxfi saxlamaq arzusu ilə qadın adından və soyadından istifadə edir. "Sarafanova" (sarafan qədim üst geysinin adıdır) imzalamışdır. [6, IV, 157; 10, 126].

Rus dilində Türk mənşəli sözlər əsrlər boyu işləndiyindən və bu dilin lüğət tərkibində, istərsə də tarixində məlum fakt olduğundan hər bir müəllif asanlıqla öz soyadının, eləcə də adının türkcə qarşılığını təxəllüs kimi. işlədə bilmişlər. Örnək olaraq 19-cu əsrin ortalarında fəaliyet göstərən yazıçı Dmitriyev Lev Yefgrafoviç öz Lev adının türkcə qarşılığı olan Arslan adını təxəllüs olaraq işlətmişdi [6, I, s.110]. Bunun kimi İ. F. Volkov soyadının tərcüməsi ilə Biryukov (volk "qurd"), dramaturq N. Kvasnikov (kvas "içki") mənasında olan soyadını türkizmlərdən - Rus dilindəki içki adı bildirən sözdən yaranan Bragin (türk sözcüyü "braga" kvas dadında içki deməkdir). Sibir yazıçısı Q.S. Mogilnikov (rusca mogila məzar deməkdir) soyadının türkcə tərcüməsi olan "kurqan" sözündən istifadə edərək Kurqanov təxəllüsü götürmüşdür. Ukrayna ədəbiyyatının klassiklərindən olan O. M. Somov öz soyadını (türkcə: som böyükbaşlı balıq) türkcə, digər balıq adı ilə - karas ilə əvəzləmiş, Karasov olmaqla xüsusi təxəllüs götürmüşdür.

Nəticə. Göründüyü kimi təxəllüslərə maraq və meyllənmənin səbəbləri müxtəlif və ciddi mənalı idi. Rus ədəbiyyatında türk mənşəli təxəllüslərin geniş və davamlı şəkildə işlədilməsi halları, görkəmli rus ziyalılarının – sənət adamlarının türk xalqlarının tarixinə, dilinə və türk sivilizasiyasına böyük marağının olduğunu bəyan etməklə bir sıra böyük şəxsiyyətlərin adlarının, etnik mənşəyinin türklərlə, türk dili ilə bağlı olduğunu danılmaz faktlarla təsdiqləyir. Məqalənin bir əhəmiyyəti də ondadır ki, Şərqi Slavyan dilərindəki türk mənşəli sözlərin həmin dillərdə geniş yayılma arealının olduğunu ortaya çıxarır.

Ədəbiyyat:

1. Баскаков Н.А. Русские фамилии тюркского происхождения, Баку, Язычы, 1992
2. Бурибаева М. Тюркизмы Русском языке. От вариантов к норме, Москва, Наука, 2014
3. Дмитриев Валентин. Придуманные имена, Москва, Современник, 1986
4. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка, (в 4-х т.), Москва, Прогресс, 1986-87
5. Кононов А. Изучения тюркских языков в России, Ленинград, Наука,1972
6. Масанов Иван. Словарь псевдонимов русских писателей, ученых, общественных деятелей (в 4-х томах) Москва, Книжная Палата, 1956-60
7. Minaxanım Təkləli. Türkoloji Etüdlər, ADPU-nun nəşri, Bakı, 2022
8. Minaxanım Təkləli. Türk İmzası. Nurlar nəşriyyatı, Bakı, 2006
9. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий, т. 1-4; СПб. 1893-1911
10. 10.Суперанская А.В. История некоторых псевдонимов, - Наука и Жизнь, 1994, №3, s.125-131

UOT – 811.11.-112

CÜMLƏ ÜZVÜ OLMAYAN VAHİD CÜMLƏ OLA BİLƏRMİ?!

Sərdar Zeynal
Filologiya elmləri doktoru, professoru
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Bakı, Azərbaycan
serdarzeynal.53@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-5377-6035

Xülasə

Məqalədə XX əsrin 50-ci illərindən başlayaraq qrammatika dərsliklərinə daxil edilən "Söz-cümlə" və "Üzvlənməyən cümlələr" haqqında danışılmış, dildə tədqiqat obyekti olan bu bölmələrin kitablara və dərsliklərə yanlış olaraq salındığı qeyd edilmişdir. Bu cür nitq vahidlərinin əslində üslubiyyat fənninin tədqiqat obyekti olduğu nümunələrlə əsaslandırılmışdır. Cümlədə bitkinlik, modallıq, predikativlik, intonasiya olmalıdır. Bu əlamətlər yoxdursa, deməli cümlə də yoxdur. İnsan təfəkküründə formalaşan fikir dilində və yazıda sözə çevrilməyincə o cümlə ola bilməz. Dilimizdə söz cümlə adlandırılan vahidlər müəyyən üslubi məqamlarla bağlıdır. Bu sahə isə məntiqin, üslubiyyatın tədqiqat obyekti ola bilər və bu haqda dərsliklərdə danışılmalıdır. Leksik mənası olmayan, hər hansı suala cavab verməyən və ayrılıqda cümlə üzvü kimi çıxış etmək iqtidarında olmayan sözlərin cümlə hesab edilməsi məntiqi baxımdan doğru deyildir. Cümlə ancaq və ancaq cümləni təşkil edən üzvlərdən ibarət olmalıdır. Məqalədə belə qərara gəlinir ki, əgər cümlə üzvlərə ayrılmırsa, deməli burada cümlə üzvü yoxdur. Çünki cümlə adlanan nitq vahidində üzv yoxdursa, onda o nitq vahidini cümlə adlandırmaq olmaz.

Açar sözlər: dərslik, cümlə, qrammatika, söz-cümlə, üzvlənməyən cümlə, cümlə üzvü, sintaksis, morfologiya, sadə cümlə, leksik vahid.

МОЖЕТ ЛИ БЫТЬ ОДНО ПРЕДЛОЖЕНИЕ БЕЗ ЧЛЕНА ПРЕДЛОЖЕНИЯ?!

Сардар Зейнал
Доктор филологических наук, профессор
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет
Баку, Азербайджан

Резюме

В статье говорилось о «Слове-предложении» и «Неограниченных предложениях», которые были включены в учебники по грамматике 50-х годов 20 века, и отмечалось, что эти разделы, являющиеся объектом исследования языка, были включены ошибочно. в книгах и учебниках. На примерах обосновывается, что именно такие речевые единицы и являются объектом изучения стилистики. Предложение должно обладать исчерпанностью, модальностью, предикативностью и интонацией. Если знаков нет, то и приговора нет. Оно не может быть предложением до тех пор, пока идея, сформировавшаяся в человеческом мышлении, не преобразуется в слова в языке и письме. В нашем языке единицы, называемые словами и предложениями, связаны с определенными стилистическими моментами. Эта область может быть объектом исследования логики и стиля и должна обсуждаться в учебниках. . Логически некорректно считать слова, которые не имеют лексического значения, не отвечают ни на один вопрос и не способны функционировать в составе предложения отдельно. Предложение должно состоять только из членов, составляющих предложение. В статье делается вывод, что если предложение не разделено на части, то части предложения нет. Потому что если речевая единица, называемая предложением, не имеет члена, то эта речевая единица не может называться предложением.

Ключевые слова: учебник, предложение, грамматика, предложение, нечленное предложение, член предложения, синтаксис, морфология, простое предложение, лексическая единица.

CAN THERE BE A SINGLE SENTENCE WITHOUT A SENTENCE MEMBER?!

Sardar Zeynal
Doctor of philological sciences, professor
Azərbaijan State Pedagogical University
Baku, Azerbaijan

Summary

The article talked about "Word-Sentence" and "Unbounded Sentences", which were included in grammar textbooks from the 50s of the 20th century, and it was noted that these sections, which are the object of research in the language, were wrongly included in books and textbooks.It is justified by examples that such speech units are actually the object of study of stylistics. The sentence should have exhaustion, modality, predicativeness, intonation. If there are no signs, then there is no sentence. It cannot be a sentence until the idea formed in human thinking is transformed into words in language and writing. In our language, the units called words and sentences are related to certain stylistic points. This area can be a research object of logic and style, and it should be discussed in textbooks. It is not logically correct to consider words that have no lexical meaning, do not answer any question, and are not able to function as part of a sentence separately. A sentence should consist only and only of the members that make up the sentence. The article concludes that if the sentence is not divided into parts, then there is no part of the sentence. Because if the speech unit called a sentence does not have a member, then that speech unit cannot be called a sentence.

Key words: textbook, sentence, grammar, sentence, non-member sentence, sentence member, syntax, morphology, simple sentence, lexical unit

Annotasiya. Tədqiqat işində Azərbaycan dilinə aid qrammatika kitablarında söz cümlə adı ilə təqdim edilən dil vahidlərindən bəhs edilmişdir.

Aktuallıq. Leksik mənası olmayan, hər hansı suala cavab verməyən və ayrılıqda cümlə üzvü kimi çıxış etmək iqtidarında olmayan sözlərin cümlə hesab edilməsi məntiqi baxımdan doğru deyildir. 100 ildən çox müddətdə qrammatika kitablarında əks olunmayan, son dövrlərdə dərsliklərə gətirilən bu vahidləri cümlə adlandırmaq düzgün deyil.

Metod. Məqalədə təsviri yöndə araşdırma aparılmış, müasir üsul və metodlardan istifadə olunmuşdur**.**

Giriş. Son dövrlərdə Azərbaycan dilinin qrammatikasına aid nəşr olunan dərsliklərdə "Üzvlənməyən cümlələr" adlı bölmə verilir. İndiyə qədər nəşr olunan dərsliklərdə uzun illər ədat, nida və modal sözlərin sırasına daxil edilən ayrı-ayrı sözlər, yəni leksik vahidlər bugünkü dərsliklədə ayrıca müstəqil cümlə kimi qəbul edilib araşdırılır.

Haqlı yerə oxucularda belə bir sual yaranır: − Morfologiyanın tədqiqat obyekti olub, köməkçi nitq hissələri kimi qəbul edilən (köməkçi nitq hissələrini əsas nitq hissələrindən ayıran əsas xüsusiyyətlər hər kəsə məlumdur) və öz məna və vəzifəsinə görə qrammatikada ədat, nida və modal sözlərin sırasına daxil edilən dil vahidləri necə olur ki, müəyyən bitkin fikri bildirən cümləni əvəz edə bilir?!

Leksik mənası olmayan, hər hansı suala cavab verməyən və ayrılıqda cümlə üzvü kimi çıxış etmək iqtidarında olmayan söz necə olur ki, birdən-birə bir cümələnin yükünü öz üzərinə götürür, onu əvəz edir?!

Təqribən son 100 ildə nəşr olunan dərslik, yaxud elmi əsərlərə nəzər saldıqda bu cür baxışın son dövrlər meydana çıxdığının şahidi oluruq.

Hər bir qrammatik anlayışa baxış dəyişə bilər, lakin bu baxış real faktlara əsaslanmalıdır. Azərbaycan dilinin qrammatikasının bəzi bölmələri ilə bağlı söylənilən fikirlərə diqqət etdikdə

görürük ki, bəzi məqamlarda üslubiyyata aid olan məsələlərlə qrammatikaya aid olan məsələlər qarışıq salınır, onlar obyektiv araşdırılmır.

Azərbaycan dilinin qrammatikasında düzgün yanaşılmadan izah edilən aid anlayışlardan biri də yuxarıda dediyimiz kimi "üzvlənməyən cümlələr" məsələsidir.

Hələ keçən əsrin əvvəllərində nəşr olunan dərsliklərdə cümləyə necə tərif verilir, cümənin tərkibi nədən ibarətdir və əsas xüsusiyyətləri nədir, tam olmasa da, qeyd edilir.

Ə.Babazadənin 1934-cü ildə ibtidai məktəblər üçün Azərnəşr Tədris Pedaqoji şöbəsi tərəfindən nəşr olunan dərsliklərdə cümləyə belə bir tərif verilir: "Söz ilə deyilmiş və ya yazılmış bir fikir cümlə adlanır" [6, səh.4].

Bu tərifdən sonra cümləyə aid olan xüsusiyyətlər çox yığcam şəkildə sadalanaraq yazılır: "Cümlənin axırında səs alçalır, arada bir az dayanmaq lazım gəlir. Belə cümlələrin axırında nöqtə qoyulur" [6, səh.6]. Bu dərslikdə cümlənin intonasiyaya görə üç növünün – sual, nida və nəqli olduğu qeyd olunur.

Ə.Babazadənin müəllifliyi ilə nəşr olunan dərslikdə cümlə, onun xüsusiyyətləri, növləri (intonasiyaya görə - S.Z) haqqında çox yığcam danışılsa da, həmin ildə dosent İ.Həsənov və A.Şərifovun müəllifliyi ilə nəşr olunan "Qramer" (Orta məktəb üçün, ikinci hissə, 1. Fonetika, 2.Sintaksis) dərsliyində "Cümlə" bəhsinə geniş yer verilmiş və əhatəli şəkildə izah edilmişdir.

Bu kitabda cümlənin özü haqqında danışılmasa da, cümlənin intonasiyaya, quruluşa görə növləri geniş şəkildə izah edilir.

Cümlədən danışan müəlliflər cümlənin quruluşca sadə və mürəkkəb olduğunu qeyd edib, sadə cümlənin 9 növünün olduğunu göstərirlər: "Müxtəsər cümlə" (yalnız baş üzvərdən ibarət – S.Z); 2. "Müfəssəl cümlə" (ikinci dərəcəli üzvlər də iştirak edən cümlə); 3. "Sual cümləsi"; 4. "Nida cümləsi"; 5. "Nəqli cümlə"; 6. "Şəxsli cümlə"; 7. "Şəxssiz cümlə"; 8. "Müsbət və mənfi cümlələr" (Fikri təsdiq üçün söylənən cümlə müsbət, inkar üçün söylənən cümlə mənfi cümlə – S. Z.) və 9. "Tam və naqis" cümlələr (Nitqi qısaltmaq üçün müəyyən üzvü buraxılan cümlələr – S. Z.) [6,s.25-26].

Bu cümlə növlərinə diqqət etdikdə yalnız "Tam və naqis" cümlələrin bugünkü dərsliklərə daxil edilən "üzvlənməyən cümlələr"ə uyğunluğu ortaya çıxır. Bu uyğunluq da çox sadədir. Bu cümlələrdə, yəni tam və naqis cümlələrdə əsasən məqsədli şəkildə mübtədanın və ya xəbərin ixtisarından söhbət gedir. Bütün cümlə uzvləri cümlədə öz yerini qoruyub saxlayır.

Sadə cümlənin quruluşu haqqında danışan müəlliflər yazır: "Müxtəsər cümlə yalnız mübtəda və xəbərdən, müfəssəl (yəni baş üzvlərlə yanaşı, 2-ci dərəcəli üzvlər də iştirak edən cümlə – S. Z.) cümlə isə mübtəda və xəbərdən başqa tamamlıq və zərfdən ibarət olur" [Yenə orada, səh. 27] (Bu kitabda bir cümlə üzvü kimi təyinin adı qeyd olunmur – S. Z.).

Kitabda müəlliflər sadə cümlə haqda yazır: "Normal olaraq sadə müfəssəl cümlənin quruluşu belədir: 1) Cümlənin başında mübtəda, 2) sonra zərf, 3) bundan sonra da tamamlıq və axırda da 4) xəbər olur" [6, səh.27].

Dərsliyin 27-ci səhifəsində cümlə üzvlərindən bəhs edən müəlliflər yalnız mübtəda, xəbər, zərflik və tamamlığın adını qeyd etsələr də, dərsliyin 28-ci səhifəsində "Sadə müfəssəl cümlə üzvlərini göstərən sxemdə "ikinci dərəcəli üzvlər"in sırasında təyinin də adını qeyd edirlər.

Bu kitabda da cümlə üzvlərindən bəhs edən mülliflər cümlədə cümlə üzvlərindən heç olmasa birinin və ya bir necəsinin iştirakını vacib sayır.

Azərbaycan Dövlət Universitetinin 1959-cu ildə çap olunan "Müasir Azərbaycan dili" kitabında "söz cümlə", yaxud "üzvlənməyən cümlələr" adlı termin işlədilməyib. Ümumiyyətlə, kitabda bu mövzunun adı belə çəkilməyib. Lakin Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatının 1959-cu ildə nəşr etdirdiyi "Azərbaycan dilinin qrammatikası" II hissə, (sintaksis) əsərində söz-cümlə ilə bağlı geniş məlumat verilmişdir. Redaksiya heyətinin imzası ilə giriş əvəzi verilən "Bir neçə söz" adlə məlumat xarakterli mətndə bu haqda yazılır: "Azərbaycan dilinin elmi qrammatikasını yaratmaq dilçiliyimiz qarşısında duran mühim və təxirəsalınmaz vəzifələrdən biridir.

İndyə qədər Azərbaycan dili sintaksisinin bir çox məsələlərindən bəhs olunmamış, bir sıra məsələlər yalnış şərh edilmiş, bəzi mövzular isə düzgün olmayaraq sintaksisə daxil edilmişdir" [2, səh.5]. Girişdə müəlliflər bəzi mövzuların qrammatika kitablarına salınmadığından, bəzi mövzuların

yersiz salındığından şikayətlənirlər. Elə bizim bu gün qrammatika kitablarına salınan "Üzvlənməyən cümlələr" (Söz-cümlələr və vokativ cümlələr) bölməsi kimi.

1959-cu ildə nəşr edilən "Azərbaycan dilinin qrammatikası"nda "Söz-cümlə" adlanan [2, səh. 292-304] bölmədə söz-cümləyə belə bir tərif verilir: "Üzvlərə ayrılmayan, aydınlaşdırıcı sözlərin köməyi ilə genişlənməyən, heç bir daxili üzv əsasında formalaşdırmayaraq, ancaq öz bütöv kütləsi əsasında formalaşan və yalnız bir sözdən və ya bir söz birləşməsndən ibarət olan təktərkibli cümlələrə söz-cümlə deyilir" [2, səh.292].

Bu tərifin tərkibində işlədilən söz və ifadələrin məzmununa fikir verdikdə açıq şəkildə görürük ki, cümlənin cümlə olması üçün əsas sayılan dil vahidləri və xüsusiyyətlərin heç biri bu tərifdə öz əksini tapmamışdır. Məsələn, yazılr: "üzvlərə ayrılmayan". Cümlə ancaq və ancaq cümləni təşkil edən üzvlərdən ibarət olmalıdır, lakin burada "üzvlərə ayrılmayan"dan söhbət gedir.

Əgər cümlə üzvlərə ayrılmırsa, deməli burada cümlə üzvü yoxdur. Cümlə adlanan nitq vahidində üzv yoxdursa, onda o nitq vahidini necə cümlə adlandırmaq olar?!!!

Söz-cümləyə verilən tərifdə öz əksini tapan ifadələrdən biri də "Heç bir daxili üzv əsasında formalaşmayaraq" ifadəsidir. Əgər cümlə heç bir daxili üzv əsasında formalaşmayıbsa, o necə cümlə adlanır?! Xarici üzv olursa, onda cümlənin cümlə olması üçün ortaya çıxan xüsusiyyətlər nəyə gərəkdir?!

1959-cu ildə (Azərbaycan dilinin qrammatikası, II hissə, sintaksis) nəşr olunan kitabda yazılır: "... Öz daxili üzvlərinə əsasən formalaşan və üzlərə ayrıla bilən sadə cümlələrdən fərqli olaraq, onları üzvlərə ayırmaq və beləliklə də, onlarda bu və ya digər baş və ikinci dərəcəli üzvləri axtarmaq mümkün deyildir " [2, səh. 292].

Ortaya belə bir sual çıxır:– Əgər cümlə kimi qəbul etdiyimiz dil vahidində müstəqil mənaya malik olan söz-cümlə üzvü yoxdursa, onu necə cümlə adlandırmaq olar?!!!

Abituriyentlər üçün yazılıb nəşr edilən "Azərbaycan dili" (Bakı, 2010, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi və Tələbə Qəbulu Üzrə Dövlət Komissiyası tərəfindən təsdiq edilmişdir) kitabında cümlə üzvləri haqqında yazılır: "Müstəqil məna kəsb edən, söz və söz birləşmələri cümlədə digər sözlərlə məna və qrammatik cəhətdən əlaqəyə girib sintaktik vəzifə qazanır, suala cavab verib cümlə üzvü olur" [2, 339]. Daha sonra isə yenə həmin kitabda yazılır: Hər bir sözün cümlə üzvü olması üçün müstəqil leksik mənaya malik olmalı, müəyyən suala cavab verməli və cümlədəki sözlərlə əlaqəyə girməlidir" [2, səh. 340].

Əgər belədirsə, onda nə üçün modal sözlər, ədatlar və digər köməkçi sözlərdən ibarət olan cümlələrin olduğu haqqında geniş şəkildə fikirlər söylənilir?!

Məsələn, "Müasir Azərbaycan dili" [10, səh.159] təsdiq söz-cümlələrlə bağlı yazılır: "Təsdiq söz cümlələr aşağıda göstərilən söz və söz birləşmələri ilə ifadə edilir: əlbəttə ki, sözsüz ki, şübhəsiz ki və s."

Bu dil vahidlərinin cümlə vəzifəsində çıxış etmələrini təsdiqləmək üçün aşağıdakı kimi nümunələr verilir: Məsələn: "Bəhram mənim kimi bir qız sənin kimi bir oğlanı sevməsə, ərə getməz, deyilmi? [Bəhram] Əlbəttə ki, elədir. Fəqət istədiyini də sevə bilərsən. Demək, siz tacir deyilsiniz? Əlbəttə, yox...dedim" [10, səh. 294-300]. Bu cümlələrdən birincisində "əlbəttə ki", ikincisində isə "əlbəttə" ara sözləri söz-cümləyə nümunə göstərilib.

Cümlələrdən də görünür ki, həmin cümlədə işlənən "əlbəttə ki" və "əlbəttə" modal sözləri cümlə kimi yox, cümlədəki fikrə münasibət bildirən ara söz (modal söz) kimi işlənmişdir. Əgər "əlbəttə ki" modal sözü cümləni əvəz edə bilsəydi, onda heç "əlbəttə" sözündən sonra işlənən "elədir" sözünə - xəbərinə - əvəzliklə ifadə olunan xəbərinə ehtiyac duyulmazdı.

Modal sözlərin dildə vəzifəsi hər kəsə məlumdur, cümlələrdə modallıq əsasən feillərlə öz əksini tapır, lakin ismi xəbərli cümlələrdə xəbərlər bu vəzifəni yerinə yetirə bilmədiyindən, cümlələrdə modal sözlərin işlənməsinə ehtiyac duyulur.

Modallıqla bağlı "Müasir Azərbaycan dili" (II cild, morfologiya, "Elm" nəşriyyatı, Bakı, 1980) kitabında yazılır: "Azərbaycan dilindəki feil şəkilləri və onların müxtəlif zaman forması üç modallığın (həqiqi modallıq, zəruriyyət modallığı, ehtimal modallığı) ifadəsinə xidmət edir... Lakin modallıq kateqoriyasını tamamilə feilin şəkilləri ilə bağlamaq doğru deyldir, çünki dilimizdə feili

xəbərli cümlələrlə yanaşı ismi xəbərli cümlələr də vardır. İsmi xəbərli cümlələrddə modallığı ifadə etmək üçün müəyyən vasitələrdən istifadə edilir" [9, səh.461-469].

1959-cu ildə nəşr edilən kitabda verilmiş "Əlbəttə ki, elədir" cümləsindəki "əlbəttə ki" modal sözünün (nitq hissəsinin), morfologiyada (Müasir Azərbaycan dili" (II cild, morfologiya, "Elm" nəşriyyatı, Bakı, 1980) verilən "Əlbəttə ki, baxaram" [9, səh. 466] cümləsində işlənən "əlbəttə ki" sözünün cümlələrdəki vəzifəsində nə fərq görünür?!! Heç nə!

Heç bir məna fərqi ifadə etməyən eyni dil vahidinin müxtəlif bölmələrin tədqiqat obyekti kimi göstərilməsində obyektivliyə daha çox fikir vermək lazımdır. Bəllidir ki, elə leksik vahidlər vardır ki, onlar sintaktik vəzifəsinə görə cümlənin müxtəlif üzvü kimi çıxış edə bilər. Cümlə üzvü kimi çıxış etmək üçün isə sözlər mütləq yuxarıda sadaladığımız xüsusiyyətlərə malik olmalıdır.

Bununla yanaşı, morfologiyada təsdiq ədatlarının sırasına daxil edilən " bəli", "hə" ədatları da sintaksisdə söz-cümlə qəbul edilir.

Məsələn, morfologiyada təsdiq ədatları ilə bağlı yazılır: "Ədatların bir qrupu cümlədə ifadə olunan fikrin təsdiq olunması barədə razılıq mənası yaradır. Təsdiq ədatları bunlardır: bəli, hə, aha, bəli də".

− Bəli, orası elədir, ancaq əvvəl tək idim.

− Hə, qızımı vermişəm, axı bu gecə toy idi [9, səh.458].

Birinci cümlədəki "bəli", ikinci cümlədəki "hə" ədatı təsdiq bildirən ədatlara nümunə göstərilir.

Sintaksisdə isə "bəli" və "yox" sözləri sintaktik vahid kimi söz-cümlələrin sırasına daxil edilir.

"Azərbaycan dilinin qrammatikası" [II hissə, sintaksis, Bakı, 1959] kitabında isə "bəli" və "yox" sözləri ilə bağlı yazılır: "Xüsusi təsdiq söz-cümlələr, qoyulan suala bilavasitə təsdiq cavabı olur. Öz lüğəvi xarakterinə görə bu cümlələr başlıca olaraq, təsdiq bildirən bəli, hə ədatları ilə...ifadə olunur.

− Bəli... Musanı öyrədən də odur... Məni arxadan vuran da o oldu.

− Deməli, türkün sözü, o, böyüklərdən olubdur? [Sevil] Hə... lap böyüklərdən, o ki, köhnə padşah xəzinəsi yox idi, paya-payda hamısı ona çatıbdır" [10, səh.294].

Sintaksisdə və morfologiyada nümunə kimi verilən bu cümlələrdə işlənən "bəli" və "hə" sözləri təsdiq bildirən ədat kimi cümlələrdə çıxış etmişdir.

Əgər sözün leksik mənası, cümlə üzvü olmaq hüququ, suala cavab vermə imkanı yoxdursa, onu cümlə kimi götürmək bütün qrammatik qanunların pozulmasına gətirib çıxaracaqdır.

Son dövrlər bədən dili kimi təqdim edilən əl-qol, baş hərəkəti, üz cizgiləri vasitəsilə də insan başqalarının söylədiyi fikirlərə öz münasibətini bildirir. O da insan fikrinin ifadəsinin başqa bir forması kimi ortaya çıxır. Bu cür ifadə edilən fikri cümlə adlandırmaq olarmı?

Müasir dövrdə nəşr olunan qrammatika dərsliklərinə "Söz-cümlə" mətni ilə yanaşı bir "Üzvlənməyən cümlələr" bölməsi də daxil edilmişdir.

Əvvəldə yazdığımız kimi, əgər cümlə üzvlənmirsə, o necə, hansı əsasa görə cümlə adlandırılır, yox əgər cümlədirsə, onda bu cümlələrin üzvləri hansıdır?!!

Haqqında danışdığımız (1959) kitaba "söz-cümlə" bölməsindən sonra "Qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlı olmayan sözlər və söz birləşmələri" [10, səh.307] adlı bir mətn də daxil edilmişdir. Bu mətndə qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlı olmayan sözlərlə bağlı yazılır "Cümləni təşkil edən baş və ikinci dərəcəli üzvlərdən başqa, cümlədə bir qisim sözlər və söz birləşmələri də işlədilir ki, bunlar qrammatik cəhətdən cümlənin heç bir üzvü ilə bağlı olmadığı kimi, cümlə üzvü də ola bilmir. Yəni belə sözlər cümlə üzvləri ilə uzlaşma, idarə və yanaşma cəhətdən əlaqədə olmur" [10,, səh.307].

Mətnin sonunda verilən 653-cü paraqrafda müəllif qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlı olmayan sözlər qrupunu ardıcıl olaraq qeyd edir və sonuncu (b) bəndində yazır: "Cümlənin əvvəlində işlədilən bəli, xeyr, yox, yaxşı sözləri" qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlı olmayan sözlərdir".

Əgər belədirsə, "cümlənin əvvəlində işlənən" qeyd edilən sözlər cümlə üzvləri ilə bağlı deyilsə, onda "söz-cümlə" [səh.292] mövzusunda müəlliflər "Bəli, Musanı da öyrədən odur" [10,

səh.294] cümləsində bəli, "Yaxşı, qızım, qoy sən deyən olsun" [10,səh.295] cümləsində yaxşı, "Bəli, Azər, belə yoldaş idi" [10, səh.295] cümləsində bəli, "Yox, mən səndən ayrılmaram" [10, səh.297] cümləsində yox, "Xeyr, o Vaqifdir, eşqə gələrək, Bəzən qamçılıyır zəmanəsini" [10, səh.297] cümləsində isə xeyr sözünü nə üçün söz-cümlə kimi göstərir.

Bu yanaşma "söz-cümlə" mövzusuna dilçilərin 60 il bundan əvvəlki yanaşması olsa da, bu yanaşma dərsliklərdə bu gün də öz əksini tapmaqdadır. Hələ bir qədər də irəli gedərək alimlərin bir qimi bu mövzunu genişləndirərək kitablara "Söz-cümlə" mövzusu ilə yanaşı, bir "Üzvlənməyən cümlələr" mövzusu da daxil etmişlər.

Cümlədən bəhs edən alimlər yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi cümlədə (yəni söz və söz birləşmələrinin bitkin bir məna bildirib nitq vahidinə çevrilməsi üçün) bir sıra əlamətlər – bitkinlik, modallıq, predikativlik, intonasiya və s. öz əksini tapmalı olduğunu göstərmişdir. Bu əlamətlər yoxdursa, deməli cümlənin özü yoxdur. Digər tərəfdən, əgər sözün lüğəvi mənası yoxdursa, o suala cavab vermir və hər hansı bir cümlə üzvünə aid deyilsə, onu necə cümlə üzvü adlandırmaq olar?!

Nəticə. Dil dəqiqliyi, riyazi dəqiqliyi sevir. Ya var, ya yox. İnsan təfəkküründə formalaşan fikir dilində və yazıda sözə çevrilməyincə o cümlə ola bilməz.

Bu cür cümlələrin, yəni bir sözlə fikrin təsdiq və ya inkar edilməsi müəyyən üslubi məqamlarla bağlıdır. Bu sahə isə məntiqin, üslubiyyatın tədqiqat obyekti ola bilər və bu haqda dərsliklərdə danışılmalıdır.

Nəyisə təsəvvürdə canlandırıb, onu adlandırmaq, təhlil etmək triqonometriyanın əsas vəzifəsidir. Orada da bir hissəyə əsaslanıb bütöv haqqında fikir söyləmək qeyri-mümkündür. Triqonometriyanın əsas vəzifəsi isə üçbucağın verilmiş üç parametri (yan tərəfi, bucağı, meridian) və s. əsasında yerdə qalanları da təyin etməkdir.

Bu cür dəqiq elmdə bir element əsasında müsbət nəticə əldə edilə bilmədiyi halda, Azərbaycan dilində lüğəvi mənası olmayan, suala cavab verməyən, cümlə üzvü vəzifəsində işlənmək hüququ olmayan bir söz, bütün fikir bildirən bir cümləni necə əvəz edə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Ə.Abbasov. Azərbaycan dilinin qrammatikası. I hissə, yeddillik və orta məktəblərin 5-6-cı sinifləri üçün. Bakı, Azərnəşr, 1953.
2. Azərbaycan dilinin qrammatikası. II hissə, sintaksis, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, Bakı, 1959
3. Azərbaycan dili. Qəbul imtahanlarına hazırlaşanlar, yuxarı sinif şagirdləri və müəllimlər üçün vəsait. Bakı, 2010
4. Dilçilik məcmuəsi. Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri. X cild, Azərbaycan SSR E A nəşriyyatı, Bakı, 1957
5. Dosent İ.Həsənov və A.Şərifov. Qramer. Orta məktəb üçün üçüncü hissə. 1. Fonetika, 2. Sintaksis. Azərnəşr Tədris – Pedaqoji şöbəsi, Bakı, 1934
6. Ə.Babazadə. Türk dili. İbtidai məktəb üçün (qramer və yazı qaydaları). Birinci hissə. Azərnəşr Tədris – Pedaqoji şöbəsi, Bakı, 1934
7. Q.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Ali məktəb üçün dəsrlik. "Elm və təhsil" Bakı, 2010
8. M.A.Şirəliyev və M. Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dilinin qrammatikası. Yeddiillik və orta məktəblərin 6-7-ci sinifləri üçün, Bakı, Azərnəşr, 1957
9. Müasir Azərbaycan dili. IV cild, sintaksis. "Elm" nəşriyyatı, Bakı, 1980
10. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. ADU nəşriyyatı, Bakı, 1959
11. Q.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı, 2014

UOT -811.512.162

AZƏRBAYCAN_DİLİ: TARİXİ KÖKLƏRİ, İNKİŞAF YOLU

Yeganə Qəhrəmanova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosenti
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Bakı, Azərbaycan
yegane.qehremanova.1976@mail.ru
https://orcid.org/0000-0003-3730-7674

Xülasə

Son dövrlərə qədər aparılan tədqiqat və araşdırmaların böyük əksəriyyətində türk xalqlarının, o cümlədən Azərbaycan türklərinin tarixi düzgün araşdırılmamış, tarixi faktlar əksər hallarda məqsədli şəkildə, bəzən də bilməyərəkdən dolaşdırılmış, eləcə də saxtalaşdırılmışdır. Belə ki, türklərin ilk vətəni Orta Asiya hesab edilməklə onların Azərbaycandan başlayan və Orta Asiyadan çox-çox qədim dövrlərə gedib çıxan tarixini məqsədli şəkildə gizlətmiş, Azərbaycanın dünya türklərinin ilk ana vətəni olma faktını ört-basdır etmişlər. Son dövrlərə qədər türklərin ana vətəni Altayla bağlanmış, onların əslində ilk məskəni olan Azərbaycanda yerli etnos olması faktına toxunulmamış, əksinə türklər Azərbaycanda gəlmə, türkləşmiş xalq hesab olunaraq türklərin tarixinin guya hunlardan başladığı göstərilmişdir, Belə bir yanlış fikir irəli atılmışdır ki, hunlara qədər türklər "Ural-Altay" birliyinə daxil idilər. Halbuki qədim Altay mərhələsi ilə Hun mərhələsi arasında minillikləri əhatə edən çox böyük bir dövr durur ki, bu dövrün üzərindən adlayıb keçmək qeyri-mümkündür. Tədqiqatçılar şumer dili ilə müasir Azərbaycan dili arasında yüzlərlə ortaq sözlər müəyyənləşdirmişlər. Faktlar göstərir ki, burada hansısa təsadüfdən və ya tipoloji uyğunluqdan söhbət gedə bilməz. Həmin dil ünsürləri birbaşa Şumer-Azərbaycan dili arasında mənşə-kök bağlılığının ifadəsidir. Belə ortaq sözlər müasir dilimizə, sözsüz ki, tarixi abidələrimizdə qorunaraq gəlmişdir. Bu baxımdan Ana abidəmiz sayılan "Kitabi-Dədə Qorqud"da kifayət qədər Şumer-Azərbaycan sözlərinin işlənməsi müşahidə olunur.

Açar sözlər: türk, tarix, dil, milli, şumer

AZERBAİJAN LANGUAGE: HİSTORİCAL ROOTS, PATH OF DEVELOPMENT

Yegana Kahramanova
Doktor of philosophy on philology, ass.professor
Azerbaijan State Pedagogical University
Baku, Azerbaijan

Summary

In the vast majority of researches and researches conducted until recent times, the history of the Turkic peoples, including the Azerbaijani Turks, has not been properly researched, and historical facts have been purposefully, sometimes unknowingly, twisted and falsified in most cases. Thus, by considering Central Asia as the first homeland of the Turks, they purposefully hid their history, which began in Azerbaijan and went back to Central Asia to very ancient times, and covered up the fact that Azerbaijan was the first motherland of the world's Turks. Until recent times, the motherland of the Turks was connected to Altay, and the fact that they were a local ethnos in Azerbaijan, which was actually their first settlement, was not touched upon, on the contrary, the Turks were considered to be a Turkic people who did not come to Azerbaijan, and it was shown that the history of the Turks supposedly began with the Huns. -Altay" union. However, between the ancient Altai stage and the Hun stage, there is a huge period covering millennia, which is impossible to ignore.

Researchers have identified hundreds of common words between the Sumerian language and the modern Azerbaijani language. The facts show that there can be no question of some coincidence or typological compatibility here. Those language elements are a direct expression of the origin-root connection between the Sumerian-Azerbaijani language. Such common words came to our modern language, without a doubt, preserved in our historical monuments. From this point of view, in "Kitabi-Dada Gorgud", which is considered as our mother monument, quite a lot of Sumerian-Azerbaijani words are used.

Key words: Turkish, history, language, nationality, shumer

АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ЯЗЫК: ИСТОРИЧЕСКИЕ КОРНИ, ПУТИ РАЗВИТИЯ

Yeqana Кахраманова
Доктор философии по филологии, доцент
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет
Баку, Азербайджан

Резюме

В подавляющем большинстве исследований и изысканий, проведенных до недавнего времени, история тюркских народов, в том числе и азербайджанских тюрков, не была должным образом исследована, а исторические факты в большинстве случаев целенаправленно, иногда по незнанию, искажались и фальсифицировались. Таким образом, считая Среднюю Азию первой родиной тюрков, они целенаправленно скрывали свою историю, начавшуюся в Азербайджане и уходящую в Среднюю Азию в очень древние времена, и умалчивали о том, что Азербайджан был первой родиной тюрков мира. . До недавнего времени родина тюрков была связана с Алтаем, а то, что они были местным этносом в Азербайджане, фактически являющемся их первым поселением, не затрагивалось, наоборот, тюрки считались тюрками. народа, не пришедшего в Азербайджан, и показано, что история тюрков якобы началась с гунно-алтайского союза. Однако между древнеалтайским этапом и этапом гуннов лежит огромный период, охватывающий тысячелетия, игнорировать который невозможно.

Исследователи выявили сотни общих слов между шумерским языком и современным азербайджанским языком. Факты показывают, что о каком-то совпадении или типологической совместимости здесь не может быть и речи. Эти языковые элементы являются прямым выражением первично-коренной связи шумеро-азербайджанского языка. Такие общеупотребительные слова пришли в наш современный язык, несомненно, сохранившись в наших исторических памятниках. С этой точки зрения в «Китаби-Даде Горгуд», считающемся нашим материнским памятником, использовано довольно много шумеро-азербайджанских слов.

Ключевые слова: тюркский, история, язык, национальность, шумеры

Annotasiya. Hazırda yer kürəsinin müxtəlif regionlarında yaşayan 70 milyona qədər soydaşımıza ana dili və ünsiyyət vasitəsi kimi xidmət edən Azərbaycan dilinin sabit lüğət tərkibinə və qrammatik quruluşa malik olması bu dilin qədimliyinin, min illərin arxasından gələn sorağının göstəricisidir. Türk dilləri ailəsində tarixən öz inkişaf tempinə, öz qədimliyini və milli köklərini qoruyub saxlamaq imkanlarına görə digər dillərdən fərqlənən Azərbaycan dilinin bu dillər içərisində yerini və ifadə imkanlarının genişliyini tam və hərtərəfli şəkildə izah edib aydınlaşdırmaq üçün dilimizin ilkin köklərinin haradan və hansı dövrdən gəldiyinə diqqət yetirmək vacibdir.

Aktuallıq. Azərbaycan dili dünyanın ən qədim dillərindən biri, türk dillərinin ən ilkini olsa da, təəssüf ki, uzun illər məqsədli şəkildə dilimizin tarixinə aid faktlar saxtalaşdırılmış, Azərbaycanın ilk yerli sakinlərinin İran və Qafqazdilli olması, türklərin ilk ana vətəninin Orta Asiya olması haqqında cəfəng fikirlər irəli sürülmüşdür. Halbuki dünyanın və ölkəmizin mütərəqqi alimlərinin ortaya qoyduğu kimi, Azərbaycanın ən qədim sakinləri türk tayfaları olmuş, türklər tarix səhnəsində məhz Azərbaycanda – Ön Asiyada gəlmişlər. Ona görə də bu tarixi həqiqətləri daha geniş şəkildə araşdırmaq və dərk etmək üçün bir sıra qaranlıq məqamlara aydınlıq gətirmək lazımdır.

Metod. Məqalədə tarixi-müqayisəli, təsviri və qarşılaşdırma metodlarından istifadə edilmişdir.

Giriş. Tədqiqatçıların da dediyi kimi, "dilinin materiyası və forması o zaman başa düşülə bilər ki, onun doğuluşu və tədricən inlişafı izlənilsin" [18, s.4].

Son dövrlərə qədər aparılan araşdırmaların əksəriyyətində türk dilli xalqların, o cümlədən Azərbaycan türklərinin tarixi düzgün araşdırılmamış, bir çox faktlar əksər hallarda məqsədli, bəzən də bilməyərəkdən dolaşdırılmış, hətta saxtalaşdırılmışdır. Yəni türklərin ilk ana vətəni Orta Asiya hesab edilməklə onların Azərbaycandan başlayan və Orta Asiyadan çox-çox qədim dövrlərə gedib çıxan tarixi məqsədli şəkildə gizlədilmiş, Azərbaycanın dünya türklərinin ilk ana vətəni olma faktı ört-basdır edilmişdir. Son dövrlərə qədər türklərin ana vətəni Altayla bağlanmış, onların əslində ilk məskəninin Azərbaycan olması,Azərbaycanın yerli etnosunun, əsasən, türklərdən ibarət olması faktına toxunulmamış, əksinə türklər Azərbaycanda gəlmə, türkləşmiş xalq hesab olunaraq belə göstərilmişdir ki, "guya türklərin tarixi yalnız Hun dövründən başlanır və buna qədər onlar mücərrəd bir birliyə - "Ural-Altay" birliyinə daxil idilər. Halbuki qədim Altay mərhələsi ilə Hun mərhələsi arasında minilliklərə bərabər çox böyük bir dövr durur ki, birdən-birə bu dövrün üzərindən adlayıb keçmək qeyri-mümkündür" [2, s.4]. Unutmaq olmaz ki, "Azərbaycan Şərq aləmində cahanşümul bir ölkə kimi mənəviyyatın, mədəniyyətin təməl daşını əks etdirən bir məmləkətdir. Bir çox zaman Aran kimi adlanmış bu torpaq dünyaya Zərdüştü və "Avesta" kitabını bəxş etmişdir. Bu kitab Şərqin mənəvi dünyasının əsaslarının qorunmasında başlıca rol oynamışdır" [10, s.51]. Sözsüz ki, Azərbaycan ərazisində Zərdüştə qədərki dövrdə də zəngin mədəniyyət, həyat tərzi, fəlsəfi və əxlaqi baxışlar mövcud olmuşdur. "Zərdüştə qədər mövcud olanlarınn nüvəsində yenə də türk təzahürünün dominant rolu yüksək dərəcəsi və səviyyəsi ilə seçilmişdir. Lakin Azərbaycana dair tarixi materialların müxtəlif səbəblərlə bağlı məhv edilməsi ölkəmiz haqqında ətraflı, obyektiv bilgiləri və məlumatları yoxa çıxarmışdır" [10, s.52].

Q.Kazımov məsələyə həssas yanaşaraq yazır ki, "Tarixçilərin tədqiq və araşdırmaları göstərir ki, tarixin saxtalaşdırılması prosesi təkcə Azərbaycan türklərinə aid deyildir; başqırd, qazax, qırğız, özbək, türkmən və başqa türk xalqlarının da mənşəyi dolaşdırılmışdır. Türk xalqlarının tarixini uzağı e.ə. III əsrdən – Mərkəzi Asiyada Şərqi Hun çarlığının tarixindən başlamağı lazım bilmişlər" [12, s.260]. Belə bir yanaşmanı rus şovinizminin xüsusi siyasəti hesab edən Q.Qeybullayev yazır ki, "Türk xalqlarının qədim tarixi haqqında saxta fikirlər rus tədqiqatçılarının nəzarəti altında başqırd, qazax, özbək, qırğız, türkmən və b. xalqların tarix kitablarına da yol tapmışdır [16, s.35]. Belə ki, qədim şumerləri, kuti, lullubi, maday, manna, kas, kaspi, işquz, alban, sak, massaget, kəmər, quqar, avar, sarmat və digər bu kimi türk mənşəli tayfaları İran və ya Qafqazmənşəli, Qazaxıstan və Orta Asiyanın hazırkı türk xalqlarını iranmənşəli türkləşmiş xalq hesab etməklə "tarix elmi eybəcər hala salınmış, türklərin bəşər tarixindəki rolu heçə endirilmişdir" [16, s. 35-36]. Halbuki adlarını çəkdiyimiz tayfalar da, Orta Asiya və Qazaxıstanın bugünkü türk xalqları da sonradan türkləşməmiş, doğuluşdan türk olmuşlar. Məsələni bir qədər də konkretləşdirən F.Ağasıoğlu tarixi faktların bu cür dəyişdirilməsi və saxtalaşdırılması nəticəsində türklərin ilk vətəni olan Azərbaycana, Azərbaycan xalqına və dilinə olan münasibətin daha acınaqlı olduğunu qeyd edərək yazır ki, "Türk etnosunun formalaşdığı orta regionun tarixi bura gəlmə xalqların tarixinə əsasən yazıldığı üçün proto-azər və azər tarixi üzərinə qara pərdə çəkilmiş, bu regionun ortasında olan Azərbaycanın etnik tarixi öyrənilməmişdir. Bunun səbəblərindən biri türklərin Atayurdunu Orta Asiyadan batıda deyil, doğuda axtaran qondarma "Altay" nəzəriyyəsi olmuşdur. Bir başqa səbəb isə Ön Asiyanın qədim etnik tarixinə batılı müəlliflərin qərəzli baxışı və türkoloqların bu məsələyə etinasız münasibətidir. Ona görə də Doğu mədəniyyətinin hər iki ucda doğu və batı qanadlarını formalaşdıran etnoslardan fərqli olaraq, orta qanadı yaradan etnoslar sırasında türklərin qədim dünya sivilizasiyasına verdiyi kultur dəyərləri hələ obyektiv qiymətini almamışdır" [1, s.6]. Azərbaycanın arxeoloji kulturunun Avropa, Misir, Monqolustan kulturundan qədim olduğu kimi, Azərbaycan-türk dilinin tarixinin də asur, monqol dillərindən qədim olduğunu söyləyən müəllif göstərir ki, "Başqa dil ailələrindən fərqli olaraq, türk dil ailəsində protodil çağı inkişaf və təkmilləşmə dövrünü tam başa vurandan, dilin quruluşunda yaranan mükəmməl mexanizm tam sistemə oturandan sonra ilk böyük miqrasiyalarla ayrı-ayrı bölgələrə dağılmışlar... Azərbaycan arxeoloji kulturu çiçəklənəndə Avropa hələ buzlaşma dövrünü yaşayırdı" [1, s.19].

Beləliklə, son dövrlərin tədqiqatları sübut etdi ki, Sovet dövrünün Azərbaycan ərazisinin ilk sakinlərinin İrandilli və Qafqazdilli xalqlar olması, türk dilli qəbilə və tayfaların bura sonradan gəlməsi haqqında əsas uydurma elmi tezisi başdan-başa yalandır, Azərbaycan türklərin ana vətəni, onların doğulub tarix səhnəsinə gəldiyi ilk məkandır, başqa sözlə, Azərbaycanın ilkin yerli sakinləri İran və Qafqazdilli xalqlar deyil, məhz türk tayfaları, türk soylarıdır. F.Ağasıoğlu haqlı olaraq yazır ki, "Arxeoloji, mifoloji, etnoqrafik, onomastik, yazılı qaynaqlara görə, son beş minildə Azərbaycana və sərhəd bölgələrə, qonşu ölkələrə gəlib yerləşən və ya gəlib buradan keçən ...sami, het, hay, hurri-urartu, iran, qafqaz və monqol dilli xalqların regiona gəlmə tarixi bəllidir. Ancaq qonşu bölgələrdə elam, hat və qafqazdilli boylar, Doğu Anadolu və Azərbaycanda isə prototürklər yerli xalq olduğundan onların bura gəlmə tarixi yoxdur. Ümumtürk və azər tarixinə bu yöndən yanaşanda indiyə qədər regionun etnik tarixinə aid yazılmış əsərlərdə yanlış şərhlərin, deyilmiş fikirlərdəki ziddiyyətlərin səbəbi aydın görünür" [1, s. 5]. Vaxtilə akademik Z.Bünyadov da Azərbaycanda türkləşmə məsələsinin doğru olmadığını, problemin ciddiliyini və sovet şovinist yanaşmasının yanlışlığını dərk edərək yazmışdı ki, "Azərbaycan əhalisinin türkləşməsi prosesinin başlanğıcının aydınlaşdırılması çox mürəkkəbdir və bu məsələ indiyədək həll edilməmişdir. Bəzi tədqiqatçıların etdiyi kimi, türkləşmənin XI-XII əsrlərdə baş verdiyini qəbul etmək səhv olardı. Türkləri Azərbaycan ərazisinə kənardan gəlmiş bir ünsür hesab etmək də səhvdir" [4, s.171].

Sözsüz ki, Azərbaycanın etnik tarixinin düzgün araşdırılmaması ümumən türk etnosunun qədim tarixinin və dilinin öyrənilməsi, eləcə də dilimizin qohum dillər arasında mövqeyinin müəyyənləşdirilməsi məsələsində də dərin problemlərin kök salmasına səbəb olmuşdur. Azərbaycan ərazisində aşkarlanan arxeoloji, antropoloji, eləcə də dil faktları bir daha sübut edir ki, bu ərazinin etnogenetik tərkibi türkdilli etnoslar əsasında meydana çıxmış, Şərqə türk mədəniyyətini buradan aparan türk boyları zaman-zaman geriyə qayıdaraq Azərbaycandakı türk dövlətlərinin, mədəniyyət və etnogenezin formalaşmasında danılmaz rola malik olmuşlar. Azərbaycan dilinin geniş bir ərazidə əhalinin ünsiyyət vasitəsinə çevrilməsi nəticəsində bəzi yerli və gəlmə dillərin assimilyasiyaya uğradığını, lakin tamamilə yox olub getmədiyini, qalib dildə öz izlərini qoruyub saxladığını deyən E.Əzizov haqlı olaraq yazır ki, "Əgər, doğrudan da, azərbaycanlılar (Azərbaycan türkləri) mənşəcə qeyri-türk olsa idi, Azərbaycan dili yalnız gəlmə türk tayfalarının dili hesabına formalaşsa idi, onda bu dildə assimilyasiyaya uğramış yerli dillərin izləri özünü göstərməli idi. Bəlli olduğu kimi, müasir Azərbaycan dilinin nə fonetik sistemində, nə də qrammatik quruluşunda indiyədək yad izə təsadüf olunmamış" [5, s.15], əksinə dilimiz bütün dövrlərdə güclü nüfusedici təsirə malik olmuşdur. Özünün "Azəri" adlı əsərində dilimizin qədim tarixini araşdıran M.F.Köprülünün belə bir qənaətə gəlməsi təsadüfi deyil ki, "bu söz (azəri –Y.Q.) yalnız bugünkü İran Azərbaycanı və Cənubi Qafqaz türklərinin danışdıqları türk dil şöbəsinə və ya şöbələrinə deyil, daha geniş olaraq, ümumiyyətlə, İran, Qafqaz, hətta Şərqi Anadolu və İraq türkləri arasında uzun əsrlərdən bəri zəngin ədəbiyyat vücuda gətirən "ədəbi ləhcəyə" aid edilməlidir" [13, s.22].

Təbii ki, belə geniş təsir dairəsinə malik olan güclü dil birdən-birə formalaşa bilməzdi. Bu dilin tarixin ən qədim dövrlərindən, ən ağır sınaqlarından çıxıb günümüzə gələn, hər cür yad təsirə dözümlülük nümayiş etdirən ən qədim dillərdən olması fikri bir zamanlar sadəcə mülahizə kimi qəbul edilirdisə, artıq sübut olunmuş elmi fakt hesab olunur. Çünki yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, "Dünya elminin arxalandığı arxeoloji materiallar göstərdi ki, türklərin ilkin vətəni Sayan-altay əraziləri deyil, Ön Asiya – Azərbaycan olmuş, ilkin miqrasiyalar məhz buradan başlamış, türklər buradan Mərkəzi Asiyaya köç etmiş, min illərlə o yerlərdə artıb-çoxalaraq yeni əlverişli yaşayış sahələri axtarışı ilə yenidən geriyə - öz ilkin yurdlarına dönmüşlər. Ulu dil Ön Asiya və Aralıq dənizi həndəvərində yaranmış və burada protodillərə parçalanmışdır" [12, s.296]. Pratürkün Ön Asiyada təşəkkül tapdığını, dialekt parçalanmaları ilə mezolitdən başlayaraq bizim dəqiq bilmədiyimiz dövrlərdə şərqə, qərbə və şimala buradan hərəkət etdiyini göstərən Q.Kazımov yazır ki, "yerli tayfaların böyük bir qismi və ya tayfa bölümləri öz ilkin vətənini, doğma yurdlarını – Azərbaycan, İran, İraq ərazilərini tərk etməmişlər. Bu ərazilər türk tayfalarının daimi məskəni olmuş, onlar bu ərazilərə sonralar gələn irandillilər, qafqazdillilər və samilərlə qonşuluqda yaşamışlar" [12, s.296]. Alim mühafizəkar tarixçilərin guya hansı dildə danışdığı bilinməyən qədim aborigen Azərbaycan etnoslarının iki dəfə - əvvəlcə Mada imperiyası dövründə, sonra isə XI – XII

əsrlərdə öz etnik simasını dəyişdirməsi, birinci dövrdə iranlılaşması, ikinci dövrdə isə türkləşməsi haqqında cəfəng və tamamilə uydurma fikirlərini təkzib edərək yazır ki, "...tarixə yeni gözlə baxan alimlərin tədqiq və araşdırmaları, eyni zamanda külli miqdarda dil faktları göstərir ki, qədim Azərbaycanın aborigen etnosları türklərdən ibarət olmuş və heç vaxt öz etnik simalarını dəyişməmiş, heç vaxt iranlılaşmaya məruz qalmamışdır. Əksinə, yeni gələn türk tayfaları daim onlara qol-qanad vermiş, onları gücləndirmişdir" [12, s.297]. Ona görə də Azərbaycan tarixçiliyində türklərin Azərbaycana gəlmə olması haqqında son dövrlərə qədər kök salmış konsepsiya artıq alt-üst edilmiş, demək olar ki, əksər türkdilli xalqlara aid edilmiş "türkləşmiş xalq" anlayışının yanlış olduğu sübuta yetirilmişdir. "İlk dəfə bu konsepsiyaya qarşı dövlət səviyyəsində akademik-katib M.Cəfərovun rəhbərliyi altında Azərbaycan Elmlər Akademiyasında dilçi-tarixçi alimlərin birgə keçirdiyi elmi-nəzəri müşavirədə (1984) kəskin münasibət bildirilərək, mövcud qüsurlu konsepsiyanın islah edilməsi təklif olunmuş, Azərbaycanda yerli və bura qayıdan türk boylarının qovuşması ilə m.ö.I minilliyin ortalarında azər-türk dilinin formalaşması konsepsiyası irəli sürülmüşdür. Bu haqda informasiyanın dövlət mətbuatında dərc olunması azər türklərini aborigen sayan, bu sahədə dəyərli əsərlər yazan alimlərdə daha dərin axtarışlara baş vurma ovqatını artırmış, ayrı-ayrı elm və tədris ocaqlarında etnogenezə dair elmi seminarlar keçirilmişdir" [1, s.7-8]. Həmin dövrdən etibarən problemin həlli istiqamətində ciddi araşdırmalara başlanmış, dilçi və tarixçi alimlərin birgə səyi nəticəsində sübut olunmuşdur ki, "Azərbaycan dili nə gəlmə, nə də öz kökləri etibarilə yad mənşəli olmayıb yarandığı zamandan günümüzədək türksistemli dil kimi Azərbaycan ərazisində məskun olmuş, əcdadlarımızdan mənəvi sərvət kimi bizə miras qalmışdır" [5, s.14]. Bu dildə tarix boyu zəngin maddi-mənəvi nümunələr yaranmış, Azərbaycan ən qədim dövrlərdən yaradıcı insanların məskəni olmuşdur. Məsələ ilə əlaqədar T.Hacıyev [4], Y.Yusifov [22], Q.Qeybullayev [16], A.Məmmədov [17], S.Qaşqay [15], E.Əlibəyzadə [3], Q.Kazımov [13], M. İsmayıl [11], V.Həbiboğlu [7], Nicat Ə. [19], Z.Həsənov [14], Ə.Fərzəli [6], F.Ağasıoğlu [1] və b. əsərlərində geniş məlumat vardır. Ümummilli lider H.Əliyevin 18 iyun 2001-ci il tarixli fərmanında deyildiyi kimi, "Tarixin müxtəlif mərhələlərində dilimizə qarşı edilmiş haqsızlıqların, təzyiq və təhriflərin aradan qaldırılması üçün hazırda ölkəmizdə çox əlverişli şərait mövcuddur". Yaranmış şəraitdən istifadə edərək indiyə qədər dilçiliyimizdə kök salmış bir sıra yanlış və təhrif olunmuş məsələlərin düzgün şəkildə araşdırılması, Azərbaycan dilinin mənşəyi, eləcə də türk dilləri içərisində rolu və mövqeyi məsələsinin aydınlaşdırılması kimi əhəmiyyətli mövzular isə hər birimizdən gərgin əmək və ciddi səy tələb edir.

Aparılan araşdırmalar arasında diqqət çəkən məqamlardan biri də dünyanın ilk insanı hesab edilən Şumerlərin dili ilə Azərbaycan dilinin əlaqəsi məsələsidir. Son dövrlərin tədqiqatları nəticəsində Şumer dilinin ən qədim türk dili kimi Azərbaycan dili ilə kök bağlılığı, şumerlərin qədim türklər – azərlər (aserlər) olduğu təsdiq olunmuş, "Avesta", "Kitabi-Dədə Qorqud" kimi qədim və əzəmətli abidələrə sahib olan, qədim Od və Od-maq sivilizasiyasına əsaslanan Azərbaycan dili və onun mənşəyi haqqında sovet dövründə uydurulmuş bir sıra fərziyyələr xarici və milli alimlərin səyi nəticəsində rədd edilmişdir. Şumer yazılarının türklərlə bağlılığını inkar etməyə çalışanlar dünyanın ilk sakinləri olan şumer dilinin guya heç bir müasir xalqla bağlı olmadığını iddia etməyə cəhd göstərsələr də, S.N.Kramer, Z.Kasidovski, M.Belitski, T.Heyerdal, Q.Vinkler, E.Reklü, V.Bulli, O.Süleymenov, A.Məmmədov, T.Hacıyev, T.Əhmədov, Ə.Nicat, E.Əlibəyzadə, A.Axundov, Q.Kazımov, F.Cəlilov, K.V.Nərimanoğlu, T.V.Nüvədili, V.Həbiboğlu, Q.Məşədiyev, İ.Vəliyev, N.Cəfərov kimi çoxsaylı xarici və yerli araşdırmaçılar öz tədqiqatları ilə Şumer dilinin ən qədim türk dili (prototürk) - Azərbaycan dili olduğunu açıq-aydın sübut etmişlər. Bu araşdırmalarda ən azı 6000-7000 il yaşı olan Şumer yazılarının da bilavasitə Azərbaycan dili və qədim Azərbaycan yazısı olması haqqında fikirlər öz təsdiqini tapdı. Aparılan araşdırmalar nəticəsində aydın oldu ki, Şumer dilinin sözləri çağdaş türk dilləri arasında ən çox Azərbaycan dilinin sözləri ilə səsləşir və qədim Şumerlər ərazi baxımdan Azərbaycanla eyni məkanda məskunlaşmışlar. Tarixdə ilk dəfə Şumer sözlərini oxuyan Amerikada yaşayan Azərbaycan alimi Tariyel Vəli Nüvədili "Əcdad" adlı kitabında Şumer-Azərbaycan dilinin müasir Azərbaycan dilinin fərdi, qrammatik üslubuna tam uyğun gəldiyini, Şumer-Azərbaycan təfəkküründün məhsulu olan oxşəkilli yazının Babilistan, İran, Hindistan, Misir və iyirmidən artıq digər ölkənin milli düşüncə və mədəniyyətinin ifadə vasitəsinə

çevrildiyini göstərdi. Şumer-Azərbaycan dilinin qədim sözlərindən Hind-Avropa, sami, Qafqaz dillərinin də bəhrələndiyi, dünya dillərinin bir çoxunun zənginləşməsində bu dilin rolu olduğu əksər xarici ölkə alimləri tərəfindən təsdiqləndi. XIX əsrin sonuna qədər heç kəsin bəşəriyyətin öz mədəni intibahına görə Hind-Avropa dilli yunanlara minnətdar olmalı olduğuna şübhə etmədiyi halda, Raylinson, Oppert, Telbot, Lenormani, Qretefond, Xinqs kimi mütərəqqi dilçi-linqvistlərin ən qədim əlifbanın türkdilli Şumerlərə məxsus olması faktını aşkarlamasından sonra bu istiqamətdə geniş tədqiqatlar başlandı və Şumer dilinin türk dili olması haqqında fikirlər meydana gəldi.

Burada zaman məsələsinə xüsusi diqqət yetirmək lazım gəlir. Çünki aparılan araşdırma və təqdiqatlarda Şumer dilinin beş-yeddi min il bundan əvvəlki faktları ilə türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin son minillikdəki dil nümunələri müqayisəyə cəlb olunur. Müqayisə edilən tərəflər arasında ən azı beş min illik fərq olması, təbii olaraq, dil uyğunluqlarının bu uzun zaman kəsiyində aradan çıxmasına, unudulmasına səbəb olur.

F.Ağasıoğlu türk dilində feillərin milliyi məsələsinə diqqəti cəlb edərək yazır ki, "Türk dilləri, özəlliklə, azər türkcəsi söz dağarcığının ağzını müxtəlif nitq hissələri üzrə alınma sözlərə açıq saxlasa da, feillər üçün bu yol həmişə qapalı olmuşdur. Bu baxımdan dilimizdəki bəzi feillərin sumer dilində işlənməsi diqqət çəkir:

Azər türkcəsi	**Sumercə**	**Anlamı**
Burax-	bur-	"azad etmək"
Bağla-	pağ-	bağlamaq, "hasara almaq"
Ver- (ber-)	ba-	vermək
Dur-	dúr-//dúrun	durmaq, "rahatlanmaq"
Düş- (tüş-ərgə	túš-	oturmaq, "düşüb-qalmaq"
De-	di-	demək
Dol- (do-l)	du-	dolmaq
Tök-	dug-	tökmək (türkcə- dök- Y.Q.)
Eş-	eš-	eşmək
Qaç-	kaš-	qaçmaq, (türkcə: koş-)
Qal-	qal-	qalmaq, "yerləşmək"
Qıl- (kı-l)	kı-	qılmaq, "etmək"
Qoy- (ko-y)	ku-	qoymaq
Qoru-	kur-	qorumaq [1, s.179].

Bu feillərdə rast gəldiyimiz r~z, ş~l, g~Ø, d/t~c~y, z(s)/ş~y dialekt fərqlərinin isim, sifət, say kimi nitq hissələrində də türk- şumer paralelliyi olaraq özünü göstərdiyini yazan müəllif aşağıdakı nümunələri təqdim edir:

"poz(uq) – bur; biş(mək) "yandırmaq"- bil; altı-aššа,alan (açıq düzənlik) – aša(g); ig (xəstəlik)-gig; cırıq (yırtıq) – dirig; yumru (yumuru) – dubur; yarım (yarı) – šurim; çağa (uşaq) – sag; çibin (milçək) – zibin və s." [1, s. 180].

Burada bir cəhəti də qeyd etmək yerinə düşər ki, bu gün türk dilləri içərisində feillərin zənginliyinə və milliyinə görə ən çox seçilən dillərdən biri məhz Azərbaycan dilidir. Təkcə Azərbaycan dilinə digər dillərdən daha yaxın olan müasir türk dilinin leksik sistemini nəzərdən keçirdikdə dilimizdəki feillərin kəmiyyət üstünlüyü göz önündə canlanır. Yaxud da müasir özbək dilində ahəng qanununun itmək üzrə olması, türk dilində hətta əsas lüğət fonduna daxil olan kifayət qədər sözün (anne, elma, gidiyor, geliyor və s.) ahəng qanununa tabe olmuş ilkin variantlarının dəyişməsi ilə müqayisədə Azərbaycan dilində bu qanun daha çox qorunmuş, qədim fonetik, leksik, qrammatik kateqoriyalar da öz ilkinliyini daha çox saxlamışdır. Bu baxımdan F.Ağasıoğlunun tədqiqatları da maraq doğurur. Alim yazır ki, "İkihecalı sumer sözlərində sinharmonizm qanunu güclüdür, belə sözlərdə eyni sait işlənir: qaba "sinə", uru "şəhər", eger "arxa". Sumer dilində söz kökü dəyişmir, iltisaqi dillərdə olduğu kimi, şəkilçilər sözün sonuna dalbadal qoşula bilir" [1, s.180].

Türk və şumer dilləri arasında çoxsaylı sosial-siyasi termin və coğrafi vəziyyətlə, dövlətçilik, əkinçilik, heyvandarlıq, dəmirçilik, dulusçuluqla, eləcə də məişət əşyaları və alət adları ilə bağlı paralellər təqdim edən F.Ağasıoğlu bu faktların şumer-türk əlaqələrinin təkcə iki qonşu xalq arasında ticarət əlaqəsi ilə yox, həm də çox yaxın, sıx təmasla bağlı olduğunu qeyd edir. Müəllif

yazır ki, "Coğrafi durumla (landşaftla) bağlı bəzi azər-sumer paralellərində müəyyən dəyişmələr olsa da (əslində olmalıdır), onları asanlıqla seçmək olur. Belə ki, qır (kır, bozqır) sözü sumercə kiri sözündə, "torpaq" anlamında quru (kuru) sumercə kur sözündə, qum sumercə "xırdalamaq", "çınqıl" anlamlı "qum" sözündə və yaxa (yan) sumercə kənar anlamlı zağ sözündə görünür. Günəş tanrısı UTU – od/ot, Çoban ulduzu Şulpae – Çolpan." [1, s.181].

Bəzi türk dillərində qalan ordu (qarnizon, düşərgə) və uram (küçə, şəhər) sözünün or//ur kökünə şumer dilində şəhər mənasında işlənən uru, azər dilindəki ev sözünə e, qapı sözünə ka, oba sözünə "yaşayış yeri", "sahə, məntəqə" mənalı ub sözündə, qədim türk dilindəki "qəbilə", "uruq" (ur-oq), azər dilində oğlan, oğul mənalı oq sözünə "insanlar", "xalq" anlamındakı ÚG, UKÚ və "doğmaq", "övlad" mənalı ugú, eləcə də türk dillərindəki urva, uruq sözlərinin kökünə "qohumluq", "artım", "kürü vermə" mənalı ur, "şəhər", "icma" anlamlı uru torun (nəvə), törəmə sözlərinin kökünə "balaca" mənalı tur sözündə rast gəlindiyini göstərən tədqiqatçı-alim türkcədəki damğaçı, ərən, şad, bilgə sözlərinin də şumer dilində dam.gar, erim.ha "ordu", erin "əsgər", şatam "nəzarətçi, bilqa "görücü", "bilən", bayraq sözünü badara, gəlin sözünü E.Gi.A - evə gələn, saqqal sözünü vəzir mənalı sukal paralelləri ilə izah edir [1, s.181].

Nümunələrin sayını kifayət qədər artırmaq mümkündür. Belə ki, tədqiqatçılar Şumer dili ilə müasir Azərbaycan dili arasında yüzlərlə ortaq sözlər müəyyənləşdirmişlər. Faktlar göstərir ki, burada hansısa təsadüfdən və ya tipoloji uyğunluqdan söhbət gedə bilməz. Həmin dil ünsürləri birbaşa Şumer-Azərbaycan dili arasında mənşə-kök bağlılığının ifadəsidir. Belə ortaq sözlər müasir dilimizə, sözsüz ki, tarixi abidələrimizdə qorunaraq gəlmişdir. Bu baxımdan Ana abidəmiz sayılan "Kitabi-Dədə Qorqud"da kifayət qədər Şumer-Azərbaycan sözlərinin işlənməsi müşahidə olunur. Son araşdırmalar göstərir ki, dastanda əks olunan qədim türk düşüncə və həyat tərzi indiyə qədər deyildiyi kimi, yalnız eramızın əvvəlləri ilə bağlı deyil, eramızdan çox-çox qədim dövrlərlə bağlıdır. Bu baxımdan eposda qədim türk təfəkkür tərzi ilə Şumer düşüncə tərzini qarşılaşdıranlar bu ikisi arasında çox mühüm bağlılıq aşkar etmiş və bu bağlılığın qohumluq əlaqəsi olduğunu isbat etmişlər. Sözsüz ki, belə bir məntiqi nəticə türk tarixinin ən qədim dövrlərinə işıq salmaq imkanı verir. Bu mənada dastanın dilində rast gəlinən adların Şumer adları ilə əlaqəsini araşdırmaq olduqca maraqlı nəticələrin əldə olunmasına imkan yaradır. Arif Acalovun "Mənim ulu Atam və Kitabım" adlı əsərində dastandakı 100 etnonim, toponim, şəxs adı, mifik obraz və dini ifadənin izahı verilmişdir. İ.Şıxıyevanın apardığı statistik hesablamalar göstərir ki, "Dədə Qorqud"da işlənən 77 şəxs adından 50-si türk, 24-ü ərəb, 2-si fars mənşəlidir. Maraq doğuran budur ki, dastandakı türk mənşəli şəxs adları Şumer adları ilə yaxından səsləşir. Q.Kazımov göstərir ki, "Şumerlərin yaratdığı doqquz eposun çoxu qədim Azərbaycan dövləti olan Aratta ilə bağlıdır". E.Əlibəyzadəyə görə, "Bilqamıs" dastanının adı sonrakı türk dastanlarının bir sıra qəhrəmanlarının adı ilə eyni quruluşludur. Şumer, "Dədə Qorqud" və müasir Azərbaycan dili arasında eyni sözlərin müqayisəsini aparan Ə.F.Qorqud bir sıra onomastik vahidləri də təqdim etmişdir.

Əgər Qorqud sözünün izahını bu adı əmələ gətirən qor və qud sözlərinin Şumercədəki semantikasına uyğun izah etsək, "qor" od, "qut" isə qüvvət mənasında başa düşüləcəkdir. Ə.Fərzəli də qoşa işlənən "Dədə" və "Qorqud" sözlərinin ulu başlanğıcda eyni məzmunu ifadə etdiyini göstərir: "Dədə insana çevrilmiş, insanlaşmış Odun ilki, başlanğıcıdır. Özülə-bünövrəyə çevrilən Oddur" [6, s. 21].

Qədim və müasir dövrə aid Şumer-Azərbaycan ortaq sözlərinin sayını kifayət qədər artıqmaq olar. Ə.Nicat "Şumerlər kimdir? Dünyada ən ulu mədəniyyətin və ilk əlifbanın yaradıcıları hansı dildə danışıblar? Sualına cavab axtararkən yazır: "Təsəvvür edin ki, siz beş min il bundan qabaq Ur şəhərinin Niş və ya Çörəkçilər küçəsiylə getsəydiniz, ötüb keçənlərin dilindən arpa, saman, su, qarış, qanun, un, qullab, naqqa, min (pul vahidi), ən (böyük mənasında), tanrı kimi Azərbaycan sözlərini eşidərdiniz. Unutmayın ki, beş min il bundan qabaq" [19, s.7].

Bu gün Azərbaycan dilində Şumerdən daha qədim 10-12 min il yaşı olan çoxsaylı "Avesta" sözlərinin gen-bol işlənməsi də Azərbaycan dilinin nə qədər qədim tarixə malik olduğunu, "Avesta"-Şumer-Azərbaycan köklərinin bir xəttə bağlandığını bir daha sübut edir. E.Əlibəyzadə özünün "Ana kitabələr" adlı kitabında "Avesta" və Şumer dastanlarının dilinin türk-Azərbaycan dili olduğunu qətiyyətlə bildirir və bu danılmaz faktı inkar etməyin mümkünsüzlüyünü göstərir. Onun fikrincə,

"Avesta" əlifbasının və azı 2500 il ərzində Şumer-azər mixi (mıx şəkilli) əlifbasının e.ə.III-I minilliklərdə qədim dünyanın mədəni inkişafına çox güclü təsiri olmuşdur.

Şumer azərbaycanlıları ilə bağlı maraqlı məqamlardan biri də indiki Ərəbistan yarımadasından Afrika sərhədlərinədək böyük bir ərazidə qədim torpaqlarımızın mövcudluğudur. E.ə. IV-II minilliklərdə və daha əvvəlki çox-çox qədim dövrlərdə protoşumer və ya prototürklərin, yəni protoazərbaycanlıların məskunlaşdığını tarixi mənbələr və o dövrə aid xəritələr də sübut edir. "Ən qədim Şərq tarixi" adlı kitabda verilən xəritədə müasir Suriya və İraq əraziləri Mitiani İordaniya, Livan və Səudiyyə Ərəbistanının bir hissəsi isə Midian adlandırılmışdır. "Midian" adı qarşısında tərtibatçıların qoyduğu sual işarəsi düşünməyə əsas verir. Əslində bu toponimlərin ikisinin də Maday/Midiya adının variantı olduğunu söyləyənlər öz fikirlərində haqlıdırlar. Burada Ə.F.Qorqudun maraqlı bir fikrini yada salmaq yerinə düşər ki, "Bugünkü Məkkə, Mədinə (keçmiş Mədain?), Bağdad, Dəməşq (Damaşq – Ana işıq, Baş işıq), Bəsrə, Kərkük, Ərbil, Məndəl və başqa şəhər adları, Akaba (Ağ aba-Ağ ana – Ağ su: duzu çox olmağı səbəbindən suyu ağ rəngə çaldığına görə), Fərat çayı (Far od – Od kimi parlayan – qızğın, gur axan çay!), Dəclə (Daqla-Dağlardan axıb gələn çay, Dağ çayı) və digər toponim, hidronim, nəhayət adonimlər – insan adları: Məhəmməd, Əli, Hüseyn, Həsən, Şümür (Şümer), Ömər, Osman, Yaqub, Yusif, Süleyman Davud, Abbas, Murtuz, Mürsəl, Yamin, Yasir, Amin, Aminə və b. adların da etimoloji, yəni məzmun açımı onların türk-Azərbaycan mənşəli olmasından soraq verir" [19, s. 12].

Müəllif öz fikrini davam etdirərək belə bir məntiqli və əhəmiyyətli qənaətə gəlir ki, "Əlbəttə, bütün bu və digər toponim, hidronim və adonimlərin hazırda ərəb və ümumi halda sami dillərinə aidliyi də inkar olunmur. Söhbət sami dillərinin formalaşdığı ən əski çağlardan gedir. Bu, həm də ulu dil hadisəsidir". Görkəmli şərqşünas V.Məmmədəliyev ərəb dilinə keçən türk sözlərini, o cümlədən "Quran"da işlənən türk sözlərinin tarixini araşdıraraq belə bir haqlı qənaətə gəlmişdir ki, məsələ ilə bağlı düzgün nəticələr əldə etmək üçün qədim sami-türk əlaqələri dəqiqliklə araşdırılmalıdır. Müəllif hələ 1983-cü ildə "Azərbaycan filologiyası məsələləri" adlı kitabın I hissəsində nəşr etdirdiyi "Quranda ümumtürk mənşəli sözlər" adlı məqaləsində yazır: "Tarixi qaynaqlardan bəllidir ki, Sam tayfaları Ön Asiyaya gəlməmişdən çox əvvəl həmin region Şumerlər və Orta Asiyadan axışıb gələn qəbilə və tayfalarla məskun idi, Zaqros dağlarından Anadolunun içərilərinə, Livan və Fələstin dolaylarına qədər yayılmış ön şumerlərdən (protoşumerlər) sonra buraya Şumerlər gəlmiş, Aşağı Mesopotomiyada məskən salmışdır" [s.87]. Bu prosesdə Şumerdən dönən azərlərin bir hissəsi Bağdad – Kərkük ərazisinə gəlmiş, burada sıx şəkildə məskunlaşmış, öz dilini və mədəniyyətini qoruya bilmişlər. Eramızdan əvvəl III minilliyin ortalarından sami tayfalarının hazırkı Ərəbistan ərazilərinə hücumları nəticəsində Şumer türklərinin Mesopotomiyanın cənubuna sıxışdırılması ilə onların Urmiya-Araz, Xəzər dənizi sahilləri ilə əlaqələri zəifləmişdir. Buna baxmayaraq, Şumer azərbaycanlıları hələ yenə 1000 ilə yaxın ümümdünya sivilizasiyasına hökm edə bilmişlər. Eramızdan əvvəl II minillikdən etibarən gəlmələrin say baxımından çoxluğu Şumer türklərinin-azərbaycanlıların bir hissəsinin assimilyasiyaya uğramasına səbəb olsa da, mədəniyyətimizin izləri Fələstində, Suriyada, hətta Hind çayı vadilərində belə qalmaqdadır. Samilər bu torpaqlarda öz hökmranlığını gücləndirsələr də, Şumerlərin çox ciddi təsirinə məruz qalmışlar. Zaman-zaman Şumer azərbaycanlılarının bir qismi Urmiya-Xəzər ərazilərinə, Ön Asiya və Altay dağlarına gedib qohum dillərinə qarışmış, bir qismi isə indiki İraq, Suriya, Yəmən, Küveyt, Səudiyyə Ərəbistanı, Livan və Fələstin ərazilərinə köçmüşlər. Zaman ötdükcə həmin Şumer-azərbaycanlılar samiləşmiş, yəni ərəbləşmiş, dilimiz sami tayfalarının dillərinə, onların leksik-qrammatik quruluşuna çox güclü təsir göstərmişdir. Sami dilləri, əsasən də ərəb və yəhudi dilləri Şumer-Azəri-türk dili hesabına zənginləşmişdir. Ərəb dilinə daxil olmuş yüzlərlə Azərbaycan sözü ərəbləşmiş, öz ilkin məzmunu ilə təzə "ərəb libası" geyinərək çoxu ərəb sözü adı altında yenidən dilimizə daxil olmuşdur. Bu qədim dil dünyanın bir çox dillərinə, o cümlədən sami, Hind-avropa dillərinə çox ciddi təsir göstərmiş, həmin dillərin leksik-qrammatik cəhətdən zənginləşməsində tarixən mühüm rol oynamışdır. F.Ağasıoğlu dilimizə ərəb dilindən keçdiyi şübhə doğurmayan şeir sözünün də şumer mənşəli olduğunu sübuta yetirməyə çalışır və inandırıcı faktlarla buna nail olur: "Sumer-türk paralelləri sırasında "türkü", "qoşma" anlamında şir- yır sözləri göstərir ki, söz sənəti

ilə bağlı sumer dilindəki şir-yır sözü sami dillərə keçmiş, sonralar biz öz sözümüzü yenidən ərəblərdən şe'r kimi almışıq" [1, s.183]

Maraqlıdır ki, Azərbaycan dilinin Şəki şivəsində ağı mənasında yığı, Dərbənd, Şəki, Zaqatala, Qax şivələrində ağlamaq mənasında yığlamaq, Kürdəmir, Quba şivələrində isə məclis mənasında yığva sözləri işlədilir (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. səh.550). Bu söz qədim türk lüğətində də "oxumaq", "mahnı" mənasında verilir [Drevnetyukskiy slovar, "Nauka", L, 1969, s.268]. B.Xəlilov da bu sözün qədim türkcədə "mahnı" mənasında işləndiyini göstərərək yazır ki, "Qədim türkcədə yırla sözü də işlənmişdir. Bu söz (y-ır//ır) yır kökündən əmələ gəlmiş və "oxumaq (mahnı)" mənasını bildirmişdir: ol yır yırladı - o mahnı oxudu". [9, s.34].

T.V.Nüvədili özünün "Əcdad" adlı kitabında indiyə qədər dünya xalqlarının yunan sözü kimi tanıdığı bir çox sözlərin məhz qədim şumer-Azərbaycan sözləri olduğunu nümunələr əsasında izah etmişdir. Kitabda oxuyuruq: "Yunanların arxeoloq sözünü ulularımızdan almalarına şübhə yoxdur. Arxeoloq arxayos və loqos sözlərinin birləşməsidir. Arxayos – qədim, ön, arxa, loqos bilik, öyrənmək, danışmaq deməkdir" [20, s. 335].

Tədqiqatçı loqos sözünün kökünün də dilimizdəki zarafat mənalı lağ və ya söhbət, danışıq mənalı laf sözü ilə səsləşdiyini, arxaik sözünün arxalaşmış, qocalmış mənasında yenə eyni kökdən yarandığını, homogen sözünün isə həmin gen mənasını verdiyini inandırıcı şəkildə izah etmişdir. Aydın məsələdir ki, bu gün tibbi termin kimi Avropa mənşəli hesab edilən ur, uroloq, urologiya kimi sözlər də məhz qədim dilimizdəki şişmək, qabarmaq, yüksəlmək, qalxmaq mənalı ur sözündən yaranmış, "Dədə Qorqud"da "yerindən uru turdı" ifadəsinin tərkibində də qalxmaq mənasında işlənmişdir.

Faktları istənilən qədər çoxaltmaq mümkündür, lakin elə bu deyilənlərdən də aydın olur ki, bu gün ərəb, fars, yunan və Avropa dillərinə aid edilən sözlərin xeyli hissəsi məhz qədim Şumer-Azərbaycan sözləridir. T.V.Nüvədili bu tipoloji cəhətdən müxtəlif olan dillərdə eyniköklü sözlərlə bağlı apardığı uzunmüddətli araşdırmalar əsasında qənaətini belə ümumiləşdirmişdir ki, "İndi bizim lüğət tərkibimizdə 60-65 faiz ərəbin, farsın saydığımız sözlərin hamısı özümüzündür, onlar bizim dopdoğmalarımızdır. Çünki gil yazılar yazılanda hələ dediyim dillərin heç daşıyıcıları belə dünyaya gəlməmişdilər... Onu da qeyd edim ki, bizdən aralı düşsələr də, bizə yad olan İbruda da, elə Yunan dilində də nə qədər istəsəniz, Şumer-Azəri sözlərinə rast gələrsiniz" [20, s.336].

Müəllif öz araşdırmalarının yekununda belə bir qəti qənaətə gəlir ki, "Şumer deyilib ölü sayılan dil Azəri Türküsüdür! Və bu dil dünya dillərinin ilkinidir" [20, s.336].

Bu deyilənlər Azərbaycan dilinin türk dilləri, o cümlədən dünya dilləri arasında yeri və rolu məsələsini aydınlaşdırmağa kömək etdiyi kimi, dilimizin qədimliyini və zənginliyini dərk etməyə, dilimizin ən qədim tarixində özünü göstərən ulu dil hadisələrini dərk etməyə imkan verir.

Maraqlıdır ki, digər türk dilləri içərisində tarix boyu ana dilinə münasibətdə də azərbaycanlılar daha çox fərqlənmişlər. Hələ XVI əsrdə ərəb və fars dillərinin əsas dil olaraq işləndiyi, hətta özlərini türk varisi olaraq elan edən Osmanlı sarayında dövlət dilinin fars dili olduğu bir şəraitdə Şah İsmayıl türk dilini dövlət dili səviyyəsinə qaldırmaqla bu qədim və zəngin dilin nüfuzunu özünə qaytarmış oldu. Təkcə bununla kifayətlənmədi, dilimizin nüfuz dairəsinin genişlənməsinə kömək etdi, dövlət idarələrində, sarayda, hərbi hissələrdə işlənən rəsmi dillər arasında dilimizi dövlət dili kimi işlək vəziyyətə gətirdi. Nəticədə Azərbaycan dilinin hərbi-siyasi leksikasında türk sözlərinin sayı çoxaldı, ana dilində rəsmi üslubumuz meydana gəldi. Azərbaycan dilində fars sözlərindən istifadə olunduğu kimi, fars dilinə də türk sözlərinin axını başladı. Divan ədəbiyyatında türk dilində heca vəznli əsərlər yazan və klassik ədəbiyyatda heca vəzninin mövqeyini sabitləşdirən sənətkar kimi fars dilinin şeir-sənət dili olaraq ikinci plana keçməsinə zəmin yaratmış oldu. Doğru göstərirlər ki, məhz Şah İsmayıl Səfəvinin başlatdığı ənənə nəticəsində ədəbiyyatımızın Məhəmməd Füzuli kimi dahisi yetişmiş oldu.

Nəticə. Beləliklə, dünyaya "Avesta", "Kitabi-Dədə Qorqud" kimi zəngin sənət xəzinələri, Nizami, Nəsimi, Xətai, Füzuli kimi bənzərsiz sənətkarlar bəxş edən Azərbaycanın qədim tarixi öyrənildikcə ortaya yeni-yeni maraqlı faktlar çıxır, dilimizin qədimliyi, nüfuz dairəsinin genişliyi haqqında təsəvvürlər daha da genişlənir. Azərbaycan ərazisində məskunlaşmış ilk insanların türk tayfaları olduğu, ərazimizin hər zaman aparıcı etnosunun türklərdən ibarət olduğu, türklərin tarix

səhnəsinə məhz Azərbaycandan gəldiyi tarixi həqiqətdir və tarixi fakt nə qədər ört-basdır edilsə də, artıq həqiqəti pərdələmək mümkün deyildir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Ağasıoğlu F. Doqquz bitik. Azərbaycan türklərinin islamaqədər tarixi.Bakı, Ağrıdağ, I cild. 2014
2. Bəşirov K.Oğuz qrupu türk dillərində qrammatik morfemlər. Bakı, Elm və təhsil, 2009
3. Budaqova Z., T.Hacıyev. Azərbaycan dili. Bakı, Elm, 1992
4. Bünyadov Z.Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1989
5. Əlibəyzadə E. Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyət tarixi. Bakı, Gənclik,1998
6. Fərzəli Ə. Dədə Qorqud sözü. Bakı, Maarif, 1999
7. Həbiboğlu V. Qədim türklərin dünyagörüşü. Bakı, 1996
8. Xəlilov B. Fellərin ilkin növləri. Bakı, APİ-nin nəşriyyatı, 1998
9. Xəlilov B. 224 qədim türk sözü. Bakı, Elm və təhsil, 2013
10. Xəlilov B. Türkologiyanın intibah dövrü (XIX əsrin sonu XX əsrin 30-cu illərinə qədər). Bakı, Adiloğlu, 2001
11. İsmayıl M. Azərbaycan tarixi. Bakı, Adiloğlu, 2005
12. Kazımov Q. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı, Təhsil, 2003
13. Köprülü. F. Azəri. Bakı, Elm. 2000
14. Гасанов З. Царские скифи. Liberti publishing house, Nyu York, 2002
15. Qaşqay S. Manna dövləti. Bakı, Azərnəşr, 1993
16. Qeybullayev Q. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı, Azərnəşr, 1994.
17. Məmmədov A. Türk dillərində samit səslər: sözönü və səs birləşmələri. Namizədlik dissertasiyası. Bakı, 1978
18. Mirzəyev H. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyasından xüsusi seminar. Bakı, APİ-nin nəşri. 1974
19. Nicat Ə. Tarixin sübh çağı. Bakı, Elm, 1982
20. Nüvədili T.V. Əcdad. ABŞ. Los-Anceles, 1996
21. Süleymenov O. Azya. Bakı, Şərq-Qərb, 2007
22. Yusifov Y. Qədim Şərq tarixi. Bakı, BDU-nun nəşriyyatı, 1993

UOT-811.512.162

AZƏRBAYCAN VƏ TÜRK DİLLƏRİNDƏ UŞAQ FOLKLORUNDA FONETİK TRANSKRİPSİYANIN BƏDİİ ÜSLUBİ İMKANLARI

Könül Həsənova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Bakı, Azərbaycan
konul_salmanova@mail.ru
Orcid: 0000-0003-1490-5751

Xülasə

Türkologiyada, o cümlədən Azərbaycan filologiyasında janr və həcmdən asılı olmayaraq şifahi xalq ədəbiyyatının poetik nümunələrinin dilçiliklə tədqiqi obraz və bədii obraz yaradıcılığının əsası kimi önə çəkilmişdir. Bu prosesdə eyni adət-ənənələrə, dilə, tarixə malik türk türkləri ilə Azərbaycan xalqının yaratdığı folklor nümunələrinin, o cümlədən layla və nəğmələrin müqayisəli təhlili məsələsi diqqət mərkəzində olmalıdır. Fonetik transkripsiyanın işlənməsi baxımından türk laylaları ilə Azərbaycan laylaları bir sıra dil elementlərinə görə oxşar olsa da, həm də fərqli, özünəməxsus cəhətlərə malikdir. Bu dil elementləri bu folklor nümunələrinin daha axıcı, ahəngdar və idiomatik olması, xalq dilinin zənginliyini özündə ehtiva etməsi və qoruması ilə seçilir. Layla və oxşamalarda xalqın dünyagörüşü, adət-ənənələri, ailə, ana-övlad münasibətləri və digər məsələlər əks olunur. Ona görə də bu folklor nümunələri eyni kökdən yaranan Azərbaycan və türk xalqlarının bu cəhətdən də yaxınlığını üzə çıxarır. Azərbaycan dili ilə müqayisədə Türkiyə türklərinin dilində söz,ifadə və morfoloji formaların danışıq dilində işlənmə imkanları Azərbaycan dilinə nisbətən daha məhduddur. Burada sözlərin böyük əksəriyyəti danışıq dilində də yazılış qaydasına uyğun əks olunur. Digər tərəfdən bu dildə bir çox şəkilçilər, o cümlədən *-dır* xəbərlik şəkilçisi son samiti ixtisar olunmadan yazılışa uyğun işlənir. Ümumən, fonetik transkripsiya folklor nümunələrinin daha axıcı, uyumlu və diləyatımlı olması, xalq dilinin zənginliyini özündə ehtiva edib qoruması ilə fərqlənir. Bu nümunələr Türk və Azərbaycan dillərinin poetik imkanlarını, xalq şeirlərində fonetik transkripsiyanın dilin təbiilik göstəricisi rolunu aydınlaşdırır.

Açar sözlər: layla, dördlük, folklor, transkripsiya

ARTISTIC STYLISTIC POSSIBILITIES OF PHONETIC TRANSCRIPTION IN AZERBAIJANI AND TURKISH CHILDREN'S FOLKLORE

Konul Hasanova
Doktor of philosophy on philology
Azerbaijan State Pedagogical University
Baku, Azerbaijan

Summary

In Turkology, including Azerbaijani philology, linguistic research of poetic examples of oral folk literature, regardless of genre and volume, is highlighted as the basis of image and artistic image creation. In this process, the issue of comparative analysis of folklore examples, including songs and songs created by Turkish Turks with the same traditions, language, and history, should be in focus. In terms of processing phonetic transcription, Turkish lullabies and Azerbaijani lullabies are similar in terms of a number of linguistic elements, but they also have different, unique aspects. These language elements are distinguished by the fact that these folklore examples are more fluid, harmonious and idiomatic, and contain and preserve the richness of the folk language. The world view, traditions, family, mother-child relations and other issues are reflected in songs and rhymes. Therefore, these examples of folklore reveal the closeness of the Azerbaijani and Turkish peoples, which originated from the same root.

Compared to the Azerbaijani language, the possibilities of processing words, expressions and morphological forms in the spoken language of Turkish Turks are more limited than in the Azerbaijani language. Here, most of the words are also reflected in the spoken language in accordance with the order of writing. On the other hand, many suffixes in this language, including the suffix -dır, are used according to the

spelling without shortening the last consonant. In general, phonetic transcription is distinguished by the fact that folklore samples are more fluid, harmonious and melodic, and contain and preserve the richness of the folk language. These examples clarify the poetic possibilities of the Turkish and Azerbaijani languages, the role of phonetic transcription in folk poems as an indicator of the naturalness of the language.

Key words: lullaby, quatrain, folklore, transcription

ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ ФОНЕТИЧЕСКОЙ ТРАНСКРИПЦИИ В ДЕТСКОМ ФОЛЬКЛЕРЕ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ И ТУРЕЦКОМ ЯЗЫКАХ

Конуль Гасанова
Доктор философии по филологии
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет
Баку, Азербайджан

Резюме

В тюркологии, в том числе и в азербайджанской филологии, лингвистическое исследование поэтических образцов устного народного творчества, независимо от жанра и объема, выделяется как основа образно-художественного образотворчества. При этом в центре внимания должен быть вопрос сравнительного анализа фольклорных образцов, в том числе песен и песен, созданных тюрками-тюрками с одинаковыми традициями, языком и историей. С точки зрения обработки фонетической транскрипции турецкие колыбельные и азербайджанские колыбельные похожи по ряду лингвистических элементов, но они также имеют разные уникальные аспекты. Эти языковые элементы отличаются тем, что эти фольклорные образцы более подвижны, гармоничны и идиоматичны, содержат и сохраняют богатство народного языка. Мировоззрение, традиции, семья, отношения матери и ребенка и другие вопросы находят свое отражение в песнях и стишках. Поэтому эти образцы фольклора раскрывают близость азербайджанского и тюркского народов, происходящих от одного корня.

Ключевые слова: колыбельная, четверостишие, фольклор, транскрипция.

Annotasiya. Məqalədə tarixən eyni kökə malik, minilliklərdən gələn ortaq tarix və dünyagörüşə malik Azərbaycan və türk xalqlarının folklorunda özünəməxsus yer tutan layla, oxşama və ninnilərin müqayisəli təhlili aparılmış, bu xalq şeir janrlarında özünü göstərən xüsusiyyətlər araşdırılmışdır. Xalq danışıq dilində yaranan bu el şeirlərində fonetik transkripsiya ünsürləri hər iki dildə müqayisəli təhlil olunmaqla belə qənaətə gəlinmişdir ki, Azərbaycan dili layla və oxşamaları danışıq dili vahidlərini, söz, şəkilçi və qrammatik formaların tələffüz variantlarını əks etdirdiyi halda, türk dilində yaranan ninnilər daha çox yazılı dil qaydalarına əsaslanır.

Aktuallıq. Layla və oxşamalar, həmçinin ninnilər məişət nəğmələri olduğundan bu xalq şeir növü özündə mənsub olduğu xalqın tarixini, onun minilliklərdən gələn dil xüsusiyyətlərini, o cümlədən poetik imkanlarını üzə çıxarmaq baxımından əhəmiyyətlidir. Azərbaycan və türk xalqları qohum dillər olduğundan bu iki dilin məişət nəğmələri arasında xüsusi yer tutan layla, oxşama və ninnilərin müqayisəli təhlili xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, bu folklor nümunələrinin təhlili türk və Azərbaycan xalqının ailə münasibətlərini, ana-övlad bağlılığını, eləcə də bu iki xalqın dünyagörüş və adət-ənənələrinin oxşar və fərqli cəhətlərini üzə çıxarmağa imkan yaradır.

Metod. Mövzunun araşdırılmasında təsviri və müqayisəli metodlardan istifadə edilmişdir.

Giriş. Türkologiyada, o cümlədən Azərbaycan filologiyasında janrından və həcmindən asılı olmayaraq, şifahi xalq ədəbiyyatına aid poetik nümunələrin linqvistik tədqiqi obraz və bədii təsvir yaradıcılığının təməli kimi işıqlandırılmışdır. Bu prosesdə eyni kökdən törəyən, adət-ənənələri, dili, tarixi eyni olan Türkiyə türkləri ilə Azərbaycan xalqının yaratdığı folklor nümunələrinin, o cümlədən layla və oxşamaların müqayisəli təhlili məsələsi də diqqət mərkəzində olmalıdır. Çünki poetik mətnlərə linqvistik həssaslıqla yanaşma bədii nümunələrdə poetik incəliklərin linqvistik ifadə görümlərini aşkara çıxarıb, dəyərləndirməyə imkan verdiyi kimi, bu iki qardaş xalqın ailə münasibətlərini, ailədə körpələrin təlim-tərbiyə və əzizlənmə məsələlərini də müqayisə etmək imkanı verir. Şeir dilinin sirlərini açmaqla yanaşı, günümüzə şifahi şəkildə, ağızdan-ağıza ötürülməklə gələn layla və oxşamalar özündə təbiiliyi yaşadan, qoruyan maraqlı poetik nümunələr

olduğundan xalqımızın qədim dünyagörüşünün, həyata baxış tərzinin də türk qardaşlarımızla qarşılıqlı müqayisədə öyrənilməsinə imkan yaradır. Folklorun bu sahəsini tərif və xarakterizə etmək başqa xalqlarda daha çətin bir proses kimi görünsə də [13, s. 11] biz əminliklə deyə bilərik ki, nümunələr "özünəməxsus dilə, poetik lüğətə və aydın, sadə üsluba" [12, s. 111] malikdir.

Ana ilə körpə arasında yaranan doğma və səmimi bir ruhda "doğulan" bu nümunələrin bu iki dildə poetik dilinin ifadəlilik imkanlarından danışdıqda fonetik vasitələrə toxunmamaq, ondan yan keçmək olmaz. Bu şeir nümunələrinin dilindəki fonopoetik üsulların şeir daxilində yaratdıqları üslubi-semantik çalarları aşkara çıxarmaq zəruri və maraqlıdır. Çünki istər Azərbaycan dilində, istərsə də Türkiyə türkcəsində layla və oxşamaların fonetik ifadə üsulları olduqca zəngindir. Belə ki, layla və oxşamalar mühüm fonoloji vasitələrin daşıyıcıları kimi, bədii düşüncənin obrazlı ifadəsinə xidmət edir. Burada fonopoetik vasitələr lirik təhkiyəni canlandırır və gücləndirir, məzmunun gerçəkləşməsində, üzə çıxmasında təməl rolu oynayır.

Sözlərin, ifadələrin və cümlələrin mənaları ilə səslənməsi arasında ahəngdarlığın təmin edilməsi üçün istifadə olunan fonetik vasitə və imkanlar "*fonetik üslubi vasitələr*" adlanır [7, s. 144]. Ə. Dəmirçizadənin də qeyd etdiyi kimi, dildəki ifadəlilik vasitələri içərisində xüsusi yer tutan fonetik vasitələrlayla və oxşamaların məzmun və ideyasının açılmasında xüsusi rol oynayır. Ona görə də layla və oxşamalarımızın türk dili ilə müqayisədə öyrənilməsi, onların ilk ritmik, fonopoetik xüsusiyyətlərinin araşdırılması, dövrümüzə gəlib çatan folklor nümunələrində onların izləri qədim ortaq şifahi poeziyamız haqqında da təsəvvür yarada bilər.

Fonetikanın tədqiqat obyekti və materialı sayılan danışıq səsləri, heca, vurğu, intonasiya, fonetik transkripsiya və b. fonopoetikanın da elementləri sayılır. Ümumxalq dilinin ruhunu və estetik qüvvəsini daha çox özündə hiss etdirən bu lirik növ nümunələri fonetik üslubi vasitələrin araşdırılması baxımından zəngin mənbə sayıla bilər.

Bu şeirlərdə fonetik üslubi vasitələrdən: transkripsiya, assonans, alliterasiya, həmqafiyə sözlər, anafora və epifora daha çox diqqəti cəlb edir.

Fonetik transkripsiya layla və oxşamalarımızda canlı danışıq dilinin ritmini, səs-ahəng birliyini təcəssüm etdirir. Məhz buna görə də, layla və oxşamaların fonetik sisteminə məxsus akustik imkanları, onların fəal estetik mövqeyini, yaratdığı forma kamilliyi fonetik transkripsiyasız təsəvvür etmək mümkün deyil.

Təbii ki, fonetik transkripsiya səs variantlarını olduğu kimi yazıda göstərmək məqsədi ilə işlədilsə də, onun funksiyası şeir dilində tam başqadır. Layla və oxşamalarda istifadə olunan sözlərin tələffüz formasında olan yazılışları dili rəsmilikdən təbiiliyə çevirmək üçündür. Bu sözlər dinləyicidə daha real bir görüntü yarada bilir. Sözün tələffüz formasında səsləndirilməsi ilə səs naxışlarının bədii çalarları qabardılır. Layla və oxşamaların yaratdığı estetik həyəcanlar ritm və ahəng əlvanlığı kəsb edir:

Dəsmalı *kirri* balam,
Qəlbi *fikirri* balam,
Gözəllərin içində,
Hamıdan şəkilli balam [5, s. 687].

Nümunədə fərqlədirilmiş sözlərdən də göründüyü kimi, "kirri" və "fikirri" sözləri tələffüz formasına uyğun verilmiş, şeirin dilini təbiiləşdirmişdir. Nəzərə alsaq ki, bu şeir nümunələri yazının elə də inkişaf etmədiyi dövrdə yaranmış və ağızdan-ağıza ötürülərək şifahi şəkildə çağdaş zəmanəmizə gəlib çatmışdır, burada fonetik transkripsiyanın üslubi rolunun daha güclü ola biləcəyi təəccüb doğurmamalıdır.

Azərbaycan dilində olduğu kimi, Türkiyə türklərinin dilində oxunan uşaq nəğmələrinin – ninnilərin dilində də fonetik transkripsiyaya, sözlərin tələffüz variantlarına çox tez-tez rast gəlinir. Aşağıdakı nümunəyə diqqət yetirək:

Al babası, al, babası,
Yağlığımı sar, babası

Oğlun mektebe *hazırra,*
Kitap al da sal, babası.

Təqdim etdiyimiz nümunədə "oğlunu" əvəzinə "oğlun", "hazırla" əvəzinə "hazırra" sözləri tələffüz formasında verilən fonetik transkripsiya dili kimi ninninin danışıq dilində deyilməsinə imkan yaratmış, daha təbii dil elementi kimi ortaya çıxmışdır. Başqa bir nümunəyə diqqət edək:

Çalkan, Karadeniz, çalkan,
Gemilerdeoluryelken.
*Burusa*da Emir Sultan,
Himmet et, oğlumuyusun.

Göründüyü kimi, şeirdə "Bursa" sözü "Burusa" variantında işlənməklə danışıq dili vahidi kimi həm təbiilik və axıcılığın, həm də heca bərabərliyinin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Təsadüfi deyil ki, nəzm əsərlərinin formasında təzahür edən fonetik transkripsiyalar dilçilik elmini də intensiv məşğul etmişdir.

M.Hüseynova da folklor dili və üslubu üçün ədəbi dilin transkripsiyasını həm normal, həm də təbii hadisə hesab edir. Müəllif qeyd edir ki, "*folklor nümunələri müxtəlif tarixi dövrlərin ədəbi nümunələri kimi ağızdan-ağıza keçərək dilimizin danışıq qaydalarına uyğunlaşdırılaraq çağdaş zəmanəmizə çatdığından və şifahi yolla yazıya alındığından mövcud örnəklərin dilində ədəbi tələffüzün transkripsiyasından, yəni bu əsərlərin ümumi lüğət fondunu təşkil edən sözlərin ədəbi tələffüz şəraitinə uyğun şəkildə yazılması təbiidir*" [8, s. 6]. Bu xüsusiyyət Azərbaycan dilində olduğu qədər Türkiyə türkcəsində söylənən ninnilərin dili üçün də eyni dərəcədə xarakterikdir.

Layla və oxşamaları ifa edən tərbiyəçilərimiz bəzən sözlərin "*nitq üçün səciyyəvi olan tələffüz variantını*" [10, s. 156] işlədir. Layla və oxşamalarda orfoqrafik normanın bu cür yerini orfoepik normaya verməsi sanki şeirlərə canlılıq gətirərək, daha axıcı səslənməsinə şərait yaradır. Bu barədə bir mənbədə deyilir ki: "*Şeirin məntiqi və emosional oxunuşu ilk baxışdan bəyənilir*" [160, s. 31]. Bu cəhətdən layla və oxşamaların transkripsiyası bədii fikri düzgün fəhm etmək, anlamaq üçün olduqca vacib amildir. Təbii ki, həyatı dərk etməyə təzəcə başlamış körpə dinləyicilərin sözləri və hissləri daha tez qavramalarına kömək edir.

Orfoqrafik normanın pozulması halları layla və oxşamalarda özünü ən çox özünü bəzi şəkilçilərin, sait və samitlərin yazılışında göstərir. Bunlardan bəzilərinə misallarla nəzər salaq:

-lar[2] cəm şəkilçisi dilimizdə sonu *ş, t* samitləri ilə bitən sözlərə qoşulduqda -dar[2] kimi tələffüz edilir. Bu da orfoepik normaya uyğun tələffüzdür. Aşağıdakı nümunələr göstərir ki, sözün tələffüz variantı dil faktlarının bədii məqsədə uyğunlaşdırılmasından irəli gəlir:

Dağdakı *atdar,*
Quyruğun *qatdar,*
Göyçək *arvatdar,*
Bu balama qurban [9, s.193].

-lar[2] sonu sonor *"n"* samiti ilə bitən sözlərə bitişdirildikdə *-nar, -nər* formasında tələffüz edilir ki, bu da ədəbi dilin transkripsiyasıdır. *"l"-"n"*əvəzlənməsi sözdə uyarlılıq yaradaraq ekspressiv təsiri biraz da gücləndirir, layla və oxşamaların musiqili ahəngində mühüm rol oynayır. Bununla bədii ovqatın akustik rəngləri meydana çıxır. Tələffüz formaları poetik effekt yaradaraq mətnin struktur bütövlüyünü təmin edir:

Qızım-qızım nazana,
Qızımın saçı uzana,
Qızıma pis *baxannar,*
Görüm düşsün qazana [9, s. 193].

Eyni hadisəyə Türkiyə türkcəsinin ninni nümunələrində də rast gəlirik:

Ninni disem, yaraşır,
Gül bahçeyi dolaşır.
Mahlemizin *kızdarı*
Benim oğluma sataşır.

Nümunədəki "kızdarı" sözündə -lar cəm şəkilçisi danışıq dilinə uyğun olaraq "-dar" şəklində işlənməklə fonetik transkripsiya ünsürü kimi ninniyə daxil olmuş, şeirin dilini daha da canlılaşdırmışdır. Lakin türk dili ninniləri üzərində apardığımız araşdırma göstərdi ki, bu dildə -lar şəkilçisi əksər hallarda yazl dilində olduğu kimi işlənməklə transkripsiya əlamətlərinə uyğunlaşmır. Məsələn:

Dağa vardım, dağ uyur,
Dağda *tavşanlar* uyur.
Ben kızıma ne derim,
Kızım beşikte uyur.

Xüsusi qeyd edilməlidir ki, səs dəyişmələri bütün türk dilləri üçün xarakterik hadisə hesab olunur və türkologiyada bu problem bir çox dilçi alimlərin diqqətini də cəlb etmişdir. Məsələn, B.A.Serebrannikov, N.Z.Hacıyeva türk dillərində *"l"* samitinin dəyişməsi mövzusundan danışarkən, qeyd edirlər ki, *-lar* affiksi ancaq saitlə və ya sonorla bitən isimlərin əsasından sonra saxlanılır: qazax dilində çöl*lər*(dalalar); qırğız dilində alma*lar* (almalar); altay dilində kır*lar* (dağ silsilələri) və s. Əgər sözün əsası sonor olmayan hər hansı bir başqa samitlə bitərsə, *-lar* affiksi *-tar//-dar* variantına keçir. Məs: qazax dilində kız*dar* (qızlar), zat*tar* (şeylər) və s. [11, s. 88].

Tuva, xakas, şor və yakut dillərində əsasən bu qaydalar qüvvədədir. Lakin qeyd olunur ki, bu dillərdə cəm şəkilçisinin yeni *-nar* variantı meydana çıxır. Bu, o zaman olur ki, sözün sonu burun samiti *n(və ya yan*) ilə bitir [11, s. 88].

Bu şəkilçi bəzi məqamlarda orfoqrafik normaya uyğun da yazıla bilir. Cəm şəkilçisinin bu cür işlənməsinə də nümunələrdə az-çox rast gəlirik:

Göydəki quş*lar* bu balama qurban,
Yağan yağış*lar* bu balama qurban,
Kişnəyən at*lar* bu balama qurban
Sonsuz arvad*lar* bu balama qurban [3, s. 62].

Yuxarıda verilən nümunədən belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, "quşlar, yağışlar, atlar, arvadlar" heç də yazıldığı kimi tələffüz olunmur. Bu sözlərin yazıldığı kimi səsləndirilməsi əslində orfoepik normanın pozulmasıdır. Buna görə də belə bir qənaət hasil olur ki, kitab tərtibçiləri xalq tələffüz formasını əsas tutmamış və orfoqrafik prinsiplə mətni köçürmüşlər.

Qeyd edək ki, Azərbaycan dili ilə müqayisədə Türkiyə türklərinin dilində söz, ifadə və morfoloji formaların danışıq dilində işlənmə imkanları Azərbaycan dilinə nisbətdə daha məhduddur. Burada sözlərin böyük əksəriyyəti yazılış qaydasına uyğun əks olunmaqdadır.

-dır[4] xəbərlik şəkilçisinin sonundakı "*r"* samitinin düşməsi ədəbi dilin orfoepik normasına uyğundur. N.Abdullayev şəkilçilərin tələffüzü ilə bağlı qaydaları sadalayarkən bu şəkilçinin də düzgün tələffüzdə *-dır[4]* yox *-dı[4]* kimi deyildiyini qeyd edir [1, s. 123]. Aşağıdakı oxşama nümunələrində *budur* sözü, *budu* kimi, *körpədir* sözü *körpədi* kimi verilir və burada "*r"* samitinin düşməsi ardıcıl parçaların daha nizamla düzülməsinə imkan verir:

Qızılgül bağın olsun,
Bağlar oylağın olsun,
Tanrıdan əhdim *budu,*
At minən çağın olsun [2, s. 210].

Orfoqrafik normaya uyğun variantda isə:

Dərya, dibin *dərindir,*
Suyun qandır, *irindir.*
Ata-ana *əzizdir,*
Bala candan *şirindir* [2, s. 210].

Bizim fikrimizcə, bu nümunədəki "dərindir", "irindir", "əzizdir", "şirindir" sözlərinin sonundakı "r" sonorunun saxlanılması üslubi zərurətin nəticəsidir. Çünki, burada "r" səsinin fonoloji imkanları olduqca canlıdır, estetik çalarları nisbətən tutumludur. "R" səsinin akustik keyfiyyəti ifadə olunan hökmlərə xüsusi qətiyyət bəxş edir, misraları xoş ahəng üzərində kökləyir. Bu da poetik mətləbin tez qavranılmasını təmin edir.

Bu məqam Türkiyə türkcəsində dilimizdən müəyyən qədər fərqlənir. Belə ki, bu dildə xəbərlik şəkilçisi olan –dır[4], əsasən, –tır[4] işlənir. Digər tərəfdən bu dildə həmin şəkilçisi son samiti ixtisar olunmadan yazılışa uyğun işlənir. Aşağıdakı nümunəyə diqqət yetirək:

Dan dananı dan etmiş,
Kaşları kemandır bunun.

Dandini, dandini, dan kuşu,
Çalılıktır yuvası.
Mama getir babası,
Halka lokum parası.

Türk dili üçün əsas xarakterik əlamətlərdən biri də sözlərin xəbərlik şəkilçisiolmadan işlənməsidir. Bu türk ədəbi dili üçün də, canlı danışıq dili üçün də ən çox xarakterik olan məqamdır. Bunu aşağıda təqdim etdiyimiz ninnidə də görə bilərik:

Gözleri kudret halkası,
Burnu Kabe hurması.
Ağzı şeker hokkası,
Yanakları misket elması.

Və ya

Dandini dandini danalı bebek,
Annesi maymun, babası şebek.
Elinde bir şammaşası
Uyumadı gitti
Eşek sıpası.

-dan, -dən ismin çıxışlıq hal şəkilçisi sonu "*m"* və "*n"* sonor samitləri ilə bitən sözlərə qoşulduqda *-nan, -nən* kimi tələffüz olunur. Bu da dilimizin öz təbiətindəki melodiyadan, ahəngdarlıq yaratma məziyyətlərindən irəli gəlir:

Ay balaca oglan,
Bazarda tullan,
Qoy qızlar görsün,
Dərdinnən ölsün [4, s. 473].

Bu şəkilçi də türk dilində yazılış qaydasına uyğun işlənməklə fonetik transkripsiyaya uyğunlaşmır.

Dandini Dandini Dan İster,

Bey Babasından Don İster.
Basmadan Beğenmez Oğlum,
Kadifeden Don İster.

Başqa nümunələrdə -dan şəkilçisinin -tan,-ten variantlarına rast gəlirik:

Dedesi gelir komşudan,
İbricegi gümüşten.
Egildim bir suiçeyim,
Kanatlandım uçayım.

"l", "n", "r" samitləri ilə bitən feillər, xəbər formasının qeyri-qəti gələcək zamanı şəkilçisini qəbul etdikdə yazıldığından fərqli tələffüz olunur [1, s. 124]. Bunu bütün layla və oxşamların dilində müşahidə etmək olur. Bu fərqli formalar poetik dinamizmi artırmağa, obrazlılığı gücləndirməyə xidmət edir. Sözün müəyyən komponentinin ixtisarı vacib estetik meyarların daxilində olduqca labüd bədii fakta çevrilir. Başqa sözlə desək, müəyyən ünsürləri ixtisar edilmiş formalar münasib ritmik qəliblərdə təzahür etməklə poetik nitqə ahəngdarlıq gətirir, bütövlükdə mətni poetik siqlətlə yükləyir:

Laylay *çallam* adına,
Tanrı yetsin dadına,
Laylay səsi eşidəndə,
Məni də sal yadına [6, s. 90].

Xoruzun ban səsinə,
Oynaram, dan səsinə.
Sən get şirin yuxuya.
Mən deyim can səsinə [4, s. 474].

Bu danışıq dili ünsürü türk ədəbi dilində geniş işlənməkdədir. Ninnilərin dilində də qeyd edilən dil elementinə təsadüf etmək mümkündür. Məsələn:

Gökten indi Cebrail,
Altın beşik içinde.
Ninni deddim uyudum,
Allah dedim kaldırmam.

Nəticə. Göründüyü kimi, türk dilində işlənən ninnilərlə Azərbaycan dilindəki layla və oxşamalar bir sıra dil elementləri baxımından oxşarlıq kəsb etdiyi kimi, fərqli, özünəməxsus cəhətlərə də malikdir. Bu dil elementləri həmin folklor nümunələrinin daha axıcı, uyumlu və diləyatımlı olması, xalq dilinin zənginliyini özündə ehtiva edib qoruması ilə fərqlənir. Bu nümunələr türk və Azərbaycan dillərinin poetik imkanlarını, xalq şeirlərində fonetik transkripsiyanın dilin təbiilik göstəricisi kimi rolunu bir daha aydınlaşdırır, Azərbaycan dilinin layla və oxşamalarında dil vahidlərinin tələffüz imkanlarına uyğun daha geniş işlənmə məqamlarını ortaya qoyur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Abdullayev, N. Orfoqrafiya və orfoepiya təlimi məsələləri /N.Abdullayev. – Bakı, – 2008. – 149 s.
2. Azərbaycan bayatıları // – Bakı: XXI-Yeni nəşrlər evi, – 2004. – 304 s.

3. Azərbaycan folklor antologiyası // – Bakı: Az.SSR. Elmlər Akademiyası, – 1968. I kitab. – 289 s.

4. 19.Azərbaycan folkloru antologiyası. Gəncəbasar folkloru //– Bakı:Səda, – 2000. IV kitab – 500 s.

5. 20.Azərbaycan folkloru antologiyası. Göyçə folkloru // – Bakı: Səda, – 2000. III kitab. – 768 s.

6. Azərbaycan folkloru antologiyası. Şəki folkloru // – Bakı: Səda, – 2002. VI kitab. – 496 s.

7. Dəmirçizadə, Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı / Ə.Dəmirçizadə. – Bakı: Azərtədrisnəşr, – 1962. – 270 s.

8. Hüseynova, M.Aşıq və el şairlərinin fonopoetikası / M.Hüseynova. –Bakı: ADPU, – 2015. – 67 s.

9. Mirzəyev, H. Dərələyəz folkloru / H.Mirzəyev. – Bakı: Elm, – 2006. – 768 s.

10. Salmanova, K. Layla və oxşamalarda fonetik transkripsiya // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər. Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Tədqiqlər 2, – 2017, – s. 155-159.

11. Серебренников, Б.А. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков / Б.А.Серебренников, Н.З.Гаджиева. – Москва: Наука, – 1986. – 301 с.

12. Orujeva, S.H. Azerbaijan childrens folklore in “The collection of materials for description of districts and tribes of the Caucasus” // –Vestnik TQPU (TSPU Bulletin), –2013.3 (131). –s. 111-114

13. Sutton, Smith. Childrens folklore. A source book / Smith Sutton. –Logan Utah: Utah State University, – 393.

ƏDƏBİYYAT

UOT: 947.1;973(575,2) (043.3)

ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ И КУЛЬТУРНО-НРАВСТВЕННАЯ ЖИЗНЬ КАЗАХСКОГО НАРОДА В ЭПИЧЕСКИХ ПОЛОТНАХ АБДИЖАМИЛА НУРПЕИСОВА

Низами Мамедов Тагисой
Доктор филологических наук, профессор
Бакинский Славянский Университет
Баку, Азербайджан
nizami.mamedov@mail.ru
Orcid: https://orcid.org/0009-0009-9837-4564

Резюме

В представленном материале анализу подвергаются произведения известного казахского романиста Абдижамила Нурпеисова, оставившего неизгладимый след в истории казахской литературы XX в. Будучи ровесником почти 100 летней истории казахов (1924 – 2022), вступая в литературу в 50-е годы, проработав над автобиографическим романом «Курляндия», посвящённым событиям Великой отечественной войны, он с большим мастерством сумел передать описываемую действительность. После его завершения он систематически и плодотворно работал над крупной историко-революционной трилогией «Кровь и пот», издание первой книги «Сумерки», которой увидела свет в 1961 г. За ним последовали – вторая книга «Мытарства» (1964) и третья – «Крушение» (1970). Трилогия, имеющая широту общественно-политических обобщений, богатой тонкостью психологического анализа, самобытных национальных характеров и дышащей описанием местного колорита, ярких запоминающихся образов и персонажей, заняла своё достойное место в казахской прозе второй половины XX в., автор же был удостоен престижной Государственной премии СССР. Вслед за отмеченным, А.Нурпеисов активно работал и в жанре публицистики. Вышедшие из-под пера писателя книги очерков «Раздумья», «Все в нём пело», «Край голубых гор», «Караван памяти», «Судьба моя, боль моя – Арал мой» и другие свидетельствовали о большом публицистическом потенциале А.Нурпеисова. Как в трилогии и в публицистических очерках, так и в романе-дилогии «Последний долг» он уже в несколько другом ракурсе затрагивал проблемы общественных отношений человека, природы, окружающий среды и т.д. Именно в этой дилогии, ставшей важным «экологическим образцом», находит своё новое воплощение рассуждение об окружающем человека мире. Изучения основных направлений творчества А.Нурпеисова подводит нас к мысли о том, что, несмотря на то, что произведения этого казахского автора переведены на многие, в том числе на европейские языки, они по сей день не зазвучали на азербайджанские языке.

Ключевые слова: индивидуальное видение, актуальные проблемы, писательское мастерство, широта художественных обобщений.

ABDİCAMİL NURPEİSOVUN EPİK ƏSƏRLƏRİNDƏ QAZAX XALQININ İCTİMAİ-SİYASİ VƏ MƏDƏNİ-MƏNƏVİ HƏYATI

Nizami Tağısoy Məmmədov
Filologiya elmləri doktoru, professor
Azərbaycan Slavyan Universiteti
Bakı, Azərbaycan

Xülasə

Təqdim olunan materialda XX əsr qazax ədəbiyyatı tarixində silinməz iz buraxmış məşhur qaza xyazıçısı Abdicəmil Nurpeisovun nəsr əsərləri təhlil edilir. Qazax tarixinin 100 ilə yaxın yaşı olan bir mərhələsində ömür sürmüş Nurpeisov (1924 – 2022), ədəbiyyata 50-ciillərdə qədəm qoymuş, Böyük Vətən Müharibəsi hadisələrinə həsr olunmuş "Kurlandiya" avtobioqrafik romanında təsvir olunan reallığı oxuculara çatdırmağı bacarmışdır. Adı çəkilən əsər tamamlandıqdan sonra o, digər bir mühüm "Qanvə tər" adlı irihəcmli tarixi-inqilabi xarakterli trilogiya üzərində sistemli və səmərəli işləmiş, “Alatoran” adlı ilk kitabını

1961-ci ildə nəşr etmişdir. Onun ardınca ikinci kitabı "Sərgərdanlıq" (1964) və üçüncü – "İflas" (1970) işıq üzü görmüşdür. İctimai-siyasi ümumiləşdirmələrin genişliyi, psixoloji təhlillərin incəliyi, orijinal milli xarakterlər və yerli koloritin görümlü təsviri, canlı və yaddaqalan obraz və personajlarla zəngin olan trilogiya XX əsrinikinci yarısı qazax nəsrində öz layiqli yerini tutmuşdur. Bu trilogiyaya görə müəllif nüfuzlu SSRİ Dövlət Mükafatına layiq görülmüşdür. Qeyd etdiklərimizdən sonra A.Nurpeisov jurnalistika janrında yetərincə fəal işləmişdir. Yazıçının qələmindən çıxmış "Düşüncələr", "Onda hər şey oxuyurdu", "Mavi dağlar yurdu", "Yaddaş karvanı", "Talem mənim, dərdim mənim – Aralım" və başqa esse və kitabları onun böyük publicist olduğundan xəbər verirdi. İstər trilogiyasında, istər publisistik oçerklərində, istərsə də "Son borc" roman-dilogiyasında o, artıq insanın, təbiətin, ətraf mühitin və s. kimi anlamlara ictimai münasibətlər fonunda fərqli rakursdan yanaşdığını nümayiş etdirirdi. Məhz mühüm "ekoloji model"ə çevrilmiş bu dilogiyada insanı əhatə edən dünyayla bağlı diskursun yeni təcəssümü ortaya qoyulurdu. A.Nurpeisovun yaradıcılığının əsas istiqamətlərinin tədqiqi bizi belə bir nəticəyə gətirib çıxarır ki, bu qazax müəllifinin əsərləri bir çox, o cümlədən Avropa dillərinə tərcümə olunsa da, bu günə qədər Azərbaycan dilində səsləndirilməmişdir.

Açar sözlər: fərdi baxış, actual məsələlər, yazıçı məharəti, bədii ümumiləşdirmələrin genişliyi.

SOCİO-POLİTİCAL, CULTURAL AND MORAL LİFE OF THE KAZAKH PEOPLE İN THE EPİC PAİNTİNGS OF ABDİZHAMİL NURPEİSOV

Nizami Tagisoy Mammadov
doctor of sciences in philology, professor
Baku Slavic University
Baku, Azerbaijan

Summary

In the presented material, the prose works of the famous Kazakh novelist Abdizhamil Nurpeisov, who left an indelible mark on the history of Kazakh literature of the 20th century, are analyzed. Being the same age as almost 100 years of Kazakh history (1924 - 2022), entering literature in the 50s, having worked on the autobiographical novel "Kurland", dedicated to the events of the Great Patriotic War, he managed to convey the described reality with great skill. After its completion, he systematically and fruitfully worked on a major historical-revolutionary trilogy "Blood and Sweat", the publication of the first book "Twilight", which was published in 1961. He was followed by the second book "The Ordeal" (1964) and the third - " Crash" (1970). The trilogy, which has a breadth of socio-political generalizations, rich in the subtlety of psychological analysis, original national characters and breathing descriptions of local color, vivid and memorable images and characters, took its rightful place in Kazakh prose of the second half of the 20th century, while the author was awarded the prestigious State Prize THE USSR. Following the noted, A. Nurpeisov actively worked in the genre of journalism. The books of essays "Thoughts", "Everything in him sang", "The Land of the Blue Mountains", "Caravan of Memory", "My Fate, My Pain - My Aral" and others that came out from the writer's pen testified to the great journalistic potential of A. Nurpeisov . Both in the trilogy and in journalistic essays, and in the novel-dilogy "The Last Duty", he already touched on the problems of social relations of man, nature, the environment, etc. from a slightly different angle. It is in this dilogy, which has become an important "ecological model", that the discourse on the world around man finds its new embodiment. The study of the main directions of creativity of A. Nurpeisov leads us to the idea that, despite the fact that the works of this Kazakh author have been translated into many, including European languages, they have not sounded in Azerbaijani to this day.

Key words: individual vision, topical issues, writing skills, breadth of artistic generalizations.

Введение. Среди представителей казахской литературы XX в. особняком стоит имя выдающегося романиста Абдижамила Нурпеисова, обогатившего родную культуру бессмертными произведениями, а также темами, проблемами, идеями, героями, образами, персонажами, сюжетно-композиционными палитрами. Живший долгую и кипучую жизнь, в тоже время его творчество протекало в двух отличных друг от друга общественно-политических и культурно-нравственных формациях. Абдижамил Нурпеисов в своих прозаических произведениях, с одной стороны, изображал проблемы социалистической действительности, с другой зрелый период его жизни проходил в ту эпоху, когда Казахстан и казахский народ после развала Советского Союза, также и как другие республики, входящие

в этот союз, получили независимость. В историю казахского народа он вошёл как человек незаурядных способностей. Пройдя длительный путь Великой отечественной войны, вступив с 1943 г. в ряды ВКП(б), проработав политработником, участвовал в боях за Прибалтику и другие регионы. Будучи очевидцем тяжелейших битв и событий, по мотивам увиденного, в 1950 г. он издал роман «Курляндия». За долго до поступления в Институт мировой литературы им. М.Горького другого яркого таланта казахского народа О.Сулейменова, Нурпеисов ещё 1956 г. завершил своё образование в этой кузнице литературы и вернулся в родной Казахстан. Вслед за первым романом, 50-е годы, поработав над трилогией «Кровь и пот», описывающая события, происходившие в Приаралье в начальные периоды 900-х годов, в 1960-е годы, он одно за другим публикует первую книгу «Сумерки» (1961),вторую книгу «Мытарства» (1964), третью «Крушение»(1970). По мотивам трилогии в те же 70-е годы в казахском театре был поставлен спектакль, где исполнители главных ролей Асанали Ашимов и Фарида Шарапова получили Государственную премию СССР (1974), а в 1978 г. по роману «Кровь и пот» по сценарию А.С.Михалкова-Кончаловского снят одноименный художественный фильм, также удостоившийся приза. Произведения А.Нурпеисова широко известны за пределами Казахстана. Однако, к сожалению, о таком ярком и самобытном авторе и о его произведениях до их порнеизвестно в азербайджанской культурно-общественной среде. Именно это натолкнуло нас рассмотреть творчество Абдижамила Нурпеисова в индивидуальном и в более широком культурно-литературном контексте.

Научная новизна нашей работы состоит в том, что, если произведения других казахских писателей (Абай Кунанбаев, Мухтар Ауэзов, Олжас Сулейменов, Оралхан Букеев, Роллан Серсенбаев и др.) переведены на азербайджанский язык, в той или иной мере привлечены к исследованиям, то творчество с ярковыраженным национальным колоритом и местным своеобразием Абдижамила Нурпеисова всё ещё неизвестно в Азербайджане. Помимо сказанного, новизна данного материала состоит и в том, что в нём впервые прослеживаются отдельные особенности творческой эволюции казахского автора, а также при необходимости делается попытка определить свойственные черты его повествованиям, образной системе, характеристике и сюжетной линии, привлечённых к анализу романов А.Нурпеисова, рассматривая их как яркое, оригинальное, самобытное литературно-художественное воплощение.

Необходимость выполнения работы именно в представленном ракурсе связана с тем, что за последние 20 с лишним лет достаточно продуктивно продвигаются процессы в плане сближения азербайджанско-казахских литературных взаимосвязей. В настоящее время азербайджанские исследователи (Туран Теймуров, Нармин Азадгил, Кенуль Алиева и др.) и казахские (Гульмира Салумбек, Айнур Ахметова и др.) работают в части развития обширных и разнообразных проблем азербайджаско-казахских литературных взаимоотношений. В то же время, автором этих строк переведён и издан на азербайджанском языке казахский героический эпос «Кобланды-батыр» [8], а также книга, посвящённая деятельности казахской национально-политической организации «Алаш Орда» [1], подготовлен и представлен для азербайджаноязычной аудитории фундаментальная монография «Творчество Мухтара Ауэзова: от традиции к новаторству» [10]. Он систематически публикует статьи и материалы по творчеству казахских писателей, выступает с докладами на международных конференциях (Астана, Алматы, Казань, Уфа, Нукус и т.д.) по многим вопросам казахской литературы и литературоведения. Однако проделанное всё ещё явно недостаточно. В свете сказанного, нам весьма необходимым представляется включить в этот общетюркский культурно-литературный ландшафт с целью углубления наших связей и изучения отдельных вопросов творчества А.Нурпеисова в тюркологическом литературоведении.

Важность применения. В процессе современного культурно-литературного сотрудничества Азербайджана и Казахстана историко-культурная преемственность является важным вектором развития. В то же время необходимо принимать во внимание и то обстоятельство, что традиции многообразных культурных связей между двумя тюркскими

народами – азербайджанцами и казахами – в последние годы выходят на новый уровень. Диалог культур новейшего времени направлен на то, что глубже вникнуть в суть творчества писателей обоих народов. В этот контекст, как нам кажется, с целью расширения пространства следует включить и произведения неизвестных или малоизвестных казахских писателей в Азербайджане, к числу которых относится и талантливый писатель, автор панорамной роман-эпопеи и дилогии Абдижамил Нурпеисов. Обращение к разным произведениям А.Нурпеисова в то же время, как мы полагаем, даст возможность изучения отдельных проблем поэтики казахского писателя в сравнительно-сопоставительном плане с изучением таких эпохальныхроманов азербайджанских писателей, как М.Ордубади, М.Ибрагимов, С.Рагимов, А.Велиев, Абульгасан, И.Шихлы и др. известных прозаиков.

Основная часть. Абдижамил Нурпеисов (1924 – 2022), как один из известных прозаиков и переводчиков, внёс огромный вклад в развитие казахской литературы. Участвовал на фронтах Великой Отечественной войны. После демобилизации приступив к работе над автобиографическим романом «Курляндия» в 1950 г. (во второй редакции «Долгожданный день» – 1958), представил читательской аудитории. Поступив в Казахский государственный университет, через год перевёлся в Литературный институт им. М.Горького. За роман «Курляндия» стал лауреатом им. Джамбула Джабаева.

С 1958 г. работал над историко-революционной трилогией «Кровь и пот», охватывающей события, происходившие в приаральском регионе Казахстана в период Первой мировой войны и Гражданской войны. В 1961 г. вышла первая книга «Сумерки», в 1964 г. вторая – «Мытарства», а в 1970 г. – третья «Крушение». Широта социально-политическихи культурно-нравственных обобщений, тонкость психологического анализа, яркость самобытных национальных характеров, описание местного колорита, индивидуальное видение и мн.др. сделали эту трилогию заметным явлением не только казахской, но и всей советской литературы. Неслучайно, что за эту трилогию Нурпеисов удостоен Государственной премии СССР.

Наряду с художественным творчеством, Нурпеисов в 1970-е годы достаточно активно работал в жанре публицистики. За этот период из-под пера этого автора вышло несколько книг очерков «Раздумья», «Все в нём пело», «Край голубых гор», «Караваны памяти», «Судьба моя, боль моя – Арал мой» и т.д. А уже в 1987 г. он издал книгу «Долг» о земляках – рыбаках, о тяжёлой судьбе Аральского моря.

В 2000 году у Нурпеисова вышел роман-дилогия «Последний долг» (посвящённая экологической проблеме Арала), переведённая на русский и немецкий языки. С тех пор Нурпеисов имеет огромную читательскую аудиторию, чьи произведения переведены на многие иностранные, в том числе на французский, испанский, китайский, арабский и на языки народов постсоветского пространства.

Нурпеисов занимался и активной переводческой деятельностью. В частности, им переведены на казахский язык рассказы А.П.Чехова, М.Горького, пьес А.Касоны «Деревья умирают стоя», турецкого поэта Н.Хикмета «Слепой падишах» и др.

Трилогия А.Нурпеисова «Кровь и пот» – одно из лучших произведений казахской прозы второй половины XX в. Неслучайно, что она была переведена более чем 30-ти иностранных языков. Самые маститые мастера литераторы и литературоведы такие, как русские С.Баруздин, А.Ким, Н.Афанасьев, Л.Аннинский, В.Оскоцкий, киргиз Ч.Айтматов, башкурд М.Карим, немцы Л.Кашут, Р.Шредер, Г.Бельгер, француз Л.Арагон, казахи М.Ауэзов, С.Муканов, Г.Мусрепов, М.Каратаев, Т.Ахтанов, С.Кирабаев, З.Кабдолов и др. высказывали о его творчестве свои ценные соображения [14, 39].

Неслучайно, что в «Антологию казахской прозы», переведённой и изданной азербайджанским переводчиком Нариманом Абдулрахманлы среди произведений других казахских авторов (Абай, Шакарим, И.Джансугуров, Б.Майлин, М.Ауэзов, С.Муканов, Г.Мусрепов, Г.Мустафин, И.Есемберлин, Г.Алимкулов, Т.Ахтанов, А.Алимжанов и др.), оказался перевод отрывка из романа А.Нурпеисова «Долг» [4, 161 – 171].

Писательское мастерство А.Нурпеисова, по нашему мнению, во многом определяется умением художника вникнуть в суть самых злободневных и актуальных проблем общественно-политической и культурно-моральной жизни казахского народа. Он – как проницательный художник стремился к выявлению самого существенного, благодаря чему отраженные в его романах панорамы национальной истории, обретая особую яркость и убедительность, обладали большой силой эмоционального воздействия на читателя.

Заметим, что в XX в. в казахской литературе появился целый ряд романов, ставшие важной вехой в истории развития казахского эпического слова. Среди них должны быть отмеченными «Путь Абая» М.Ауэзова, «Очевидец» Г.Мустафина, «Токаш Бокин» З.Шамкина, «Яик – светлая река», «Крутое время», «Много лет спустя» Х.Есенжанова, «Кочевники» И.Есенберлина, «Ботагоз» С.Муканова, «Тернистый путь» С.Сейфуллина, «Гудок в степи» М.Каратаева, «Солдат из Казахстана» Г.Мусрепова и др. В этом ряду одно из значительных мест принадлежит именно Абдижамилу Нурпеисову. В его художественных исканиях особняком стоит первый автобиографический роман «Курляндия», посвящённой фронтовой жизни, отмеченный Республиканской премией имени Джамбула. Последовавшая за ним трилогия «Кровь и пот», охватывая значительный период казахской истории («Сумерки», «Мытарства», «Крушение») вводит автора к широкому вектору социально-политических обобщений, тонкостям психологической характеристики, созданию ярких национальных характеров. В трилогии А.Нурпеисова «Кровь и пот» глубоко и всесторонне показаны события, произошедшие в Казахстане в первые десятилетия XX в. Сам писатель в статье, опубликованной в Казахстанском литературном журнале «Жулдыз» по этому поводу писал следующее: «Оживить и точно воспроизвести для современных читателей отдалённую от нас многими годами сложную противоречивую жизнь наших отцов и дедов было делом весьма нелёгким» [11].

Можно сказать, что писатель для того, чтобы воссоздать изображаемую в трилогии действительность, неоднократно посетил места, в которых происходили события, изучая архивные документы инепокладая рук, собирал соответствующие материалы. В результате такого кропотливого труда он сумел создать объёмистое художественное полотно, в котором стремился адекватному воспроизведению жизни казахских пастухов и рыбаков, с трудом влачащие жалкое существование.

Академик З.Ахметов относительно положительных черт трилогии А.Нурпеисова писал следующее: «Достоинства романа «Кровь и пот» определяются прежде всего широким правдивым изображением жизни и быта рыбаков, бедняцких масс, раскрытием глубоких социальных противоречий и острых жизненных конфликтов. Казахская действительность художественно воссоздается в романе пластами в историческом движении и развитии. Изображение социальных событий, характеризующих ход истории и главные тенденции общественного развития, включает в себя множество реалистических картин жизни, ярко очерченных образов героев, их конкретные действия, поступки, жесты, речи и т.д. Писатель проявил большое мастерство, раскрывая сложную эволюцию характера главного героя Еламана» [2, 209]**.**

Правы литературоведы и критики, назвавшие трилогию «Кровь и пот», а также дилогию «Последний долг» успехом не только А.Нурпеисова, но и всей казахской литературы. В трилогии «Кровь и пот» А.Нурпеисов в создании характера, наряду с другими возможными, использует социальный и психологический методы художественного анализа. В трилогии с первых страниц произведения автор через несобственно прямую речь изображает душу главного героя Еламана. Он также успешно использует форму монолога в психологическом анализе. Условие монолога для автора – одиночество. Поэтому Еламан заключает: «Одинокому человеку свойственно мыслить». Мысли его постоянно раздваиваются. Герой внутренне огорчается, волнуется, сожалеет. Сам Нурпеисов всегда трепетен к таким внутренним драматизмам человека.

В трилогии «Кровь и пот» кроме Еламана есть и другие герои, персонажи большие и малые, – сюжетные линии которых пересекаются. Это Танирберген – отрицательный герой, который ни с современной, ни с классовой точки зрения ничего хорошего не представляет. Сына Акбалы от Танирбергена называют Кудайберген. Услышав это, капризный старик Суйеу, даёт характеристику богатым предкам Танирбергена. Читая трилогию чувствуешь, что Танирбергена автор похоронил не за богатство. Этот образ разоблачается не только с классовой позиции, но и с позиции человечности. Танирберген много говорит о единстве народа, ему нравится почитать чистоту, справедливость. На деле же он является разжигателем распри среди людей. Ведь именно он тихо сидящий аул рыбаков разделил на двое, устроил между ними ссоры, вражду.

А.Нурпеисов, как проницательный художник и тонкий психолог, с ощутимым мастерством показывает переживания, мысли, шаги и поступки, характерные для передовых участников освободительного движения. «Образ Еламана особенно ярко свидетельствует о неразрывной связи борьбы казахских трудящихся…, проявление освободительных устремлений народа…» [2, 209]. Вообще следует сказать, в романе достаточно много неоспоримых художественных качеств, среди которых в первую очередь должны отметить сочность и живописность красок, нарисованных писателем образов (Еламан, Кален, Рай и др.), судьбы которых при всем своеобразии их характеров, проходя через горнило классовых столкновений, постепенно превращаются в активную, созидательную силу истории.

Человечество и природа, окружающая среда. Экология по определённым причинам эта тема не совсем главное в романе «Кровь и пот». Ведь это произведениепреследует цель другого идейно-эстетического плана. Человек жесток к матери-природе, таким образом, затронув большую тему, автор тут же её прекращает (когда человек дотянется и до неба, он запачкает и его). Но начатый рассказ не остаётся без завершения. Он своё продолжение находит в новом произведении. Крупной важности экологический рассказ, рассуждение о природе и человеке в романе-дилогии «Последний долг» (2000) стало актуальной темой [12].

Абдижамил Нурпеисов относится к той категории писателей Казахстана, которые считаются «живыми классиками казахской литературы». Своими оригинальными произведениями он обогатил казахскую литературу с значительными образцами казахского фольклора, новыми методами и формами писательского мастерства.

Абдижамил Нурпеисов, создавая крупные романы, в то же время развивал, обогащал элементы драматургии и даже научную фантастику. Благодаря чему казахская литература XX века влилась в общемировые тенденции, сохраняя этот курс по сей день [12].

В трилогию «Кровьи пот», как подчеркнули выше, вошли романы «Сумерки» (1961), «Мытарства» (1964) и «Крушение» (1971). Она о трагедии Аральского моря и народа, живущего в этом регионе. Охватывает события, происходящие в непростой период Первой Мировой войны и Гражданской войны 1918 – 1920 гг. На берегах Арала шли ожесточенные противостояния и зрели социальные конфликты и на этом фоне историческом продолжается жизнь рыбаков, кочевников, скотоводов и вырисовываются сложные взаимоотношения главных героев. Это люди трудной судьбы, характеры которых выписаны ярко и сочно, а сам роман-эпопея как будто пропитан соленым морским ветром и смешанным запахом полыни [16].

Вообще следует сказать, что прозу Нурпеисова отличает широта обобщений, яркость и самобытность национального ландшафта, тонкость психологических наблюдений. В романе, как заметили выше, с неподдельным мастерством изображается нелёгкая жизнь рыбаков, живущих на Арале, о беспощадной эксплуатации их труда. Как все произведения А.Нурпеисова, так и роман «Кровь и пот» пронизаны многочисленными образами с пространственным содержанием, дающие нам полную картину о жизни героев, об их переживаниях, чувствах и мыслях.

Пространство в литературном произведении – это континуум, в пределах которых размещаются герои и развиваются описываемые события. Однако художественное

произведение не всегда соотносится с реальным. Оно может быть фантастическим, воображаемым, онейрическим. Таким образом, автор и его персонажи могут существовать как бы в двух пространственных измерениях – бытийном (внешним) и психологическом (внутреннем) [5, 53].

Используя категорию пространства, А.Нурпеисов сумел продемонстрировать всю бедность, в которой жили рыбаки, весь их быт: «На потолке светилось единственное окно. Оно было затянуто тугой, прозрачной бараньей брюшиной. На дворе был вечер, солнце садилось и этот матовый пузырь слабо, розово светился. Он почти не давал света, и в комнате стояла такая темнота, что лица старухи не было видно, только едва белел жаулык под её головой [13, 6].

Символично, что пространство степи возникает в конце романа как выражение вечности и смерти одновременно. Танирберген, богатый мурза из аула кочевников, любовный соперник и враг Еламана, умирает от истощения и жажды в пустынной степи, признаёт вечную жизнь на земле [3; 15].

Критическая литература о творчестве А.Нурпеисова предостаточно. Следует подчеркнуть, что в то же время произведения А.Нурпеисова весьма положительно оценивались не только казахскими, но и зарубежными литературоведами. Так, например, известный французский критик, доктор филологических наук, профессор Парижского Национального института восточных языков и цивилизаций Реми Дор, хорошо знавший творчество казахских писателей, в том числе творчество Мухтара Ауэзова и сравнившего Ауэзова с французскими писателями Эмилем Золей и Оноре де Бальзаком, весьма положительно отозвался и о писательском мастерстве А.Нурпеисова. По мнению Реми Дора роман-трилогия «Кровь и пот» является достойным продолжением дела великого казахского романиста Ауэзова. Реми Дор писал: «…После такого прецедента (как М.Ауэзов «Путь Абая») необходимо было большое мужество, чтобы осмелиться взяться вновь за исторический роман. Тем не менее, Абдижамил Каримович Нурпеисов… романист, пришедший в литературу в начале 1950-х годов, принял этот вызов. Три романа «Сумерки», «Мытарства» (во французской версии «Время испытаний») и «Крушение» («Летний пепел») его трилогии «Кровь и пот» освещают жизнь посёлка казахских рыбаков на берегу Аральского моря с 1914 года до периода гражданской войны [6, 1867].

Заметим, что об Абдижамиле Нурпеисовевысказывались не только французские критики, но и немецкие литературоведы. Это оттого, что произведения Абдижамила Нурпеисова хорошо были известны и в Германии. Так, например, знаток казахской литературы Леонард Кошут проводил огромную работу по популяризации казахской литературы в этой европейской стране. В книге «Интеграционные процессы и казахская литература» читаем следующее: «Благодаря его усилиям (Леонарда Кошута – Н.М.Т.) при содействии Посольства Казахстана в Германии началось издание «Казахской библиотеки» на немецком языке. Первым казахским автором в этом проекте стал АбдижамилНурпеисов. В октябре 2006 года в Берлине, Гамбурге, Мюнхене с успехом прошла презентация романа «Последний долг» Абдижамила Нурпеисова. Перевод был осуществлён Аннелоре Ничке. Её, как блестящую переводчицу, привлёк к этому делу Леонард Кошут. И именно он способствовал изданию произведения, когда вместе с А.Нурпеисовым посетил во Франкфурте на Майне издателя Дагиели, который согласился на издание романа «Последний долг». Это событие является знаменательным, так как оно открывает «Казахстанскую библиотеку» в Германии» [7, 105].

Вообще надо сказать, что зарубежная критика, особенно французская лестно отзывалась о художественных произведениях А.Нурпеисова. Один из французских критиков, высказывая соображения относительно творческого мастерства А.Нурпеисова, писал следующее: «В качестве западного комментатора я буду придерживаться четырёх тем для размышлений: – А.Нурпеисов представляется мне одним из самых выдающихся степных художников XX столетия в районе Арала.

– Войны, пожирающие людей в свинцовом веке, каким был XX век, нашли в лице Нурпеисова аналитика, сочувствующего тем, кто лично пострадал от войны.

– Традиционная жизнь Казахстана, влияние семьи на повседневную жизнь начала XX века и, в частности, трагическая судьба женщин описываются в произведениях Нурпеисова поразительно реально.

- И, наконец, я отмечу, что Абдижамил Нурпеисов ввёл в литературу Казахстана оригинальное понятие «исторический роман» [9, 114].

Французские критики верно отмечают и то, что каждая личность в произведениях Нурпеисова духовно развивается в мире, в котором часто царит жестокость и насилие. Так, например, в первой книге трилогии «Сумерки» рыбак Кален задушил Кудайменде, богатого собственника, преследовавшего его. В начале XX века господство родовых обычаев, полигамии часто вызывало неудержимую ненависть. Непримиримый конфликт между байбише богатого мурзы Танирбергена и токал, красавицей Акбалой показан во второй книге трилогии «Мытарства». Нурпеисов показывает как казахской женщине редко выражали уважение, отказывали в достоинстве. Она подвергалась оскорблениям, побоям и похищениям в случае крупных конфликтов. Как настоящий социолог, А.Нурпеисов показал зависимость женщины от мужа. Например, после того как мурза Танирберген выгнал Акбалу, отказался от неё, она вынуждена была связать свою несчастную судьбу с Ануаром.

Как мы выше отмечали, Нурпеисов был одним из первых, кто ввёл понятие «исторический роман» в казахскую литературу. Именно этот аспект поразил французских критиков. Такой подход к изображению во французской литературе был привычным, начиная с XIV века. В качестве примера французские критики ссылаются на романы «Хроники» Фруассара, а в XIX в. «Три мушкетёра» А.Дюма или «Пармская обитель» Стендаля и далее «93» В.Гюго или Э.Золя, который написал «Разгром» во время войны 1870 г. Как считают французские критики, именно эта книга Э.Золя в 1950 г. вдохновила А.Нурпеисова на создание его первого значительного произведения «Курляндия».

А.Нурпеисов унаследовал не только традиции родной казахской литературы, французской, но и русской литературы, в частности, в исторической фреске, показывающая огромные потрясения и волнения, сотрясавшие российскую империю в 1915 – 1917 годы,Нурпеисов, как и его талантливые всемирные предшественники, опирается на конкретные исторические события.

Абдижамил Нурпеисов, как последователь великого Мухтара Ауэзова, соединяет в своём творчестве красочное изображение просторов и анализ чуть ли не социологического характера, общества, и, наконец, исторический сюжет, который проходит через все его произведения.

Итак, обобщая сказанное о творчестве Абдижамила Нурпеисова следует подчеркнуть, что, несмотря на то, что он написал относительно немного книг, но все изданное им весьма ценно, а два его создания – роман-трилогия «Кровь и пот» и роман-дилогия «Последний долг» заняли достойное место не только в родной, но и в мировой литературе. Являющиеся одним из грандиозных созданий, через судьбы людей Приаралья – простых и непростых, он сумел показать всему миру судьбоносные перемены происходящие в жизни казахов.

Заключение. Таким образом, подытоживая свои соображения относительно исследуемой проблемы, мы приходим к мысли о том, что творчество А.Нурпеисова, органично входившее во всемирное культурно-литературное пространство, оно также должно входить и в азербайджанскую литературную орбиту, ибо ещё при жизни его называли классиком. А.Нурпеисов всегда стремился претворять свои замыслы в реальную действительность. Почти все его зрелые произведения отражают не только проблемы национального содержания, но и наряду с прочими общемирового значения. В произведениях Нурпеисова прослеживаются стадии художественного постижения психологии человека. Для Нурпеисова – романиста важно не только отражение исторических фактов, но и имеются

такие своеобразные лирические отступления и ракурсы повествования, когда реальные факты, пройдя через сито творческого воображения писателя, получают новые истолкования. У Нурпеисова двухголосое повествование: сочетаются голос повествователя и голос героя. Всё это в конечном итоге приводит к яркости индивидуальности художественного стиля Нурпеисова-прозаика.

Литература

1. Alaş-Orda: qazax dövlətçiliyi tarixində əhəmiyyəti. Bakı, "Şərq-Qərb", 2018, 136 s.
2. Ахметов З. Современное развитие и традиции казахской литературы. Алма-Ата», «Наука», Каз ССР, 1978, 328 с.
3. Бейсекулова Л.Н. Категория художественного пространства в романе А.Нурпеисова «Кровь и пот» // Международная научная конференция «Филологические науки в России и зарубежом». / Бейсекулова Л.Н. Санкт-Петербург, 2012, февраль.
4. Qazax nəsri. Antologiya. Tərtib edən və tərcümə N.Əbdülrəhmanlı. Bakı, "Qanun" nəşriyyatı, 2022, 608 s.
5. Джуанышбеков Н.О., Темирболат А.Б. Теория литературы. / Джуанышбеков Н.О., Темирболат А.Б. Алматы, 2009.
6. Dictionnaire universel des littyratureşş – Paris: Presses Universitaires de Frans, vol. 2 – 1994, p.1867.
7. Казахская литература в современной французской и немецкой рецепции // Интеграционные процессы и казахская литература. Алматы: «Арда», 2011, с. 74 – 113.
8. Koblandı-batır. Qazax xalq qəhrəmanlıq dastanı. Tərc. edən Nizami Tağısoy. Bakı, "Elm və təhsil", 2017, 316 s.
9. Литературная критика Франции о Нурпеисове и Сулейменове // Интеграционные процессы и казахская литература. Алматы, «Арда», 2011, с. 114 – 135.
10. Məmmədov Tağısoy N. Muxtar Auezovun yaradıcılığı: ənənəən novatorluğa. Bakı, "Şərq-Qərb", 2019, 217 s.
11. Нурпеисов Э. Кан мен тер» калай жазылды? «Жулдыз», 1976, № 3.
12. Нурпеисов А.К. Роман-дилогия «Последний долг» («И был день», «И была ночь»). Алматы, «Атамура» (переиздан)./ Нурпеисов А.К. Москва, РИК «Культура», 2002.
13. Нурпеисов А.К. Кровь и пот. / Нурпеисов А.К. Алма-Ата, 1980.
14. Жумабаева К.С., Давлетова А.Н. Творчество Абдижамиля Нурпеисова в казахском национальном университете имени Аль-Фараби. / Жумабаева К.С., Давлетова А.Н. https://cyberkeninka.ru>article>tvo
15. https://moluch.ru>phil>archive
16. https://www.soyle.kz>article>niew

UOT: 82-09

“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD”: MÜQƏDDİMƏ RİTUAL-FUNKSİONAL JANR KİMİ

Rüstəm Rəsulov
Filologiya elmləri doktoru, professor
Odlar Yurdu Universiteti
Bakı, Azərbaycan
kamalrustam@mail.ru
Orcid:0000-0001-5840-7258

Xülasə

Janr etnosun bədii təfəkküründən və bədii təcrübəsinin təməl strukturlarından biridir. Hər bir janr özündə ənənənin obrazını yaşadır. Eposun “Müqəddimə”sində adresatın və müvafiq nitq janrlarının mövcudluğu onun janr funksiyasını müəyyənləşdirməyə imkan verir. “Kitabi-Dədə Qorqud” “müqəddimə” – fraqmentdən və 12 əfsanədən ibarətdir. Tədqiqatçılar bu fraqmenti eposun girişi və ya paremioloji ifadələrin, performativ nitq janrlarının toplusu kimi nəzərdən keçirməyi təklif edirlər. Bu məqalədə həmin fraqment nitq janrları nəzəriyyəsi mövqeyindən nəzərdən keçirilir. “Kitabi-Dədə Qorqud”un müstəqil struktur vahidi kimi, “mətn içində mətn” kimi fərqləndirir və göstəririk ki, bu fraqment “İncil nitqi” kimi, “müjdə xəbər”, “xeyir xəbər” kimi müəyyənləşdirmək olar. Bu fraqmentdə eləcə də bütün eposda müqəddəs personaj, Oğuz tayfasının ağsaqqalı Dədə Qorqud “müjdəçi” rolunu yerinə yetirir. “Kitabi-Dədə Qorqud” özündə müxtəlif nitq janrlarını (fatik, imperativ, ekspressiv) birləşdirən mürəkkəb nitq janrıdır. Azərbaycan qorqudşünaslığında “Kitabi-Dədə Qorqud”un Drezden nesxəsində “müqəddimə” kimi təqdim olunan fraqment əslində mətniçində mətndir, “Kitabi-Dədə Qorqud”un ayrılmaz struktur vahididir. Dərin aforistik -didaktik mahiyyətinə, sakral mənalarına və söyləmə bütövlüyünə görə onu ayrıca semantik vahid kimi də səciyyələndirmək olar.Məqalədə belə qənaətə gəlinir ki, “Müqəddimə” müstəqil ritual-funksional janr formalarından biridir. Performativ nitq janrları dua və öymə mətnlərini xalqın ənənəvi mənəvi mədəniyyətinin komponenti və etnomədəni informasiya mənbəyi kimi nəzərdən keçirməyə imkan verir.

Açar sözlər: funksionallıq, epos, Dədə Qorqud, performativ, nitq janrı, adresat

“Книга моего Деда Коркута»: введение как ритуально –функциональный речевой жанр”

Рустам Расулов
Доктор филологических наук, профессор
Университет Одлар Юрду
Баку, Азербайджан

Резюме

Жанр является основной структурой художественного сознания и художественного опыта этноса. В каждом жанре живет образ традиции. Существование адресата и соответствующих речевых жанров во «Введении» эпоса позволяют определить его жанровую функцию. «Книга Деде Коркута» состоит из «введения» -фрагмента и 12 сказаний. Исследователи предлагают рассматривать этот фрагмент введением к эпосу, или как свод паремиологических выражений, перформативных речевых жанров. В данной статье предпринята попытка выделить текст как самостоятельиую структурную единицу «Книги Деда Коркута», как текст в тексте и показать, что этот фрагмент может быть обозначен как «евангельская речь», т.е. “müjdə xəbər”, “xeyir xəbər”. В этом фрагменте, в целом в эпосе роль евангелиста выполняет Деде Коркут, сакральный персонаж, святой аксакал огузского племени. В статье делается вывод о том, что «введения» является одной из обрядово-функциональных самостоятельных жанровых форм. Перформативные речевые жанры позволяют рассьатривать молитву и хвалу как компонент традиционной духовной культуры народа и источника этнокультурной информации.

Ключевые слова: функциональность, эпос, Деде Коркут, перформатив, речевой жанр, адресат

"The Book of Dede Gorgud": introduction as a ritual-functional speech genre

Rustam Rasulov
Doctor of sciences in philology, professor
University "Odlar Yurdu"
Baku, Azərbaijan

Summary

Genre is the main structure of the artistic consciousness and artistic experience of an ethnic group. Every genre has an image of tradition. The existence of the addressee and the corresponding speech genres in the "Introduction" of the epic make it possible to determine its genre function."The Book of Dede Gorgud" consists of an "introduction" - a fragment and 12 legends. The researchers propose to consider this fragment as an introduction to the epic, or as a set of paremiological expressions, performative speech acts. This article attempts to single out the text as an independent structural unit of the "Book of Dede Gorgud", as a text in the text and show that this fragment can be designated as "evangelical speech", i.e. "müjdə xəbər", "xeyir xəbər". In this fragment, in the epic as a whole, the role of the evangelist is performed by Dede Gorgud, a sacred character, a holy aksakal of the Oguz tribe. Kitabi-Dada Gorgud" is a complex speech genre that combines different speech genres (phatic, imperative, expressive). In Azerbaijani Gorgud studies, the fragment presented as "prologue" in the Dresden copy of "Kitabi-Dade Gorgud" is actually a text within a text, an integral structural unit of "Kitabi-Dade Gorgud". Due to its deep aphoristic-didactic nature, sacral meanings and integrity of speech, it can be characterized as a separate semantic unit. The article concludes that "Prologue" is one of the ritual-functional separate genre forms. Performative speech genres allow us to examine prayer and praise as a component of the traditional spiritual culture of the people and a source of ethnocultural information.

Key words: functionality, epic, Dede Gorgud, performative, speech genre, addressee

Aktuallıq. Eposun müqəddiməsi dərin aforistik-didaktik mahiyyətinə, sakral mənalarına və söyləmə bütövlüyünə görə ayrıca semantik vahid kimi səciyyələndirilir, çünki "Kitabi-Dədə Qorqud"un müqəddiməsində adresatın və müvafiq nitq janrlarının mövcudluğu onun janr funksiyasını müəyyənləşdirməyə imkan verir. Tədqiqatçılar bu fraqmenti eposun girişi və ya paremioloji ifadələrin, performativ nitq janrlarının toplusu kimi nəzərdən keçirməyi təklif edirlər. Bu baxımdan eposun müqəddiməsinin ayrıca tədqiq olunması aktuallıq kəsb edir.

Annotasiya. Orta əsrlərdə ədəbi janrların sərhədləri şəffaf və qeyri-dəqiq idi. "Kitabi-Dədə Qorqud"un müqəddiməsinin təhlili göstərir ki, həmin fraqment epik dilin ritual –magik və ya performativ funksiyası ilə sıx bağlıdır. "Kitabi-Dədə Qorqud"un, M.Baxtinin nitq janrlı və eləcə də "müqəddimə"nin C.Ostinin performativlik nəzəriyyəsi aspektində öyrənilməsi araşdırmanın elmi yeniliyini şərtləndirir.

Metod. Müqayisəli tarixi təsviri və qarşılaşdırma

Giriş. "Kitabi-Dədə Qorqud" özündə müxtəlif nitq janrlarını (fatik, imperativ, ekspressiv) birləşdirən mürəkkəb nitq janrıdır. Azərbaycan qorqudşünaslığında "Kitabi-Dədə Qorqud"un Drezden nesxəsində "müqəddimə" kimi təqdim olunan fraqment əslində mətniçində mətndir, "Kitabi-Dədə Qorqud"un ayrılmaz struktur vahididir. Dərin aforistik -didaktik mahiyyətinə, sakral mənalarına və söyləmə bütövlüyünə görə onu ayrıca semantik vahid kimi də səciyyələndirmək olar.

Hər bir sistem struktur baxımdan təşkil olunmağa cəhd edir. Strukturlaşma insan şüurunun dünyanı qavrama üsullarından biridir. Janr bədii təfəkkür forması kimi, M.M.Baxtinin fikrincə, bütövlüyü imitasiya edən universumun strukturudur, yəni, formanın tamamlanması deməkdir: "Janr bədii söyləmin tipik bütövlüyüdür" [10,306].

Dədə Qorqudun soylamaları «sıralanaraq müəyyən sistemə salınmışdır. Soylamalarm bu cür sıralanması anafora, sinonimlik, qafiyələnmə, alliterasiya prinsipləri ilə şərtlənmişdir [8, 6-79]. Dədə Qorqud soylamaları orta əsrlər etiket formalarından biridir, sıralanmış, səslənmiş paremioioji vahidlərdən ibarət deyimlər sistemidir, dilin ritual təcrübəsi ilə bağlı olan paremioloji bütövlükdür. İ.Həmidovun təbiri ilə desək, "söz-iş", "söz-zərbə", "gözqaytaran söz" kimi böyük bir güc yaranır. Ona görə də Dədə Qorqudun nitqlərinin "üç janrlı" (başlanğıc-inkişaf-son) quruluşu da təsadüfi deyil. Görünür, bu cür quruluşun özü elə Zaman və Məkanı birləşdirən vahid, xüsusi təyinatı olan kateqoriyaya çevirən nitqin quruluş harmoniyası, ritmikası, melodiyasıdır" [6,85].

Allah-Allah diməyincə işlər onmaz.

Qadir tənri verməyincə ər bayımaz.
Əzəldən yazılmasa, qul başma qəza gəlməz.
Əcəl vədə irməyincə kimsə ölməz.
Ölən adam dirilməz, çıxan can gerü gəlməz
Bir yigidin qara tağ yumrısınca malı olsa, yağar-dərər, tələb eylər, nəsibindən artuğın yeyə bilməz.
Ulaşuban sular taşsa, dəniz tolmaz.
Təkəbbürlük eyləyəni tənri sevməz.
Könlin yuca tutan ərdə dövlət olmaz.
Yad oğulı saqlamaqla oğul olmaz, -
Böyüyəndə salur gedər, gördüm diməz.
Kül dəpəcik olmaz,
Güyəgü oğul olmaz,
Qara eşək başma uyan ursan, qatır olmaz.
Qaravaşa don geyürsən, qadın olmaz.
Yapa-yapa qarlar yağsa, yaza qalmaz
Yapağlu gögçə çəmən giizə qalmaz.
Əski pambuq bez olmaz.
Qarı düşmən dost olmaz.
Qaraduca duymayınca yol alınmaz.
Qara polat üz qılıcı çalmayınca qırım dönməz.
Ər malına qıymayınca adı çıqmaz.
Qız anadan görməyincə öğüt almaz.
Oğul atadan görməyincə süfrə çəkməz.
Oğul atanın yetridir, iki gözinin biridir
Dövlətlü oğul qopsa, ocağının közidir.
Oğul dəxi neyləsün, baba ölüb mal qalmasa,
Baba malından nə faidə, başda dövlət olmasa,
Dövlətsiz şərrindən Allah saqlasun, xanım, sizi! [9, 31-32].

Söylamaların sonunda verilən alqış-dualar isə bütövlükdə fraqmentin performativlik effektini gücləndirir. T.Hacıyev həmin bütövlüyü «ustadnamə» kimi qəbul edir: «Burada Oğuz cəmiyyətini səciyyələndirən kəlamlar var, təlim-tərbiyə məzmunlu atalar sözləri və məsəllər geniş yer tutur. İbrətli söz söylənilir, dastanın qəhrəmanlarına xeyir-dua verilir. Bunlar ustadnaməyə məxsus əlamətdir. Əslində bu dastanın adında Dədə Qorqud başlığını doğruldan ən güclü əsaslardan biri məhz bu ustadnamədir» [5,119].

Akademik İ.Həbibbəyli bu fikirlə razılaşmır, müqəddiməni “əsərin üzvi tərkib hissəsi”, “proloqu” kimi qəbul edir: “”Müqəddimə”dəki öyüdnamələr, obrazlı şəkildə ifadə olunmuş hikmətli sözlər “Dədə Qorqud kitabı”ndakı ayrı-ayrı boyların qabaqcadan nəzərə çarpdırılmış ibrətamiz dərsləri kimi səslənir... “Kitabi – Dədə Qorqud”un müqəddiməsi dastan poetikasına aid olan ustadnamədən çox, yazılı ədəbiyyatda iri həcmə malik olan roman, yaxud epopeya janrlarında yaradılmış əsərlərin proloqu funksiyasını daşıyır” [3, 143].

Müqəddimədəki soylamalar “İncil nitqi”ni də xatırladır. Dədəm Qorqudun “qaibdən dürlü xəbərlərini “İncil nitqi” kimi, yəni müjdə xəbərlər, xeyir xəbərlər kimi şərh etmək mümkündür. Çünki “İncil”də də, “Kitabi-Dədəm Qorqud ala lisani taifeyi-oğuzan”da da xeyir xəbər yalnız aksioloji deyil, həm də estetik çalar kəsb edir. “İncil” sözü yunanca “xoş xəbər” \ “xeyir xəbər”, “müjdə” kimi mənalandırılır. “Yevangelist”- incilçi müjdə xəbər gətirən şəxsə deyilir. (Bu baxımdan hər iki fraqment arasında paralellər maraq doğurur). Maraqlıdır ki, “Ural-Batır” başqırd eposunun fraqmetində (4085-4095) incilçi (yevangelist) rolunda Canlı Bulaqdan su içib, ölümsüzlüyə çatmış qoca çıxış edir. Dədə Qorqud etik kateqoriyaların, mənəvi normaların yaradıcısı və bilicisi kimi təqdim olunur. “Müqəddimə”də hikmətli, sayğılı kəlamlar «Dədə Qorqud soylamış», «Dədə Qorqud belə soylamış» deyimləri ilə təqdim edilir. Bu soylamalar, sayğılı, müdrik sözlər insanlar və ruhlar

arasında vasitəçi olan Dədə Qorquda aiddir. Əslində bu soylamalar miforitual təfəkkür tipinin ifadəsidir. Miforitual düşüncə tipi oğuz dünya modelinin səviyyəsini elə təşkil edir ki, nəticədə soylamalar «ritual etiket»ə (D.Lixaçov) çevrilir.«Emosional yaddaşın qoruyucusu və yaradıcısı olduğundan özündə əcdad ruhunu daşıyan atalar sözlərinin Dədə Qorquda aid edilməsi də bu üzdəndir» [1,38]. Bu aforistik-didaktik bilgilərin və deyimlərin Dədə Qorquda şamil edilməsi müdrik qocaya, əcdad ruhuna bağlılığı ənənəvi türk toplumu üçün səciyyəvi haldır. Ənənənvi, arxaik mədəniyyətlərdə bu tipli mətnlər adətən nüfuzlu şəxslərə və toplumlara istinadən danışılır..

Y.S.Novik qeyd edir ki, Yenisey xalqlarının fəlsəfi, hüquqi normaları və məişət qaydaları ket şamanı Dohun adı ilə bağlanır yeniseylilər arasında dolaşan hekayət-nəğmələr bu sözlərlə bitir: «toy Doh laskansiha!» - «Doh belə demiş (söyləmiş)!», hətta lətifələr də «Doh belə deyirdi» ifadəsi ilə tamamlanır [2, 272].

«Dədə Qorqut soylamış, görəlim, xanın, nə soylamış:
Getdikdə yerin otlaqların keyik bilür.
Kənəz yerlər çəmənlərin qulan bilür.
Ayrı-ayrı yollar izin dəvə bilür.
Yedi dərə qoxuların dilkü bilür.
Dinlə kərvan keçdiyin turğay bilür.
Oğul kimdən olduğin anna bilür.
Ərin ağzın yeynisin at bilür.
Ağır yüklər zəhmin qatır bilür.
Qafil başın ağrım beyni bilür.
Qolça qopuz götürüb eldən-elə, bəgdən-bəgə ozan gəzər.
Ər comərdin, ər nakəsin ozan bilür.
El-evünüzdə çalub-ayıdan ozan olsun!
Azıb gələn qəzayi tənri saysın, xanım, hey!» [9, 32].

Bu tipli təkrarlara – imperativlərə "Qazılıq qoca oğlı Yegnək boyu"nda rast gəlirik. Yegnək yuxusunu bəylərə danışandan sonra didaktik - paremioloji bütövlüyə keçir. Oğuz etosu yalnız nüfuzlu sözə inanır və tapınırdı, Oğuzda hər şey nüfuzlu sözə tabedir. «Söz isə artıq bu qəhrəmanlar üçün müqəddəs bir dəyərlikdir» [6, 34].

«Kəsə-kəsə yeməgə yəxni yaxşı.
Kəsər gündə sərçeşmə yügrək yaxşı.
Daim gəldügində tursa, dövlət yaxşı.
Bildügin unutmasa, əql yaxşı.
Qırımından dönməsə-qaçmasa, ərlik yaxşı» [9,96]

Buradakı deyimlər didaktik funksiyadan başqa, proqnostik sınamalar kimi, aforistik deyimlər də hadisələrin inkişafını öncədən bildirir. Aforistik deyimlər Dədə Qorqudun müdriklik enerjisi ilə yüklənmiş etnik davranış stereotipləri və etik-fəlsəfı normalardır, nüfuzlu sözləridir. Aşağıdakı soylama parçası xanın ünvanına dua ilə tamamlanır. Dədə Qorqud soylamış:

Sarb yürürkən Qazlıq ata namərd yigit yenə bilməz, binincə binməsə yeg!
Çalub – kəsər üz qılıcı müxənnətlər çalınca, çalsa, yeg!
Çala bilən yigidə oqla qılıcdan bir çomaq yeg!
Qonağı gəlməyən qara evlər yığılsa, yeg!
At yemiyən acı otlar (bitincə) bitməsə, yeg!
Adam içməyən acı sular sızınca sızmasa, yeg!
Ata adını yürütmiyən xoyrad oğul ata belindən enincə enməsə, yeg!

Ana rəhminə düşüncə, toğmasa, yeg.
Ata adın yüridəndə sövlətlü oğul yeg.

Yalan söz bu dünyada olınca, olmasa yeg!
Gerçəklərin üç otuz on yaşını toldırsa, yeg
On otuz on yaşında tolsun, hər sizə yaman gətürməsin,
Dövlətiniz payəndə olsun, xanım hey! [9,32].

Dədə Qorqud və Məhəmməd peyğəmbər (ə.s.) - iki sakral Ad “Müqəddimə” mətnində qoşa verilir, iki sakral ad bir araya gəlir: semiotik məkanda «Rəsul əleyhissalam zəmanına yağın Bayat boyından Qorqut ata diyərlər, bir ər qopdı. Oğuzun ol kişi təmam bilicisiydi, - nə diyərsə, olurdı. Qayıibdən dürlü xəbər söyləyərdi. Həq təala anın könlinə ilham edərdi...» [9,31] (Dədə Qorqut, Qorqut Ata mifi sanki başqa bir mifə, başqa bir sakral mənaya - Məhəmməd peyğəmbərə (ə.s.) transformasiya olunur. Oğuz eposu yeni miflərin və mənaların məkanı olur. Orta əsr türk tarixi yeni miflərin yarandığı zamandır).

«Kitabi-Dədə Qorqud» üçün iki görklü adın şərəfləndirilməsi oğuz qövmünün mənəvi-ruhani həyatında iki dünyagörüşün və iki inanc obrazının mövcudluğunun bədii təzahürüdür. «Vilayət issi» Dədə Qorqud və «Adı görklü Məhəmməd» adları bir sakral düşüncə məkanında yer alır. «Vilayət issi» Dədə Qorqudun qutsallıq keyfiyyətlərindən biridir, «Vilayət issi» bir nur-işıq keyfiyyətidir.

Ritual nitq janrlarında (yumlarda, öymələrdə, dualarda) görklü Adların xatırlanması bütövlükdə epik soylamaya sakrallıq mahiyyəti verir. Görklü Adlar soylamaya xüsusi estetik dəyər gətirir. İslam diskursunun nitq janrları epik təhkiyəni yeni estetik çevrəyə keçirir. “Bu nitqin sanki müəyyən başlanğıcı (aforistika, ümumiləşmiş semantikalı konstruksiyalar), dini-tərif ifadələri ilə güclənən orta hissəsi (Ağız açıb öğer olsam, üstümüzdə Tanrı görklı..., Tanrı elmi Quran gorkli...) və nəhayət, sonu-nəticəsi (Ol oğduğum yuca Tanrı dost oluban mədəd irsün, xanım, hey!) var. Bu ifadələr deyilən - deyilən nitq parçalarının hər biri struktur-funksional quruluşdan başqa, öz ritmikasma (“hey!, amin”), ritm-melodik harmoniyaya, “Lənətin mahiyyətini təçkil edən ritmə malikdir [6, 85]. Burada sakral performativliyin mahiyyəti anakolon ritorik fiquru ilə («görklü» və «yeg» sözlərinin təkrarı ilə) təsdiqlənir.

«Ağız uçub ögər olsam, üstimizdə tənri görkli!
Tənri dostu, din sərvəri Məhəmməd görkli!
Məhəmmədin sağ yanında namaz qılan Əbubəkr
Siddiq görkli.
Axır sepərə başıdır, əmmə görkli.
Qılıc çaldı, din açdı şahi-mərdan Əli görkli.
Əlinin oğulları - peyğəmbər nəvələləri -
Kərbəla yazısında yəzidilər əlində şəhid oldı -
Həsənlə Hüseyn iki qardaş billə, - görkli.
Ol Qurani yazdı - düzdi.
Üləmalar ögrənincə köydi-biçdi.
Alimlər sərvəri Osman Uffan oğlı görkli.
Alçaq yerdə yapılubdur Tənri evi Məkkə görkli.
Ol Məkkəyə sağ varsa, əsən gəlsə, sidqi bütün hacı görkli» [9,32].

Bu təkrarlar, J.Delezin ifadəsi ilə desək, zamanüstü sferaya daxilolma formasıdır: “... təkrar <...> özlüyündə zamanın sinezidir – zamanın transdental sintezidir...” [11,264]. Soylamaların magik effekti “görklü” sözünün təkrarlanması ilə baş verir və semantik bütövlüyün sakral məntiqini qavramağa imkan verir.

«Görklü» epiteti isə peyğəmbərliyin özəyi və mənbəyidir. Görklü Adın gözəlliyi yalnız ozan soylamalannda və boylamalarında özünü göstərmir. Ümumiyyətlə, orta əsr müsəlman təfəkküründə «dini - Məhəmməd yolunda» axma savaşa gedən qazilərin dilində «adı görklü Məhəmmədə» səlavət gətirilməsi («Adı görklü Məhəmmədə səlavət gətürdi») performativ ritual davranış aktı idi. “Görklü” adın - Allahın vəsfi - öyülməsi oğuzların inanc sistemində, miforitual düşüncəsində Varlığın transendent mənbəyinə qayıtmaq inamını və ümidini ifadə edir. Allahla

dialoqunu gərəkli edir, onların ontoloji mövqeyini, oğuz insanını müəyyənləşdirir. Bu soylamalar İslam düşüncəsinin performativ təcrübəsi oğuzların islam intibahına keçidinin parlaq ifadəsidir. Dədə Qorqud soylamalarında "islamı ünsürlər" orta əsrlərdə oğuz insanının keçirdiyi dərin "semiotik inqilabı" bildirir. Sakral adları öymə həm də epik nitqin ritual – performativ funksiyası illə bağlıdır. "Kitabi-Dədə Qorqud" mətninin prinsipial kommunikativliyini bir çox tədqiqatçılar (Anar, N.Cəfərov, R.Kamal, S.Rzasoy və b.) qeyd etmişlər. Xana müraciətlər ("Dədə Qorqut genə soylamış, görəlim, xanım, nə soylamış", "xanım, hey!") ümumi ritual mədəniyyətin tərkib hissəsidir. Söyləyicinin xana müraciətləri əslində ritual nitq streotipləridir, orta əsrlərin etiket formalarından biridir. Müqəddimə bütövlükdə adresata (xana) ünvanlanmış canlı söhbət kimi qurulmuşdur. Mövcud mətn adresatın varlığını hiss etdirir, bütün soylamalar onun yüksək sosial mövqeyinə, dünyagörüşünə uyğun təqdim edilir. Tədqiqatçı A.Hacıyevin qənaətinə görə, ""soylamış, görəlim, xanım, nə soylamış" sintaktik qəlibinin tərkibində xanım" (-ım mənsubiyyət şəkilçisidir) müraciət formasının işlənməsi ehtimal etməyə əsas verir ki, hansısa bir xanın qurduğu məclisdə, daha dəqiq desək, abidənin də mətnində təsvirinə ətraflı yer verilmiş el toyuna, yığıncağına bənzər möhtəşəm bir qonaqlıqda ustad bir ozanın dilindən söylənilən bu dastanlaşmış oğuz tarixi, görünür, həmin xanın göstərisi ilə saray katibi (və ya katiblər) tərəfindən qələmə alınmışdır" [4, 15].

Mətnin məzmunu və janrı auditoriyanın və adresatın obrazını da bərpa etməyə imkan verir. Y.Lotman yazır ki, auditoriya obrazı müvafiq nitq janrları əsasında yaranır [7, 160-169]. Mətndən göründüyü kimi, söyləyici (katib) adresatın etik və ideoloji gözləntilərini qarşılayır, adresatın varlığını mətnin içinə transformasiya edir.

Nəticə. Beləliklə, «Kitabi-Dədə Qorqud»da "Müqəddimə" adlanan fraqment mürəkkəb ritual-funksional janrdır və bir neçə sadə (ilkin) nitq janrlarından (öymə, dua, paremiya, xəbər və s.) ibarətdir. Həmin nitq janrları arxetipik oğuz insanının estetik dəyərlərini və sakral mənalarını dərketməyə imkan verir.

Ədəbiyyat

1. Bəydili (Məmmədov) C. Qorqut Atanın advermə funksiyası. // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. X kitab. -Bakı: Səda, 2001, s.29-39.
2. Новик Е.С. Обряд о фольклор в сибирском шаманизме. Опыт сопоставления структур. М.: Наука, 1984, 304 с.
3. Həbibbəyli İ. Kitabi-Dədə Qorqud:yazılı epos və ya epopeya. –Bakı, Elm, 2020, 280 s.
4. Hacıyev A. Soylamış,xanım, görəlim, nə soylamış // "Dədə Qorqud" dərgisi, 2003. №2, s.15-19
5. Hacıyev T. Dədə Qorqud: dilimiz, düşüncəmiz. Bakı: Yeni nəşrlər Evi, Elm, 1999, 216 s.
6. Həmidov İ. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında sözün magik gücünün mifik-poetik əsasları (performativ konstruksiyaların analizi) // Mədəniyyətlərarası dialoq: "Kitabi-Dədə Qorqud" və Nibelunqlar nəğməsi. Ortaçağ dastanlarında Şərq və Qərb. Simpozium materialları. Bakı: Mütərcim, 2009. s.81-87.
7. Лотман Ю.М. Текст и структура аудитории // Лотман Ю.М. Избранные статьи. Таллинн, Александра, 1992.т.1.с.160-169.
8. Tanrıverdi Ə. «Dədə Qorqud kitabı»nm dil möcüzəsi. Bakı: Nurlan, 2008,184 s.
9. «Kitabi-Dədə Qorqud» / Müqəddimə, tərtib və transkripsiya F.Zeynalov və S.Əlizadənindir. Bakı: Yazıçı, 1
10. Медведев П.Н. Формальный метод литературоведении/ Бахтин М (под маской). Фрейдизм. Формальный метод в литературоведении. Марксизм и философия языка. Статьи.- М.: Лабиринт, 2000.-640 с.
11. Делез Ж. Представление Захер-Мазоха (холодное и жестокое) // Захер –Мазох Л. фон. Венера в мехах; Делез Ж. Представление Захер Мазоха; Фрейд З. Работы о психоанализе. М., 1992.с.191-313

UOT: 82

“İSTİKLAL MARŞI" ŞİİRİNİN MEHMET AKİF ERSOY YARATICILIĞINDA YERİ

Elman Quliyev
Prof. Dr
Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi
Türkoloji merkezi, Türk Edebiyatı Bölüm başkanı
Bakü, Azerbaycan
elman.guliyev1958@gmail.com
Orcid: 0000-0001-5413-9479

ÖZET

Edebiyat ve sanat dünyasında "İstiklal Marşı Şairi" sıfatıyla ünlenen Mehmed Akif'in eserlerinin temelinde şiirler yer alır. Mustafa Kemal Atatürk'ün "İstiklal Marşı" ile ilgili şu görüşleri önemlidir: "Bu marş bizim inkılabımızı anlatır, inkılabımızın ruhunu anlatır. Bunu ne unutmak ne de unutturmak lazımdır”. Eser 1921. yılında yazılmıştır. 1920'nin sonunda Türk gazetelerinde "İstiklal Marşı" yazmak için bir yarışma ilan edildi. "Hâkimiyeti-milliye" gazetesinin 7 Kasım 1920 tarihli sayısının 2. sayfasında Milli Eğitim Bakanı Rıza Nur'un imzasıyla "İstiklâl Marşı" müsabakasının yapılacağı ilân edilir. "Hakimiyeti-milliye" gazetesinde "İstiklal Marşı"na ilişkin ilan metni, "Açık Söz" gazetesinin 11, 22, 29 Kasım ve 16 Aralık 1920 tarihli sayılarında da yayımlanmıştır. Yarışmaya gönderilen 724 şiirin her biri "Heyyati-adabiyye" üyeleri ve Hamdullah Suphi tarafından bizzat incelendi. TBMM'nin 12 Mart 1921 tarihli toplantısında Balıkesir milletvekili Hasan Basri, Bitlis milletvekili Yusif Ziya, Kırşehir milletvekili Yahya Ghalib, Isparta milletvekili İbrahim, Ankara milletvekili Şemseddin, Dr. Suat, Kastamonu milletvekili, Bolu milletvekili Tunalı Hilmi ve diğer milletvekilleri Mehmet Akif Ersoy'un şiirini okudular, takdir ve kabullerini arz ettiler. "İstiklal Marşı" TBMM”de üç kez ayakta okunduktan ve ayakta alkışlandıktan sonra kabul edilir.

Anahtar kelimeler: "İstiklâl Marşı", Atatürk, Ersoy, Hamdullah Suphi, "Açık söz" gazetesi

THE PLACE OF THE POEM "INDEPENDENCE MARCH" IN THE CREATION OF MEHMET AKIF ERSOY

Elman Guliyev
Doctor of philological sciences, professor
Azerbaijan State Pedagogical University
Baku, Azerbaijan

SUMMARY

Poems are the basis of the works of Mehmed Akif, who became famous as the "Poet of the National Anthem" in the world of literature and art. Mustafa Kemal Atatürk, regarding the "Independence March" are important from a socio-political and national-spiritual point of view: "This march tells about our revolution, it tells about thespirit of our revolution. It is neither necessary to forget nor to be forgotten". The poem "National Anthem" was written in 1921. At the end of 1920, a competition was announced in Turkish newspapers to write the "Independence Anthem". On the 2nd page of the "Hâkimiyeti-milliye" newspaper dated 7 November 1920, it is announced that the "Independence Anthem" competition will be held with the signature of the Minister of National Education Rıza Nur. The text of the announcement regarding the "Independence Anthem" in the "Hakimiyeti milliye" newspaper was also published in the issues of the "Acık Soz" newspaper dated 11, 22, 29 November and 16 December 1920. Each of the 724 poems sent to the competition was personally reviewed by the members of "Heyyati-adabiyye" and Hamdullah Suphi. At the meeting of the Grand National Assembly on March 12, 1921, Balıkesir deputy Hasan Basri, Bitlis deputy Yusif Ziya, Kırşehir deputy Yahya Ghalib, Isparta deputy İbrahim, Ankara deputy Şemseddin, Dr. Suat, Kastamonu deputy, Bolu deputy Tunalı Hilmi and other parliamentarians read the poem of Mehmet Akif Ersoy and offered their appreciation and acceptance. The Speaker of the Grand National Assembly of Turkey

proposes to listen to the "National Anthem" standing up. Thus, the "National Anthem" is accepted after being sung three times and given a standing ovation.

Key words: "Independence Anthem", Atatürk, Ersoy, Hamdullah Suphi, "Açık Soz" newspaper

МЕСТО ПОЭМЫ «МАРШ НЕЗАВИСИМОСТИ» В ТВОРЧЕСТВЕ МЕХМЕТА АКИФА ЭРСОЯ

Эльман Гулиев
Доктор филологических наук, профессор
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет
Баку, Азербайджан

РЕЗЮМЕ

Стихи лежат в основе творчества Мехмеда Акифа, прославившегося в мире литературы и искусства как «Поэт государственного гимна». Важны взгляды Мустафы Кемаля Ататюрка на «Гимн независимости»: «Этот гимн говорит о нашей революции, он говорит о духе нашей революции. Его нельзя ни забыть, ни забыть». Был объявлен конкурс на написание «». На 2-й странице газеты «Хакимиет-миллийе» от 7 ноября 1920 года сообщается, что конкурс «Гимн независимости» будет проводиться за подписью министра народного просвещения Рызы Нур Текст объявления по этому поводу опубликован также в номера газеты «Ачик сёз» от 11, 22, 29 ноября и 16 декабря 1920 г. Каждое из 724 стихотворений, присланных на конкурс, было лично рассмотрено членами «Хейяти-адабийе» и Хамдуллой Суфи, депутат Хасан Басри, депутат Битлиса Юсиф Зия, депутат Киршехира Яхья Галиб, депутат Испарты Ибрагим, депутат Анкары Шемседдин, доктор Суат, депутат Кастамону, депутат Болу Туналы Хилми и другие парламентарии прочитали стихотворение Мехмета Акифа Эрсоя, и они выразили свою признательность и прием они сделали. «Национальный гимн» принимается после того, как его трижды исполнили в Великом национальном собрании Турции и вызвали аплодисменты.

Ключевые слова: «Гимн независимости», Ататюрк, Эрсой, Хамдулла Суфи, газета «Ачик сёз».

Aktuallıq. Mehmet Akif Ersoy'un sanatı, Türk ve İslam fikirlerinden yola çıkılarak oluşturulmuş ve geliştirilmiş muhteşem bir yaratıcılıktır. Edebiyat ve sanat dünyasında "İstiklal Marşı Şairi" olarak ünlenen Mehmet Akif, belli edebî akımlar düzeyinde kendine has bir üslûp ve yola sahip bir sanatçı olarak değerlendirilmekte ve birçok durumda edebi akımların sınırlarını aşarak bambaşka bir etki yaratan eser sahibi olmuştur. Şiirler, Mehmet Akif'in yaratıcılığının temelidir. Şiirlerinin çoğu "Safahat" adıyla yayınlanan yedi cilt halinde toplanmıştır. Safahat'ta yer alan her kitabın kendi başlığı vardır. "Safahat" ismi "maharet", "hayat mertebesi", "hayat buluşması" anlamlarına tekabül etmektedir. 11240 beyitten oluşan Safahat'ta 108 manzum eser bulunmaktadır. Şairin kendi el yazısı ile hazırladığı bu kitaplar, 1908 yılından ömrünün sonuna kadar yazdığı örneklerden derlenmiştir. Mehmet Akif her şeyden önce "İstiklal Marşı'nın şairidir". "İstiklal Marşı" şiiri 1921 yılında yazılmıştır. Her şeyden önce İstiklal Marşı'nın yazımı ilginç bir tarihe sahiptir."İstiklal Marşı"nın sözlerinden yola çıkılarak yazılan çağdaş Türk devletinin marşı, Türk milletinin ruhunu, hislerini ve duygularını yüksek oranda ifade etmesi bakımından karakteristiktir. Türk devletinin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk'ün "İstiklal Marşı"na ilişkin şu görüşleri sosyo-politik ve millî-manevî açıdan taşıdığı önemle ayırt edilir."Bu marş, devrimimizi ve onun ruhunu ifade ediyor. Bu unutulmamalı veya unutturulmamalıdır. "İstiklal Marşı"nda istiklal davamızın anlaşılması açısından büyük anlam taşıyan mısralar bulunmaktadır. İşte en sevdiğim mısralar:

Hakkıdır, hür yaşamış bayrağımın hürriyet;
Hakkıdır, Hakk'a tapan milletimin istiklal.

Bu milletin unutmamasını istediğim ayetler bunlardır. Özgürlük ve bağımsızlık aşkı bu milletin ruhudur. Tarihe bakın, bütün milletlerin bir kölelik ve hürriyetsizlik dönemleri olduğu bir

gerçektir. Dünya tarihinde hürriyet ve istiklalini devamlı korumuş ve müdafaa etmiş bir millet vardır - Türkler... Asırlar boyu söylenmeli ve bütün dost ve düşmanlar şunu anlamalıdır ki, Mete zamanında olduğu gibi her şey, hatta en mahrem duyguları bile tehlikeye girebilir ama özgürlük asla! Demek ki beyler, Türk'ün özgürlüğüne dokunulamaz." M. A. Ersoy'un kahraman Türk ordusuna ithaf ettiği ve İstiklal Marşı yarışmasına gönderilen İstiklal Marşı şiiri, hem tüm Türk edebiyatında hem de Türkiye'nin sosyal ve siyasi tarihinde önemli bir yere sahiptir. İstiklal Marşı şiiri hakkında konuşan M.A. Ersoy, İstiklal Marşı'nın şiir olarak hiçbir değerinin olmadığını, tarihi değerinin ise çok büyük olduğunu söylemiştir .Bu şiir yaşamı boyunca eserleri arasında yayımlamasa da milli ruhun ve milli duyguların şiirsel tanıtımı ve kutlanması açısından özel bir değere sahip olmuş , bu şiir yazarına tüm türk dünyasında "İstiklal marşı şairi" ismi kazandırmıştır.

Yöntəm. M.A.Ersoy'un "İstiklal Marşı"nın bu kadar ihtişama ve büyük başarıya imza atması sebepsiz değil. M.A. Ersoy'un yakın arkadaşlarından Feridun Gandemire'nin "İstiklal Marşı"nı nasıl yazdınız?" sorusuna verdiyi cevapda mühteşemlik vardır. “Şiirim umutla ve imanla yazılmıştır. O zaman düşünün imanın olmasaydı yazabilirmiydim? Ben aksini yazanlardan değilim. Bunu yapamam. Tüm duygularım yazılarımda." Görüldüğü gibi M.A.Ersoy'un belirli sebeplerden dolayı yazmak istemediği ancak kısa sürede yazdığı İstiklal Marşı şiiri sadece edebi bir olay olarak değil, milli ve siyasi bir olay olarak da tarihe geçmiştir. Bu nedenle İstiklal Marşı'nın yazılmasına ilişkin bazı hususların bilinmesi gerekmektedir. 1920'nin sonlarında Türk gazetelerinde İstiklal Marşı'nın yazılması için bir yarışma ilan edildiğini belirtmek gerekir. "Hâkimiyeti-milliya" gazetesinin 7 Kasım 1920 tarihli sayısının 2 sayfasında, Milli Eğitim Bakanı Rıza Nur imzasıyla "İstiklâl Marşı" müsabakasının yapılacağı ilân olunur. "Türk şairlerinin teorik dikkatine, Milli Eğitim Bakanlığı şairlerine yönelik "İstiklal Marşı Davetiyesi" duyurusunda, yarışmanın amaç ve koşulları hakkında şu ifadelere yer verilmiştir:"Milletimizin iç ve dış bağımsızlık mücadelesini ifade etmek ve yüceltmek amacıyla 'İstiklal Marşı' yarışması düzenlendi.... Ülkemizdeki tüm kalem sahiplerini hizmet vermeye davet ediyoruz. İthaf edilecek eserler, bir veya iki ay sonra - 23 Aralık 1920'de Maarif Nezareti bünyesindeki "Heyyeti-Edebiye" tarafından değerlendirilecektir. Değerlendirmeye alınacak eserin sadece sözlerine 500 lira ödül verilecektir. Beste için kurulacak 500 lira için ayrı bir yarışma düzenlenecek. Tüm başvurular Ankara'da bulunan TBMM Maarif Daire Başkanlığına yapılacaktır." "Hakimiyeti-milliye" gazetesinde "İstiklal Marşı"na ilişkin ilan metni, "Açık Söz" gazetesinin 11, 22, 29 Kasım ve 16 Aralık 1920 tarihli sayılarında da yayımlanmıştır."Hakimiyeti-milliya" gazetesinde basılan yarışma metni, "İstiklal Marşı" yarışmasını ülke çapında yaygınlaştırmak ve çok sayıda katılımcıyı yarışmaya çekmek amacıyla "Açık söz" gazetesinde arka arkaya 4 sayı tekrarlanmıştır.Yarışma metninin hazırlanması ve duyurular Milli Eğitim Bakanı Reza Nur tarafından yapılmasına rağmen resmen çalışmak üzere Moskova'ya gönderildiği için başladığı işi tamamlayamamış ancak Milli Eğitim Bakanı olarak yeni atanan Hamdullah Subhi , "İstiklal Yürüyüşü" yarışmasına öncülük etmiştir.Hamdullah Subhi, devletin Maarif Nazırı olarak görev yapmasına rağmen, henüz dünya kamuoyu tarafından tanınmayan ve yeni kurulan Türk devletinin tüm sosyal ve siyasi yaşamına aktif olarak katılmış ve özellikle bütün çabasını İstiklal marşının devletin temel niteliklerinden biri olarak kabul edilmesine , bu devlete adamıştır. "Hakimiyeti-milliya" ve "Açık söz" gazetelerinde "İstiklal Marşı" yarışmasıyla ilgili ilanların yayınlanmasının ardından ilk etapta giren 500'ü aşkın şiirin hiçbiri Hamdullah Subhi tarafından beğenilmemişdir. Ancak daha sonraki dönemlerde yarışmaya şiirler gönderilmiş ve 1921 Şubat ayı başında yarışmaya gönderilen toplam şiir sayısı 724 olmuştur. Böylece yarışmaya gönderilen 724 şiirin her biri "Heyyeti-edebiyye" üyeleri ve Hamdullah Subhi tarafından bizzat incelenmiş ve hiç birine olumlu görüş verilmemişdir. Bahsettiğimiz gibi bu şiirler belirli sanatsal niteliklere sahip olmalarına rağmen yarışma koşullarını sağlamadıkları için kabul edilmemiştir. Daha sonra 12 Mart 1921'de M.A. Ersoy'un yazdığı şiir İstiklal Marşı olarak kabul edilince, yarışmayı yöneten Milli Eğitim Bakanı Hamdullah Subhi şiirlerin kabul edilmeme nedenlerine değinirken şu noktayı vurgulamışdı:

"Şairlerimize halkın ruhunu ve heyecanını anlatan şiirler yazmaları için çağrıda bulunuyoruz. Mevcut şiirlerimiz bugünkü mücadelemizi anlatmıyorsa, şairlerimizin de kişisel duygularını ifade ettikleri kesinlikle doğru değildir."

Bulqular. İstiklal Marşı yarışmasına gönderilen 724 şiirin kabul edilmemesi nedeniyle, devletin ve milletin milli marş ihtiyacındaki mevcut uçurum, milliyetçi ve "Türk ocaklarının efsane lideri" Hamdullah Subhini'yi endişelendirmiş ve o tüm ümutlarını M.A.Ersoya bağlamıştır.Ancak M.A. Ersoy, ulusal marş yarışmasına katılma fikrinden uzak olmuştu.Çünkü M.A. Ersoy, yarışma şartlarına göre birinciye verilecek 500 lira nakit para ödülüne itiraz ederek, "İstiklal marşı parayla yazılmaz, istiklal marşı ancak milletin heyecan ve inancından ilham alınarak yazılır" demiştir. Bu nedenle M.A. Ersoy, Kasım ve Aralık 1920'de "Hakimiyeti-miliya" ve "Açık soz" gazetelerinde yayınlanan ilanları ve Millet Meclisi'ndeki sohbetleri görmezden gelmiş ve rekabetin dışında kalmışdı. Ancak Hamdullah Subhi, milli marşın yazılmasında M.A. Ersoya umut bağlamış ve onun bu yarışmaya katılmasının yollarını aramıştır. Buamaçla Milli Meclis'te M.A.Ersoy'un yanında oturan ve M.A. Ersoy'un en yakın arkadaşı olan Hasan Basri Chantayl ile tanışır. Hamdullah Subhi, Hasan Basri'den M.A. Ersoy'u milli marşı yazmaya ikna etmesini ister. Ancak M.A. Ersoy, Hasan Basri'nin isteğini kabul etmez ve verdiği yanıt şöyledir: "Ne yarışmaya katılacağım ne de ödül alacağım.Bu yaştan sonra yarışıma gireceğim, ayıp değil mi?" Hamdullah Subhi, M.A. Ersoy'un kesinleşmiş para ödülünün olmadığı bahanelerine ve Namık Kemal'in ateşli ifadelerine rağmen Hasan Basri'den onunla tekrar görüşmesini ister.Hamdullah Subhi de M.A. Erso'ya sunmak üzere bir rica mektubu yazar. 5 Şubat 1921 tarihli aynı mektupta Hamdullah Subhi şöyle yazıyordu: "Sayın ve muhterem efendim, İstiklal Marşı için ilan edilen yarışmaya katılmamanızı ortadan kaldıracak bir takım tedbirler vardır. Sizin gibi bir ustanın yarışmaya katılıp uygun şiiri yazması için son çaremizdir. İtirazınıza neden olan her şeyi yapacağız. Efendim, ülkeyi bu etkili telkin ve şevkten mahrum bırakmamanızı bir kez daha rica ediyor, bu vesileyle en derin saygı ve sevgilerimi sunuyorum. Hasan Sabri, TBMM'de Mehmet Akif Ersoy ile görüşür ve ondan bir kez daha İstiklal Marşı'nı yazmasını rica eder. Mehmet Akif, "İstiklal marşı parayla yazılmaz" diyerek yarışmaya katılmayacağını söylüyor. Ancak Hasan Basri 500 liranın bir hayır kurumuna verileceğini söylüyor. Ardından M.A. Ersoy, yarışmanın gereklerine göre bir şiir yazmayı kabul eder. Hasan Basri'ye göre M.A. Ersoy, o andan itibaren TBMM'de "İstiklal Marşı"nın ilk satırlarını yazmaya başlamışdı. Mehmet Akif "İstiklal Marşı"nı 2 günde yazmasına rağmen 20 Şubat 1921'de şiiri yarışmaya sunmuşdu. Hamdullah Subhi bu şiirin önce askerler arasında okunması gerektiğine karar vermiş ve bu amaçla şiiri Batı Cephesi Komutanlığına göndermiştir. Şiir askerler arasında iyi karşılanmışdı."İstiklâl Marşı"nın 17 Şubat 1921'de "Hakimiyeti-milliye" gazetesinde, daha sonra "Sebülürraşad" ve "Öğüt" gazetelerinde yayımlanarak toplumda yaygınlaşması sağlanmışdı. 12 Mart 1921'de Mustafa Kemal Atatürk'ün başkanlığında TBMM'de tartışmalar başlamışdı. İstiklal Marşı'nın yanı sıra 6 şiir daha ele alınmıştır. Ancak diğer şiirler TBMM'de görüşülmez. M.A. Ersoy'un şiiri tartışmalardan sonra Türkiye İstiklal Marşı'nın sözleri olarak kabul edilir. TBMM'nin 12 Mart 1921 tarihli toplantısında Balıkesir Mebusu Hasan Basri, Bitlis Mebusu Yusif Ziya, Kırşehir Mebusu Yahya Galib, Isparta Mebusu İbrahim, Ankara Mebusu Şemseddin, Dr. Suat, Kastamonu Milletvekili, Bolu Milletvekili Tunalı Hilmi ve diğer milletvekilleri Mehmet Akif Ersoy'un şiirini okudular, takdir ve kabullerini arz ettiler. Konya'dan seçilmiş milletvekili Refik Bey, ayakta "İstiklal Marşı"nı söylemesini ister. TBMM Başkanı, "İstiklal Marşını" ayakta dinlemeyi teklif ediyor. Böylece "İstiklal Marşı" üç kez ayakta söylendikden ve ayakta alkışlandıktan sonra kabul edilir.

Korkma! Sönmez bu şafaklarda yüzen al sancak,
Sönmeden yurdumun üstünde tüten en son ocak.
O benim milletimin yıldızıdır, parlayacak;
O benimdir, o benim milletimindir ancak.
Çatma, kurban olayım, çehreni ey nazlı hilal!
Kahraman ırkıma bir gül; ne bu şiddet, bu celal?
Sana olmaz dökülen kanlarımız sonra helal…
Hakkıdır, Hakk'a tapan milletimin istiklal.

Görüldüğü gibi M.A. Ersoy'un “İstiklal Marşı”nın yazımı ve karşılanması ilginç bir geçmişe sahip. Türk milli kimliğinin gururu haline gelen "İstiklal Marşı" hiç şüphesiz bu tarihin en şerefli sayfası ve en görkemli abidesidir. Feridun Gandemir'in İstiklal Marşı'nı nasıl yazdınız? sorusuna M.A. Ersoyun'un "...umutla, inançla... İnancım olmasa yazabilir miydim?" cevapında büyük gerçeğe ek olarak, büyük tarih de var. Ancak bu tarih, geçmişin tarihidir. Allah bize bu tarihi yaşattı ve bize doğruyu gösterdi.M.A. Ersoy'un tanınmış Türk aydınları Ruşen Eşref Unaydın ve Hakkı Tarık Usa ile ilgili "İstiklal Marşı" ile ilgili "İstiklal Marşı" bir daha yazılmayacak, kimse yazmayacak, ben de yazmayacağım, Allah bu millete bir daha ”İstiklal marşı”yazdırmasın" düşüncelerinde ise her kesin kabulleneceği heyecan olsa da tarih yokdur. Allah bir daha bu tarihi bize nasib etmesin. Bu arada, 12 Şubat 1923'te Milli Eğitim Bakanlığı, kabul edilen ilahinin sözlerine müzik yazmak için bir yarışma ilan etti. Yarışmaya 24 besteci katılıyor. 1922'de ünlü müzisyen Osman Zeki Üngör (1880-1958), M.A. Ersoy'un sözleriyle yazdığı müziği yarışmaya sunmuşdu. Komisyon Ali Rıfat Çağatay'ın bestesini kabul etse de 1930'da Devlet Komisyonu tarafından bu beste değiştirilmiş ve 1922'de marşın müziği yerini Osman Zeki Üngör'ün bestelediği besteye bırakılmıştır.Mehmet Akif'in yarışmayı kazanana gidecek parayı şarta koşulduğu gibi kabul etmediğini ve o parayın Müslüman kadın ve çocukların ihtiyaçlarını karşılamak için "Darul-Masai" adlı kuruluşa verilmesini istediğini bildirmiştir.17 Mart 1921 tarihli "Hakimiyeti-milliya" gazetesinde bu konuda "Akif, İstiklal Marşı ödülünü kadın ve çocuklara bağışlıyor" başlığıyla bir bilgi veriliyor. Bilgiler şöyle: "Burdur millet vekili, muhterem şair Mehmet Akif, TBMM'de kabul edilen "İstiklal Marşı"nın beş yüz liralık ödülünü nakdi hediye olarak "Darul-Masai"nin ders vermek, fakir müslüman kadın ve çocukları çalıştırıp, sefil hayatlarında onlara yardım etmek amacıyla açtığı hesabına takdim etmiştir.

Sonuc. ”İstiklal Marşı” Türkiye'nin o dönemdeki mevcut sosyo-politik durumunu karakterize etmesi, halkta ve orduda moral oluşturması ve ülkenin geleceğine olan güveni göstermesi açısından önemli olmuşdur.

Arkadaş! Yurduma alçakları uğratma sakın,
Siper et gövdeni, dursun bu hayâsızca akın.
Doğacaktır sana vadettiği günler Hakk’ın,
Kim bilir, belki yarın belki yarından da yakın.

Şiir, Türkiye'nin birçok topraklarının İtilaf güçleri tarafından işgal edildiği ve ülkenin kaderinin Anadolu'da yapılan savaşlarda belirleneceği bir dönemde yazılmıştır. Mehmet Akif böyle bir dönemde halkının zafere olan inancını kaybetmemiş ve yenilgiden kurtulacaklarına dair umut göstermiştir. Aşağıdaki örnekten de anlaşılacağı üzere şairin zafer ümidi o kadar büyüktür ki, zamanda çok da uzağa gitmeyen inançlarında yarından daha yakın bir tarih görebiliriz:

Kim bilir, belki yarın belki yarından da yakın.

Dolayısıyla şiirin ilk dörtlüğünün ilk sözcüğü olan "korku", Türk araştırmacıların doğru yorumladığı gibi korku ya da panik anlamına gelmez, sıradan bir tavır ve hitap biçiminde büyük bir güven ve umudun ifadesi anlamına gelir. Şair bu paragrafta, Türk devletinin ve milletinin varlığının simgesi olan Türk bayrağının asla inmeyeceğini göstermiş, düşman ne kadar ileri giderse ilerlesin, son Türk yiğidi de sağ kalıp yaşayacağı durumunda türkün zaferini koruyacak ve düşmanı yok edecekdir.

Korkma, sönmez bu şafaklarda yüzen al sancak;
Sönmeden yurdumun üstünde tüten en son ocak.
O benim milletimin yıldızıdır, parlayacak;
O benimdir, o benim milletimindir ancak.

"İstiklal Marşı", öncelikle Türklerin Kurtuluş Savaşı'ndaki zaferini vurgulamış ve öne çekmiştir. Bu şiirde bir yanda Türk milletinin hakka, bayrağa, vatana ve dine bağlılığı, hürriyet arzusu, diğer yanda Türk askerinin ve Türk kahramanlarının güç ve kudretleri yüceltilmektedir.

KAYNAKÇA

1. Ersoy, Emin. (2011). Babam Mehmet Akif. İstanbul
2. Ersoy Mehmet Akif (2012). Kuran Meali. İstanbul
3. Ersoy Mehmet Akif (1993). Safahat. İstanbul
4. Kuntay Mithat, Cemal (2012). Mehmet Akif Ersoy İstanbul
5. Nihat Sami Banarlı (1998). Resimli türk edebiyatı tarihi. 2 ciltte, II cilt. İstanbul

UOT: 82.(091)

TÜRK HALKLARININ EDEBİYAT ARAŞTIRMALARININ GELİŞİM TARİHİ

Maftuna Ubaydullaeva
Filoloji Doktoru (PhD)
Özbekistan Semerkant Devlet Üniversitesi
Semerkant, Özbekistan
maftunaubaydullayeva08@gmail.com
Orcid:0000-0001-8899-1416

Özet

Türk terminolojisinin doğuş ve oluşum tarihi çok eskilere dayanmaktadır. Bununla ilgili ilk bilgiler, Türk haklarına hüküm süren VI. yüzyılın ortalarında oluşturulan Urhun-Enasoy'un yazılı anıtlarının dilindedir. Urhun-Enasoy'un yazılı anıtlarının özelliklerini belirlemek amacıyla yapılan araştırmalar, o dönemdeki insanımızın edebiyat kurallarını, anlatım-imge araçlarını iyi bildiğini ve bunları ustalıkla uygulamayı bildiğini kanıtlamaktadır. lugatit turk" (Devon Türkçesi Sözlüğü) de Türk dillerinin tarihi hakkında değerli bir kaynaktır.

Anahtar kelimeler: terminoloji, bilim, terminoloji sözlüğü, tavil, madid, basit, vofir, komil, hazaj, rajaz, ramal, munsareh, muzore, muktazab, müctass, sarg, jadid, karib, hafif, musokil, mutakorib, mutadorin.

THE DEVELOPING HISTORY OF LITERARY CRITICIZM TERMINOLOGY OF TURKIC PEOPLE

Maftuna Ubaydullaeva
Doctor of Philology (PhD)
Named after Sharaf Rashidov
Uzbekistan Samarkand State University
Samarkand, Uzbekistan

Summary

The history of the origin and formation of Turkic terminology goes back to ancient times. The first information about this is in the language of the written monuments of Urkhun-Enasoy, created in the middle of VI century, which reigned on Turkic rights. Research,which had been carrying out to determine the features of written monuments of Urkhun-Enasoy proves,that our people knew the rules of literature ; the means of expression-images well at that time and knew, how skillfully applied them.Mahmud Kashgariy's literary work "Devonu lugatit turk" (Turkish Devonian Dictionary) is also a valuable source on the history of Turkic languages.

Keywords: terminology, science, terminology dictionary, tavil, madid, basit, vofir, komil, hazaj, rajaz, ramal, munsareh, muzore, muktazab, mujtass, sarg, jadid, karib, hafif, musokil, mutakorib, mutadorin.

ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ ТЕРМИНОВ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЯ ТЮРСКИХ НАРОДОВ

Мафтуна Убайдуллаева
Доктор филологических наук (PhD)
Самаркандский Государственный Университет
им. Шарафа Рашидова
Самарканд, Узбекистан

Резюме

История возникновения и формирования тюркской терминологии уходит корнями в глубокую древность. Первые сведения об этом есть в языке письменных памятников Урхун-Энасой, созданных в середине VI века, правивших на тюркских правах. Исследования, проведенные с целью определения особенностей письменных памятников Урхун-Энасой, доказывают, что наш народ в то время хорошо знал правила словесности, средства выражения-образы и умел их искусно применять. lugatit turk» (Девонский словарь турецкого языка) также является ценным источником по истории тюркских языков.

Ключевые слова: терминология, наука, терминологический словарь, тавиль, мадид, басит, вофир, комил, хазадж, раджаз, рамаль, мунсаре, музоре, муктазаб, муджтасс, сарг, джадид, кариб, хафиф, мусокил, мутакориб, мутадорин.

Actuality. National terminology studies in all fields of science is always relevant for the science of linguistics. Today, in Uzbek and Kyrgyz linguistics, terms used in almost all fields of science are studied to one degree or another, a number of terminological dictionaries related to these areas are being created. These are signs of the achievement of outstanding achievement in the field of terminology. The history of Uzbek and Kyrgyz terminology cannot be distinguished from the history of Turkic terminology. In the following years, interest in the research of terms used in the fields of science in Turkish science has significantly increased.

Annotation. It is known that terminology is one of the most important branches of linguistics, which equally applies to all spheres of science. The term "linguistics" has theoretical and practical significance in accordance with its connection with all linguistic and non-linguistic spheres. The history of terminology goes back to ancient times. We read terms related to the spheres of our social life, initially in such inscriptions as Tunyukuk, Kultegin, Bilga Hakan. The first manifestations of this term have been preserved in folk tales and legends, in seasonal ritual songs. Information about this is also contained in the work of Mahmud Kashgariy ""Devonu lugatit turk" (Devonian Dictionary of Turkish). [1].In devan, there are terms related to *human kinship, astronomy, agriculture, stock-raising, food*, and a number of subjects are also listed in the literature. In work, the song used*tabzug, tabuzgum* - I told him a riddle; *yi*r - a song that is mainly attributed to lyrical songs, ulyir - he sang a song; saw - a proverb; matal; savdamundag'kalir – the term in the examples refers directly to literary studies, for example, the proverb is called Within the terms of literary criticism, a combination of the term *"saw"* and "otalarso'zi" (father's word) was used, representing the content of the *proverb*. In MahmudKashgariy's work, "Devonu lugatit turk" (Devonian Dictionary of Turkish), the word *"saw"*is interpreted as "the word of the father"and savda mundag'kelir - a emas otalar so'zida shundoq keladi" (sawda comes – the words of father comes like this)[2]. The scientist notes that the word *"saw"* is used in more than one meaning in the Turkish language, which can be understood from the following definitions: *saw – narrative.*A report from ancient events to say. *saw – story.* To tell an event. *saw – brochure, letter, booklet. saw – word, speech. Saw – previous messages, news carrier.*Because he heard a lot of messages, transmited what is written. *sawch – between daughter-in-law and son-in-law,*as we said above, matchmaker, who carries letters between daughter-in-law and son-in-law"[3]. The history of the origin of the word *"Sovchi"* (matchmaker) in the ancient Turkic language is connected with the lexeme "saw", which was used in the meanings of "so'z", "xabar", "hikoya" (word, message, story). [4]. According to the Kazakh linguist R. Syzdykova, the element "saw", which is based on the word savchi"/"javchi ", is connected to the stem "so'z / sau" (word), which means "so'z" (word) in Turkic languages[5]. In Mahmud Kashgariy's work, "Devonu lugatit turk" (Devonian Dictionary of Turkish), it was analyzed about *7,500 words* reflecting the lexical language of the Turkic peoples, such as *turk, turkman, uguz, chigil, yagmo, qirgiz*. Most often, the meaning of words is explained and described using appropriate illustrations. *Proverbs and sayings (290 pieces in total), 4 long poems, songs used in the interpretation* of words from poetic fragments [6].

Metods. Historical, comparison and reciprocal.

İntroduction. Expert in Uzbek terminology H.Dadabayev said that, unlike all-Russian words, the terms, which are always aimed at serving to designate, express special concepts, were

found and improved on the basis of the stages of formation and development of the Uzbek literary language. The periodization of the history of lexical terminology is formed on the basis of the laws of the vocabulary of the Uzbek language in the form of ancient Turkic language (VII-X) terminology, ancient Turkic language (XI-XIV) terminology, Ancient Uzbek language (XV-early XX century) terminology, the period of Shur in the form of terminology of the Uzbek language and allows to implement [7]. The development of the Turkic languages, in particular Uzbek and Kyrgyz, cannot be imagined without understanding the development of lexicography. Views on the terms of literary criticism are also presented in the work of Mahmud Zamakhshariy's work, "Muqaddimat al-adab" (The introduction to the science of civility). Mahmud Zamakhshariy created his works "Asas al-balaga", "Muqaddimat ul-adab" and made a huge contribution to the development of literary terms. According to sources, in the development of literary terms, Abu Khayyun's book "Kitab ul-idrok li-lison ul-atrok", the author of the book "Kitobi Majmuai tarjumoni turki va ajami va mug'ali", created by Khalil bin Muhammad bin Yusuf al-Kunyavi, the author of which is unknown "Kitobi attuhfat uz-Zakiya Fi-l-lug'atit Turkiya", the book of Jamoluddin Turkiy "Bulgat al-Mushtaq fi-l-logat-Turks ve-l-kifchak", "Al-Kavoninu-l kuliya li-Zabtil-legatit Turkey", which was founded in Cairo at the beginning of the XVI century, is also of great importance[8]. Later, the terms of Uzbek literary studies were further enriched by such predecessors as Alisher Navoi, his predecessors as Atoi, Sakkoki, Yakiniy, as well as Babur, Muhammad Salih, Ogahi, Munis, etc. The Timurid period plays an important role in the history of the development of literary terms. The field of terminology was sufficiently formed during this period. During this period, Islamic ideas appeared in the meaning and essence of the terminology of literary criticism. Alisher Navoi also played a role in the development of the terminology of Uzbek literary studies. Alisher Navoi also used other language terms. For example, according to "Mazon-ul-avzon", it was used Arabic-Persian terms, such as *tavil, madid, basit, vofir, komil, hazaj, rajaz, ramal, munsareh, muzore', muqtazab, mujtass, sarg, jadid, qarib, hafif, mushoqil, mutaqorib, mutadorin*. In addition, Navoi shows that there are other types of Uzbek poetry besides Arabic and Persian poetry. By naming them, Navoi refers to the vernacular. New weights and poetic forms are called by the names that are mentioned by the people, and those that do not have a name, regardless of which of the weights in aruz, by the name of the same weight. Navoi effectively uses internal and external sources of terminology selection. He named terms such as weight and poetic forms inherent in folk songs, such as *tuyuq, qo'shiq, changi, muhabbatnoma, mustahzod, turkiy*. Most of the terms used by Navoi are now used as a literary term [9].

Of course, with the thematic scale of literature in the XV–XVIII centuries, the terms related to literary studies used in fiction also improved, new manifestations of which appeared. U.Tursunov and B.Urinboev also showed that new genres have appeared in literature, such as ghazal, rubai, qita, tuyuk, kasida, noma, munozara (discussion), epic, story, fable, memoirs. As a result, a new methodological system of the literary language has emerged. The idea of fighting for a centralized state could not be explained within the framework of some ghazal and rubai. This need led to the development of the tazkira genre and to praise, which represented a new style of self-expression. At that time, there was an understanding that only kings would fight for a centralized state. In the process of praising just kings, the genre of revenge appeared. Based on the skillful use of old Uzbek word-formation words, folk song styles, the tuyuk genre emerged.Homonyms in tuyuk were used in the style of word-play. The genre of the problem also appears in the literary language, finding (hidden) significant or formative words in the problem, applying the equivalent of a word in one language to another language, entering certain letters in words, composing a new word, using the abjad calculation, creating a word based on the basis of numbers, etc. In general, the development of Uzbek classical literature has led to the development of the Uzbek literary language from a grammatical and lexical point of view [10].

The period of the former Soviet Union occupies an important place in the development of Uzbek terminology. In the Uzbek linguistics of the 30s of the XX century, attention was paid to terminology issues, many terminological dictionaries were created in various fields of science. The history of the origin and formation of terms used in various fields of science during this period, their

meaning and subject groups, methods of their systematization and legalization, views on the sources of enrichment of internal and external elements from the moment of their appearance were proved in the material dictionary of the history of language. The works of linguist Ulug Tursunov's works, such as "Against the aspirations of the bourgeoisie in linguistic terminology", "Questions of Uzbek terminology", "Questions of terminology", "On some issues of terminology of Uzbek linguistics", "Tips on the selection of words and terms in the Uzbek literary language", "Ways of enriching Uzbek terminology" were published on topical issues of Uzbek terminology language during this period. In addition, terms related to various fields of science were studied. In particular, the development of terminology in bilingual dictionaries, cotton terminology, technical terminology, mathematical terminology, chemical terminology, terminology of terms, anatomical terminology, medical terminology was studied. Also, some works have studied the issues of homonymy, synonymy in the field of terminology.E.Begmatova, H.Bektemirov in his book "Conditions of the period of independence" writes: "It is a mistake to assume that you can insert the right word into the language, exclude the right word from it at any time...Knowledge of the role, norms and scope of intervention in language life and speech practice, as well as work on this basis, is the most correct way to regulate and improve scientific terms" [11].

It should be noted that a lot of work has been done in Turkish studies on terminology issues. Among these works there is a significant work, especially devoted to the study of terms in linguistics. It turns out that in linguistics, the work done in the field of terminology was carried out mainly from the point of view of language. The works devoted to the study of literary terms in Uzbek linguistics are numbered with a finger. Among the works created in this period after the "dictionary of literary terms" created by H. Homidi and others, are named, it can be said that N. Khotamov's dissertation on the topic "The development of the terminology of Uzbek literary studies in the Soviet era" led the research to one common denominator[12]. This thesis of N. Hotamov also contains information about the three main ways of forming literary terms. 1. Morphological (using suffixes). In this method, a new meaningful term is formed by adding a word-forming suffix to the word. It takes examples, such as *-chi* (yozuvchi, hikoyachi) /writer, storyteller/, -shunos (adabiyotshunos, mifshunos) /literary critic, mythology/, *-dosh* (avtordosh, ohangdosh) /co-author/, *-lik*(darslik, g'oyaviylik) /textbook, ideality/, *-ma* (boshlanma, to'qima) /origin, fabric/, *-kor* (ijodkor, san'atkor) /creator, artist/, *-sh, -ish* (chekinish, qofiyalash) /digression, rhyme/, *-lashtirish* (tipiklashtirish, qofiyalashtirish) /typing, rhyming/, *-m, -im* (to'plam, ko'chim) /collection/, -kash (qalamkash) /writer/, *-un* (tugun) /knot/, *-v* (o'lchov) /measurement/, *-go'y* (badihago'y). On top of that,*-chilik*(yozuvchilik, hikoyachilik) /writing skills, storytelling/, *-shunoslik* (she'rshunoslik, hamzashunoslik) /poetics, hamology/, *-doshlik* (ohangdoshlik) /melody/, *-sizlik, -lilik* (konfliktsizlik, obrazlilik) /conflict-free, figurative/. In the second method, known as the syntactic or compositional method, it is shown that two independent meaningful words intertwine and form a new literal literary term. Examples of complex terms in the work are the words *so'zboshi, qo'shqofiya, kirishhikoya, erkinshe'r, adabiytanqidchilik*(chapter, double rhyme, introductory story, free poetry, literary criticis), as well as in pairs the terms humor, song-poem, epic novel, fairy tale-drama, fable-story, image-character. The lexico-semantic method implies the application of a word in a new meaning or the improvement of the meaning of a word and its transformation into a terminator. The author, along with reflections on the terminological process of words such as *parda, voqea, yo'l* (curtain, event, road), also touches on the penetration into the literature of the *marsiya, band, zarb, naql, qochiriq, terma, to'qima, tugun, ko'rinish, yodgorlik* (elegy, band, blow, narration, gaze, fabric, knot, appearance, monument). In general, the literary terms that have emerged in connection with the development of literature have also been refined. In the two-volume books "Literary Theory" (1978, 1979) and three volumes "Literary types and genres" (1991, 1992) created by scientists of the Institute of Language and Literature named after Alisher Navoi of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, as well as N.Shukurov, N.Hotamov, Sh. Kholmatov, M. Mahmudov's "Introduction to Literary Criticism" (1979, 1984), Academician IO Sultanov's "Literary Theory" (1980, 1986), Prof. A. Zunnunov and N. Hotamov's "Literary Theory" (1978, 1982), Prof. B. Valikhodjaev's "History of Uzbek Literary Studies" (X-XIX centuries, 1993), prof. "Rules of

Literature" by A. Fitrat (1926, 1995), "About Aruz" (1936, 1997), "Introduction to Literary Studies" by E. Khudoiberdiev (1995), prof. A.Khojiakhmedov's "Study of the weight of dreams in school" (1978, 1995), "Dictionary of Uzbek dreams" (1998), "The art of classical art" (1999), "Poetic arts and classical rhyme" (1998), T.Boboev's "Science of poetry" Education "(1996), H.Homidiy, Sh.Abdullaeva, S.Ibrahimova" Dictionary of Literary Terms "(1967, 1970), N.Khotamov and B.Sarimsakov" Russian-Uzbek Explanatory Dictionary of Literary Terms "(1979). information about the specific features of the terms. In the use of terms in the field of literature, it is important that they are universally understood, to follow the laws of language development, the rules and principles of scientific coverage. G.Abdurahmanov writes: "The accuracy and firmness of the terms show the level of science, education and culture of this nation. The development and regulation of terms vary in different areas of science and depend on the development of a particular science. As this development is uninterrupted, the emergence and regulation of new terms will also be continuous. In general, the careful elaboration and arrangement of terms in the mother tongue is a necessary resource both for the compilation of textbooks and manuals and for teaching in the mother tongue. Lack of elaboration and regulation of terms also affects the style of speech"[13].

In Kyrgyz literature, literary terms have also been studied to some extent. However, it should be noted that the study of Kyrgyz literary terms began in the 1940s, and in the article by Kh. Karasaev, M. Bogdanov and others "The concept of literature and its trends" in the journal "Soviet Kyrgyzstan", the main attention was paid to the problems of terminology.

M.Bogdanova described her observations in the field of literary studies in the essays "Kyrgyz Literature", published in Moscow in 1947. Depending on the type of Kyrgyz folklore, the book contains information about the relationship between folklore and written literature.

A significant part of the research in Kyrgyz literary studies is devoted to the study of the great heroic epic "Manas". "Manas" is an invaluable wealth, a great spiritual heritage of the Turkic peoples, embodying the glorious past of the Kyrgyz people, artistic art in literature, subtle aspects of language. Therefore, interest in the study of "Manas" is constantly growing all over the world. S.M.In Abramzon's research that the Kyrgyz heroic epic "Manas" is an ethnographic resource, M. About the features of Bogdanov's Kyrgyz heroic epic "Manas", S.In Musayev's works on the epic "Manas" [14] provide information about the terms of the Kyrgyz literary study. In addition, issues related to terms, including Kyrgyz folklore, E.Abdildaev, B.M.Yunusaliev, A.N.Berstram, I.B. are also reflected in the studies of the Moldobaevs.

Results. In 1961, K.A.Asanaliev and R.Z.Gidirbayeva published the book "Literature taanuu terminderinin kirizcha kiskacha szdugu". Later this dictionary was revised and republished under the title "Dictionary of Kyrgyz Literature", supplemented with new materials.Although in the 80s of the last century there were no special works directly devoted to the terms of literary studies in Kyrgyz literary studies, there is some information about the terms of this field in scientific studies created during this period.

References

1. Кошғарий М. Девону луғати-т-турк. Туркийсўзлардевони. Таржимонванашргатайёрловчи - С.М.Муталлибов. 3 жилдлик. – Т.: Фан, 1960-1963.
2. Кошғарий М. Девону луғатиттурк. IIIтомлик. 3-том. – Тошкент: Фан, 1963. -Б.168-169.
3. Кошғарий М. Девону луғатиттурк. IIIтомлик. 3-том. – Тошкент: Фан, 1963. -Б.169.
4. Кошғарий М. Девону луғатиттурк. – Тошкент: Фан, 1960. -Б.214–215.
5. Сыздықова Р. Сөздер сөйлейді. – Алматы: Санат, 1994. -С.77.
6. Жабборов Х.Маҳмуд Кошғарийнинг лексикография тараққиётидаги ўрни. Buxoro davlat universiteti ilmiy axboroti, 2019/4 (76) -Б.111.
7. Ўзбек лексикографияси ва терминологияси.Ўқув-услубий мажмуа. Тузувчи: Ҳ.Дадабоев. –Тошкент, 2016. http://tdutau-markaz.uz/wp-content/uploads/Zamonaviy-o'zbek-leksikografiyasi va terminologiyasi.pdf.
8. Ўша ерда.
9. Турсунов У., Ўринбоев Б. Ўзбек адабий тили тарихи.–Тошкент: Ўқитувчи, 1982. -Б.61.

10. Турсунов У. Ўзбек терминологияси масалалари. –Тошкент, 1933.
11. Бектемиров Ҳ., Бегматов Э. Мустақилликдавриатамалари. – Т.: Фан, 2002. -Б.46.
12. Хатамов Н. Развитие узбекской литературоведческой терминологии в советский период. АКД, Т.,1971.
13. Абдураҳмонов Ғ., Шукуров Ш. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси. – Т., 2008. -Б.34.
14. Мусаев С. Эпос «Манас». – Ф., Илим., 1979.

TARİX

UOT 94(47)

ПРОФЕССОР Ю ТАЙШАНЬ ОБ ЭТНОГРАФИЧЕСКИХ СВЕДЕНИЯХ О ДРЕВНИХ КЫРГЫЗАХ, ОТРАЖЕННЫХ В ТРУДЕ «МУ ТЯНЫЦЗЫ ЧУАНЬ»

Тынчтыкбек Чоротегин (Чороев)
Доктор исторических наук, профессор
Кыргызский Национальный Университет
им. Жусупа Баласагына
Бишкек, Кыргызстан
E-mail: chorotegint@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-2833-3160
Scopus Author ID: 6507718697

Аннотация

Статья посвящена освещению отдельных этнологических проблем изучения древних этапов истории кыргызов. В статье более подробно изучается совершенно новый этнонимический подход ведущего китайского историка профессора Юй Тайшаня, который предположил (в 2019 г.), что ранние упоминания о кыргызах в раннем китайском источнике (Му тяньцзы чжуань) могут быть связаны с эпохой Западного Чжоу, древнекитайской династии, правившей около 1045–771 гг. до н. э.

Ключевые слова: кыргызы, тюркские народы, история, Алтай, Тенгир-Тоо (Тянь-Шань), Внутренняя Азия, Центральная Азия, Сибирь, Китай, миграции, этнические отношения, государственность.

PROFESÖR YU TAYŞAN “MU TİANZİ ÇUAN ”ADLI ESERDEKİ ESKİ ÇAĞ KIRGIZLARI İLE İLGİLİ ETNOGRAFİK BİLGİLER ÜZERİNDE

Tınçtikbek Çorotegin (Çoroyev)
Prof. Dr.
Cusup Balasagin adını taşıyan
Kırgız Ulusal Üniversitesi
Bişkek, Kırgızistan

Özet.

Makale, Kırgız tarihinin eski dönemlerini incelemenin bazı etnolojik sorunlarının altını çizmeye ayrılmıştır. Makale, önde gelen Çinli tarihçi Profesör Yu Tayşan'ın (2019'da) Mutianzizhuan / Mu Tiyanzı Çuan adlı erken bir Çin kaynağında eski Kırgızlardan söz ettiği ilk bilgi Batı Çou (Zhou) dönemiyle ilgili olabileceğini öne süren tamamen yeni etnonimik yaklaşımına daha yakından bakıyor. Eski bir Çin hanedanı olan Batı Çou sülalesinin devleti, MÖ 1045–771 civarında hüküm sürmüştür.

Anahtar kelimeler: Kırgızlar, Türkler, Tarih, Altay, Tanrı Dağları (Tiyan-Şan), İç Asya, Orta Asya, Sibirya, Çin, Göçler, Etnik İlişkiler, Devletçilik

PROFESSOR YU TAİSHAN ON ETHNOGRAPHİC İNFORMATİON ABOUT THE ANCİENT KYRGYZ REFLECTED İN THE “MUTİANZİZHUAN”

Tynchtykbek Chorotegin (Tchoroev),
Doctor historical sciences, professor
Kyrgyz National University named after Jusup Balasagyn,
Bishkek, Kyrgyzstan

Abstract

The article is devoted to highlighting some ethnological problems of studying the ancient stages of the history of the Kyrgyz. The article takes a closer look at the entirely new ethnonymic approach by the leading Chinese historian, Professor Yu Taishan, who suggested (in 2019) that the earliest mentions of the Kyrgyz in

an early Chinese source (Mutianzizhuan) may be related to the era of the Western Zhou, an ancient Chinese dynasty reigned around 1045–771 BCE.

Key words: Kyrgyz, Turkic peoples, History, Altay, Tengir-Too (Tian-Shan), Inner Asia, Central Asia, Siberia, China, Migrations, Ethnic Relations, Statehood

Актуальность. Актуальной проблемой является изучение материалов письменных источников о древних тюркских народах вширь и вглубь. Изучая древние этапы истории, скажем, хуннов, усуней или кыргызов, мы одновременно изучаем общие и особенные вопросы истории древних тюркских этносов.

Этнологические взгляды и выводы современного ведущего пекинского синолога, профессора Ю Тайшаня о древних кыргызах должны стать актуальным объектом изучения для сегодняшних историографов и этнологов – кыргызоведов. К сожалению, до сих пор не все кыргызоведы успели ознакомиться с новаторскими суждениями данного ученого КНР.

Аннотация. Данная статья историографического характера имеет задачи постановки проблемы сравнительного изучения этнонимических материалов древних источников на китайском языке, связанных с отражением проблем этнической истории одного из древних тюркских народов – кыргызов Центральной и Внутренней Азии в работе профессора Ю Тайшаня.

Методы. Историко-генетический и сравнительный методы, которые призваны рассмотреть события и явления начиная с истоков и включая последующие их этапы, сравнивая их с другими современными им и другими явлениями и событиями, являются важнымы и для этнолога, и для источниковеда и историографа. Мы опираемся на эти методы и в данной статье.

Введение. Обычно, все доселе известные материалы историографии древних кыргызов связывали их раннюю историю, с одной стороны, с Енисеем и Южной Сибирью в целом, с другой – с историей Притяньшанья (Тенгир-Тоо).

Современные кыргызоведы (среди них также и наши соратники) также разделились насчет определения возможной прародины кыргызов. Из них, например, хакасский этнограф В.Я.Бутанаев (1946–2023) полагал, что кыргызы издревле жили на Енисее: “В результате гуннских завоеваний гяньгуни в I в. до н.э. передвинулись из Северо-Западной Монголии в Минусинскую котловину, на Енисей... Довольно определенно можно сказать, что в начале I тысячелетия н.э. места обитания кыргызского этноса располагаются в горно-степных долинах Среднего Енисея... В ранних легендах и преданиях тюрков Южной Сибири кыргызы выступают древними обитателями не только долины Среднего Енисея, но и всего Саяно-Алтайского нагорья”. (Бутанаев В.Я. Государство кыргызов на Енисее... – Б., 2016.–С. 64–66.)

Древнекитайский историк Бань Гу (I в. до н.э.) в своём труде «Хань шу» — «История Ханьской династии» пишет: «Вдали от кыргызов, на 7 тыс. ли восточнее расположена ставка шаньюев (хуннов)». (Ханзу тарыхый жазмаларындагы кыргыздар / Башкы түзүүчү Мамбеттурду Мамбетакун уулу. – Б. 89).

Вслед за российским синологом Людмилой Акимовной Боровковой (19.12.1930 — 05.2.2011), новосибирский археолог, профессор Юлий Сергеевич Худяков (1947–2021) и ряд современных кыргызских историков (М.Кожобеков, Т.Чоротегин, и другие), опираясь на эти данные, продолжают доказывать, что местом расселения древних кыргызов в I в. до н.э. был район Восточного Тенгир-Тоо (т.е. район горных кряжей Боро-Хоро в восточных отрогах Тенгир-Тооских гор).

Они полагают, что тогдашние кыргызы проживали вокруг городов Манас, Кара-Шаар, на территории нынешнего СУАР КНР, на северном склоне хребта Боро-Хоро. Из тюркских народов, живших издревле в соседстве с кыргызами, можно упомянуть как хуннов, так и усуней.

Здесь речь идет о сведениях древнекитайского историка Бань Гу относительно исторических событий середины I в. до н.э., когда северо-хунский тенгир-кут или шаньюй Чжичжи (кыргызские ученые КНР предлагают восстановить его имя как «Тезек тенгир-кут)

напал в сторону Семиречья из ближайших отрогов Восточного Тенгир-Тоо, где обитали кыргызы. (Ханзу тарыхый жазмаларындагы кыргыздар. – Б. 88–89.).

Но трудно представить себе, что один и тот же кочевой центральноазиатский народ обитал в течение долгого времени стационарно лишь в одном конкретном регионе.

В связи с этим большой интерес представляет предположения профессора Ю Тайшаня, одного из ведущих ученых-источниковедов современного Китая, который связывает историю самых древних этапов кыргызов именно с Алтаем.

Позвольте сперва коротко рассказать о жизненном пути данного выдающегося ученого-синолога из КНР.

Профессор Ю Тайшань родился 10 июля 1945 года в Шанхае, Китай. После получения степени магистра на кафедре истории Высшей школы Китайской академии социальных наук в Пекине, в 1981 году он поступил в Институт истории Китайской академии социальных наук, где сосредоточился на исследованиях по истории Центральной Азии и Центральной Евразии.

Его повысили до должности младшего научного сотрудника (доцента) в 1987 году и научного сотрудника (профессора) в 1993 году. С 1991 по 2009 год он был главой Департамента изучения исторических отношений между Китаем и другими странами и регионами, а также Директором Центра евразийских исследований Института истории Китайской академии общественных наук.

Сейчас он является почетным членом Китайской академии общественных наук и почетным профессором Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына.

Профессор Ю Тайшань опубликовал несколько монографий и томов в различных научных сборниках и более 120 статей. Он также отредактировал несколько серий книг, в том числе «Серии: Отношения между Китаем и внешним миром», «Серии: Открытие секретов цивилизации западных регионов» и «Переведенную серию монографий по евразийским культурным и историческим исследованиям» (Изд-во Университета Ланьчжоу, 2009–2015).

Он также был главным редактором двух ежегодных журналов: «Eurasian Studies» («Евразийские исследования»; изательство «The Commercial Press»), Viae Sericae (Journal of the Roads of Silk and Porcelain; «Пути Китая: Журнал о дорогах шелка и фарфора»; изательство «The Commercial Press»).

Ю Тайшань о кыргызах древнего времени (I тысячелетие до н.э.) В 2019 г. профессор Ю Тайшань в своей источниковедческой и этнологической статье впервые опубликовал свою концепцию об этнониме «кыргыз» и их месте обитания в древности. Согласно его точке зрения, самая древняя форма этнического имени кыргызов имела форму «цзюанхан [кивэн-хэн]». (Yu Taishan. A Note on The Geographical Location of Jiankun. – C. 01 –05) .

Он также предполагает, что данный этноним мог быть связан с событиями эпохи династии Западная Чжоу (около 1045 — 771 гг. до н.э.). (Tchoroev (Chorotegin) T.K. The Early Stages of Kyrgyz Ethnicity and Statehood (201 BCE – 10th Century CE). – Beijing, 2019. – P. 33–35).Данная статья была опубликована в специальном выпуске пекинского научного журнала «International Journal of Eurasian Studies» («Международный журнал евразийских исследований». – Пекин, 2019. – Т. 9. Спецвыпуск по исследованиям истории и культуры Кыргызстана / Главные редакторы Ю Тайшань и Ли Цзиньсю. Редактор английской части Брюс Доар. - Центр евразийских исследований Института истории Китайской академии общественных наук. – С. 01–05).

Профессор Юй Тайшань, в частности, предлагает в данной статье:«Изучая «*Му Тяньцзы чуань*» (роман “История о посещении небес Му-ваном»), я обнаружил, что Му, Сын Неба, встретил племени по имени «цзюанхан», когда путешествовал на запад. Возможно, что это племя было связано с «цзянькунь», или даже могло быть предками цзянькуней...» (Yu Taishan. A Note on The Geographical Location of Jiankun. – C. 01–05. О данном труде «Му Тяньцзы чуань» также см.: Theobald, Ulrich. Chinese Literature: Mu Tianzi zhuan)

Заметим, что пятый правитель Му из династии Западная Чжоу был сыном императора Чжао-вана и правил царством в X в. до н.э. По старой (традиционной версии) он правил между 1001—947 гг. до н. э., а согласно исследованиям в рамках проекта Ся-Шан-Чжоу, результаты которого были опубликованы в ноябре 2000 г. н.э., Му-ван правил между 977—922 гг. до н.э.

Му-ван правил страной не менее 54 лет и сумел упорядочить судебную систему, ослабил пять тяжёлых наказаний (клеймление, урезание носа, отрубание ног, кастрация, смерть), заменив их крупными денежными штрафами.

Му-ван также был известен своими легендарными путешествиями. Его путешествия (отчасти и военные походы) позволили ему создать фундамент взаимоотношений не только с другими китайскими мелькими владениями, но также и с иными соседними народами и их племенами Восточной и Внутренней Азии.

Таким образом, профессор Юй Тайшань считает, что такие ранние этнические формы этнонима «кыргыз» в древнекитайских источниках, как Gekun 鬲昆 и Jiankun 堅, которые упоминались китайскими историками в эпоху ранней династии Хань (то есть в «Шицзи» 史記 Сыма Цяна и «Ханьшу» 漢書 Бань Гу), следовали за предыдущей древнейшей формой Juanhan 鄄韓.

По мнению профессора Ю Тайшаня, путешествия Му-вана или те сведения, которые отразились как точки маршрута путешествия данного правителя, проливают свет на факты установления наземных трансконтинентальных торговых и других связей в Евразии еще до эпохи династии Старшая Хань:

«Путешествие на запад Му 穆, Сына Неба, описанное в «Му Тяньцзы чуань» (穆天子傳), в основном раскрывает линии древнейшей связи между Востоком и Западом, которые возникли не позднее VII века до н.э., и которые впоследствии станут известны как «Степной шелковый путь», пересекающий Евразию. Об этом маршруте подробно написано в «Истории Геродота» (IV, 17-32)…»

Профессор Ю Тайшань далее конкретизирует: «На мой взгляд, горы Куньлунь (昆侖), освещенные в труде «Му Тяньцзы чуань», должны были быть нынешними горами Алтая... Вообще говоря, путешествие Му, Сына Неба, на запад проходило вдоль северного подножия гор Алтая, и его путь домой был проложен вдоль южного подножия гор Алтая». (Yu Taishan. A Note on The Geographical Location of Jiankun. – C. 01–05).

По мнению пекинского профессора Ю Тайшаня, Му-ван встретил древних кыргызов именно в горных просторах Алтая:

«Му, Сын Неба, встретил (народ) цзюаньхана 鄄韓 на пути домой. Согласно «Му Тяньцзы чуань» 穆天子傳 (глава 2), после того, как он поднялся на горы Kunlun 昆侖, Му, Сын Неба, «остановился у Жемчужного озера [озера Кара-Усу], чтобы порыбачить в текущем ручье [нынешняя река Игер]». Затем он «взошел на гору Чонг 舂 [современная (гора) Цастыг-аула] на севере». Приняв подарки от народа чиу 烏, он «пересек реку Янг [洋; современная река Саксай]» и счастливо соединился с народом цаону. После того, как он впоследствии прибыл на гору Кунью 群玉 [северный берег реки Кобдо, к западу от Сагаджагай Нор]» через Черную реку [современная Кобдо-Дарья], а затем прошел через гору Юлинг 羽陵 и земля племени йули [剖闾; современный Дослук чокысы], Сын Неба прибыл в [владения] племени цзюанхан (Juanhan 鄄韓)». (Yu Taishan. A Note on The Geographical Location of Jiankun. – C. 01–05).

Профессор Ю Тайшань полагает, что древние кыргызы обитали в современной казахстанской части Большого Алтая:

«…Из мест, которые он [правитель Му] прошел, мы можем сделать вывод, что место обитания племени цзюаньхан 鄄 находилось в долине Бухтурма Дарья, к западу от Пика Дружбы». (Yu Taishan. A Note on The Geographical Location of Jiankun. – C. 01–05).

Заметим, что река Бухтурма (или Бухтарма; на казахском языке «Бұқтырма өзені») в Восточно-Казахстанской области, является правым притоком реки Иртыш (ныне впадает в Бухтарминское водохранилище). Истоки реки находятся в ледниках горного хребта Южный Алтай. Западная часть данного горного хребта расположена в Республике Казахстан, восточная часть — отделяет Алтайскую Республику Российской Федерации от Синьцзян-Уйгурского автономного района Китайской Народной Республики.

С российской части северного склона горного хребта Южный Алтай берут начало такие алтайские реки, как Укок, Ак-Алаха, Бетсу-Канас, Музды-Булак, Кара-Чад, Аргамджи.

Таким образом, долина реки Бухтурма также является частью историко-культурного региона Большой Алтай и отсюда для кочевников рукой подать как до других частей Алтая, северо-западной Монголии и Минусинской котловины, так и до Джунгарии и Восточного Тенгир-Тоо.

Конечно, представляет интерес вопрос о том, что как китайский правитель (или китайский путешественник, чьи знания которого были искусно вплетены в легенду о Му-ване в древнем романе «Му Тяньцзы чуань») описал древних кыргызов, когда он их встретил во время своего легендарного путешествия вглубь Внутренней и Центральной Азии.

Профессор Ю Тайшань далее пишет о взаимоотношениях кыргызов с пришедшим китайским правителем:

«…В “Му Тяньцзы чуань” (穆天子傳; глава 2) записано, что предводитель из народа цзюаньхан (Juanhan; 鄄韓) предложил ему [Му-вану, Сыну Неба; 穆] 100 хороших лошадей, 300 упряжных коров, 70 хорошие собаки, 200 верблюдов, 300 диких лошадей, 2000 голов крупного рогатого скота и 300 телег проса и пшеницы…» (Yu Taishan. A Note on The Geographical Location of Jiankun. – С. 01–05).

Если верить этим сообщениям, тогда древние кыргызы Алтая, по-видимому, были не только скотоводами (у них имелись лошади, упряжные волы, и отдельно от них крупный рогатый скот, верблюды) и охотниками («70 хороших собак» относятся, видимо, к гончим собакам – «тайганов» у кыргызов), но и земледельцами, выращивавшими просо и пшеницу.

Современные археологи и другие ученые полагают, что древнейшие прото-предки народов алтайской семьи языков, обитавшие в долине реки Ляохэ, еще с IX тысячелетии до н.э. выращивали просо. Палеогенетиками выяснилось, что все носители трансъевразийских языков (т.е. алтайских языков. – ТЧ, ДжТ) имеют общий генетический компонент, так называемое "амурское происхождение": т.е. первые земледельцы бассейна Ляохэ происходят от донеолитических охотников-собирателей, населявших Приамурье. (См.: Панасенко, Сергей. Ученые нашли прародину трансъевразийских языков // Российская газета. – 11.11.2021.) Ко I тысячелетию до н.э. эти культуры были известны повсеместно в речно-долинных районах степной Евразии.

Профессор Ю Тайшань также сличает и другие древние китайские источники, где говорится о древнем народе кыргыз с разными вариантами передачи этнонима «кыргыз» в древнекитайских иероглифах. Так, Ю Тайшань пишет: «...в главе «Биография Ши Жунг» (西戎傳) труда «Вэйлю» (魏略) написано, что в государстве цзянькунь (堅 昆) «люди [перемещаются] вместе со своим скотом. Много куниц и хороших лошадей (имеются у них)»». Отметим, что здесь был упомянут исторический труд «Вэй лю» (Weilüe; 略; буквально «Краткая [история] Вэя»), написанный Ю Хуаном между 239 и 265 годами н.э. (См.: Hill, J.E. The Peoples of the West from the Weilue by Yu Huan; также см.: Турсун, Жаркын. Кытай жазма булагы “Туң дияндагы” кыргыздарга... – Б. 117.)

В книге имеются данные не только о табгачском государстве Вэй, но и упоминается о ряде тюркских народов, которые исторически соседствовали с китайцами и другими этносами Восточной и Внутренней Азии. Кстати, в части 27 данного труда «Вэй лю», где говорится о царстве «Кыргыз» (Цзяньгунь), имеется информация о том, что кыргызы имеют более 30 тысяч мужчин, готовых поднять оружие. Они пасут свой скот, имеют много саблей и прекрасных аргамаков.

Но царство этих кыргызов были локализованы к северо-западу от государства Канглы (Кангюй).

Историк Джон Хилл перевел эти фрагменты труда «Вэй лю» на английский язык, локализуя царство Кангюй в районе Ташкента, Чуйской и Таласской долин и в Присырдарье. Он полагает, что здесь кроется ошибка. (Hill, J.E. The Peoples of the West from the Weilue. 27)

Профессор Ю Тайшань же использовал главу «Биография Ши Жунг» книги «Вэйлю» историка Ю Хуана именно для того, чтобы закрепить свою идентификацию этнонимов «цзюанхан» (鄄韓), «гекун» (鬲昆) и «цзяньгун» (堅昆) как этнонимов, которые передали один и тот же тюркоязычный этноним «кыргыз» на древнекитайском языке.

Профессор Ю Тайшань полагает, что и в древности кыргызы продолжали обитать в районе гор Алтая, а словосочетание «к северо-западу от государства Кангюй» в главе «Биография Ши Жунг» книги «Вэйлю» следует считать маленькой ошибкой в тексте и необходимо исправить его на «к северо-востоку от государства Кангюй», и тогда эта локализация соотносится, опять же с Алтаем. (См. его статью в Приложении).

Общеизвестно, что степи, которые впоследствии стали огузскими степями, а затем «Дашт-и Кыпчаком» – «Кыпчакской степью», начинаются с востока именно с гор Алтая. Часть кыргызов могла обитать как на Алтае, так и в Восточном Тенгир-Тоо (Восточном Тянь-Шане). Часть кыргызов могла появиться в Таласской долине в составе войск Чжичжи шаньюя в I веке до н.э. Но этот вопрос оставим на будущее углубленное изучение.

Покойная синолог Галина Павловна Супруненко говорила в начале 1990-х годов автору этих строк о том, что можно допускать, что разные группы кыргызов могли одновременно обитать в разных частях горно-степных районов Центральной и Внутренней Азии и Сибири (как и средневековые кыпчаки Алтая, Приуралья, Восточной Европы и их группы в Египте). (См. также: Супруненко Г.П. Некоторые источники по древней истории кыргызов. – С. 236–248).

Конечно, по поводу новых прочтений и интерпретаций профессора Ю Тайшаня могут возникать разные точки зрения и оценки. Но мы полагаем, что это большой прорыв как в современном кыргызоведении, так и в изучении Большого Алтая и в целой тюркологии.

Мы помним, как древнеиндийские мифы в эпосах «Махабхарата» и «Рамаяна» помогли историкам реконструировать некоторые картины ранних этапов древней индийской истории. Кстати, имеются также самые древние известия о хуннах, сохранившиеся именно в произведениях древнекитайской литературы.

До сих пор древнекитайский историк Сыма Цянь, автор «Шицзи» («Исторических записок»), считался первым китайским историком, осветившим этническое название кыргызов в связи с событиями конца III века до н.э., когда кочевая держава хуннов напала на соседние кочевые и другие народы, в том яисле и на владения древних кыргызов.

Мы надеемся, что дальнейшие комплексные исследования различных ученых (археологов, исследователей древних рукописей и др.) в мире прольют свет на проблему древних форм кыргызского этнического названия и кыргызской этнополитической истории.

Таким образом, судя по интерпретации этнонимических матераилов в труде “Му Тяньцзы чуань” профессором Ю Тайшанем, древняя кыргызская история восходит не только к эпохе ранней династии Хань и державы сюнну (хунов), но также и может восходить к древней эпохе династии Западная Чжоу.

Древние кыргызы, зафиксированные в восточных письменных источниках еще до эпохи раннесредневековых Тюркских каганатов, т.е до той эхохи, которая начинается именно с истории политического восхождения алтайских тюрков к середине VI в. н.э., обитали в разных частях северо-западного региона Внутренней Азии, включая Алтай, и Верхний Енисей, а также в горной системе Тенгир-Тоо (Тянь-Шань) в востоной части Центральной Азии.

Необходимо подчеркнуть, что древние кыргызы являются предками нескольких современных народов, в том числе современных кыргызов, хакасов, фуюйских кыргызов (в провинции Хэйлуньцзянь на севере КНР), части тывинцев, шорцев, алтайцев, башкиров,

ногайцев и других тюркских и нетюркоязычных этносов (в Монголии зафиксированы генонимы хыргыс, хара-хыргыс, шара-хыргыс, мёдён-хыргыс, гидроним Хяргяс-Нор и топоним Хяргяс-сомон, и т.д.). Часть мусульманских кыргызов, как предполагают тюркологи, влились и в состав дунган (китаеязычных мусульман – хуэй), сарыг-югуров, лобнорцев и уйгуров.

Заключение. Таким образом, известный китайский профессор Ю Тайшань еще раз доказал на основе нового прочтения древних текстов, что древние письменные источники демонстрируют, что кыргызы имеют глубокую историю, и их история отражена в китайских письменных источниках еще до возникновения державы кочевых хуннов в конце III в. до н. э.

Несомненно, в следующие тысячелетия кыргызы смешались с другими тюркскими и нетюркскими этносами, ассимилировали представителей многих тюркоязычных и иных народов во Внутренней и Центральной Азии, взаимно оказали культурное влияние на этих этносов на вышеупомянутых территориях и торговали с рядом народов и стран вдоль Великого Шелкового пути.

Кстати, легенда Танского времени о знаменитом древнекитайском полководце Ли Линь, который сначала был военачальником Ханьской империи и позже был полонен тенгир-кутом хуннов и стал служить ему, также имеет важное значение для кыргызоведения. Согласно этой легенде, у кыргызов были голубые глаза и светлые волосы, а черные волосы у них считаются признаками потомков ханьского генерала, которые постепенно окыргызились. (См.: Ханзу тарыхый жазмаларындагы кыргыздар. – Б. 264).

Бишкекский синолог Г.П.Супруненко, кстати, отметила, что “факты свидетельствуют о том, что Китай усиленно вовлекал кыргызов в орбиту своей политики, но они оставались самостоятельными и поддерживали политические и торговые связи с танской империей, исходя из собственных интересов”. (Супруненко Г.П. Некоторые источники по древней истории кыргызов. – С. 247–248.)

Алмамбет, персонаж кыргызского героического эпоса «Манас», также имел китайское происхождение, но полностью принял кыргызскую культуру, религию и традиции и стал близким другом и сподвижником кыргызского богатыря и хана Манаса. Генерал Ли Лин, если действительно был наместником хуннов в относительно автономном владении древних кыргызов, то, как нам кажется, он являлся одним из тех исторических личностей, которые близки стать прообразом эпического героя Алмамбета.

Конечно, в истории было много таких возможных прообразов данного эпического персонажа, даже в монгольскую эпоху средневековья (ср.: Tchoroev (Chorotegin) T. ‘The Kyrgyz’; in: The History of Civilisations of Central Asia, Vol. 5. – P. 109–125; Çorotegin, Tınçtıkbek. Kırgızlar // Yeni Türkiye Dergisi, 2023. S. 37–48).

Разумеется, многие группы кыргызов также были ассимилированы другими историческими соседями в Евразии. В эпосе «Манас» даже есть этноним «Кёзкаманы», т.е. потомки тех кыргызов, которые ассимилировались среди китайцев, маньчжуров и монголов на востоке и затем стали враждебно выступать против независимого кыргызского государства.

Таким образом, у древних кыргызов были разные этапы своей сложной этнической истории и государственности, и они были подвержены различным превратностям. Однако этнические корни кыргызов развивались шире и глубже в тесной связи с другими историческими соседями по Евразии.

В древности и раннем средневековье и впоследствии кыргызы мигрировали диффузно и ассимилировали представителей многих соседних тюркских и других народов. В то же время древние кыргызы стали одними из предков различных тюркских и других народов. Среди них – кыргызы Тенгир-Тоо (Тянь-Шан) и Памиро-Алая, фуюйские (маньчжурские) кыргызы, хакасы, некоторые племена среди алтайцев, башкир, тыва, шорцев, алтай-кижи, сарыг-югуров, саха, казахов, а также этнокомпоненты в составе уйгуров, узбеков и других тюркских этносов в Евразии. Эти этносы (в том числе кыргызы Тенгир-Тоо) прошли через сложные процессы этнокультурного развития.

Историческая память кыргызского народа, запечатленная в героическом эпосе «Манас», всегда олицетворяла горы Алтая как одну из прародин кыргызов.

Поэтому концепция пекинского профессора Ю Тайшаня весьма близки к историческому пониманию кыргызов. Надеемся на дальнейшее углубленное изучение данной концепции профессора Ю Тайшаня о древних формах этнонима кыргызов в китайских письменнх источниках. Его подход прлдуктивен и для выявления других возможных древних тюркских этнонимов, зафиксированных в древнекитайских письменных источниках.

Краткий библиографический список литературы

1. Аристов Н.А. Усуни и кыргызы или кара-кыргызы: Очерки истории и быта населения западного Тянь-Шаня и исследования по его исторической географии / Автор предисловия академик В. Плоских. В подготовке книги к изданию принимали участие В. Воропаева и В. Галицкий. – Б.: Илим, 2001. – 582 с.
2. Бартольд В.В. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер. –Бишкек, 1997. – 456 б.
3. Бичурин Н.Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. В трёх частях с картою на трёх больших листах. Сочинение монаха Иакинфа, удостоенное императорской Академией наук Демидовской премии. — 2-е изд. Под науч. ред. А.Н.Бернштама и Н.В.Кюнера. — М., Л., 1950—1953. – Ч. 1–3.
4. Бернштам А.Н. Избранные труды по археологии и истории кыргызов и Кыргызстана / Составители К.Ташбаева, Л.Ведутова. – Бишкек: Айбек, 1997. - Том 1. 560 с. - 1998. - Т. 2. (Фонд "Сорос-Кыргызстан").
5. Бутанаев, Виктор Яковлевич. Государство кыргызов на Енисее в древнетюркскую и монгольскую эпохи / Отв. ред. проф. Т.К.Чоротегин. – Бишкек: Изд-во MaxPrint, 2016. – 302+iv с., илл.
6. Бутанаев В.Я., Бутанаева И.И. Эне-Сай кыргыздары: Фольклор жана тарых / Орусчадан кыргызчага которгон О.К.Каратаев. – Б.: Кыргызстан Сорос фонду, 2002. – 297 б.
7. Караев О.К. К вопросу о терминах кыргыз и хакас // Народы Азии и Африки. — 1970. — № 4. – С. 255-259.
8. Кожобеков, Муратбек Чалакеевич. Кыргыз каганатынын тарыхы / Илимий ред. Т.К.Чоротегин. – Бишкек: Жусуп Баласагын атындагы КУУнун «Университет» басмаканасы, 2013. - 188 б., карта, сүрөттөр.
9. Кыргызы: Источники. История. Этнография / Сост.: Омуркул Караев, Кенеш Жусупов. — Бишкек: Шам, 1996. — 620 с.
10. Материалы международной научно-практической конференции на тему «Вопросы кыргызоведения: С древних времен до современности», посвященной 60-летнему юбилею историка и публициста Тынчтыкбека Чоротегина (Чороева): (КНУ, Бишкек, 4 октября 2019 г.) / Науч. ред. К.С.Молдокасымов. – Бишкек: Изд-во “Турар”, 2019. – 552+iv с., илл. – Фонд “Мурас” при Аппарате Президента Кыргызской Республики. – Институт истории, археологии и этнографии имени Бегималы Джамгырчинова НАН Кыргызской Республики.
11. Панасенко, Сергей. Ученые нашли прародину трансъевразийских языков // Российская газета. – 11.11.2021. – URL: https://rg.ru/2021/11/11/prarodina-transevrazijskih-iazykov.html
12. Посвящение (Арноо): Научный сборник, посвященный 70-летнему юбилею видного кыргызоведа, профессора Юлия Сергеевича Худякова / Редколлегия: К.С.Молдокасымов (председатель), и др.; отв. ред. Т.К.Чоротегин. – Бишкек: Изд-во «Турар», 2017. – 188 с., илл. – Общ. Фонд “Мурас”.
13. Супруненко Г.П. Некоторые источники по древней истории кыргызов // История и культура Китая. – М.: 1974. – С. 236–248. – URL: http://kronk.spb.ru/library/suprunenko-gp-1974.htm

14. Турсун, Жаркын. Кытай жазма булагы “Туң дияндагы” кыргыздарга байланыштуу жазмалардын чечмеси // Тарыхчы жана публицист Тынчтыкбек Чоротегиндин (Чороевдин) 60 жылдык мааракесине арналган “Кыргыз таануу маселелери: Байыркы доордон азыркы мезгилге чейин” аттуу эл аралык илимий-тажрыйбалык жыйындын материалдары (КУУ, Бишкек, 04.10.2019) / Илимий ред. К.С.Молдокасымов. – Бишкек: Турар басмасы, 2019. – 552+iv б., сүрөт. — Б. 114–117.

15. Ханзу тарыхый жазмаларындагы кыргыздар / Башкы түзүүчү Мамбеттурду Мамбетакун уулу. — Үрүмчү: Шинжаң эл баш басмасы, Шинжаң эл басмасы, 2014. – 2+5+670 (на кыргызском в арабской графике), 2+5+349 (на китайском языке).

16. Худяков, Юлий Сергеевич. Военное дело кыргызов Центральной Азии (IX – XVIII вв.) / Под. ред. проф. Т.К.Чоротегина. – Бишкек: “Турар”, 2017.. – 280 стр., илл., карты. – Фонд “Мурас”.

17. Худяков Ю.С. Кыргызы на просторах Азии Отв. ред. Т.К.Чоротегин. – 2-е, исправленное изд. – Бишкек, 1995. – 232 с., илл., карты.

18. Худяков Ю.С. Энесай кыргыздарынын тарыхы: Кыскача баян / Жооптуу ред. Ө.Алымкожоев. – Бишкек: КУУнун "Университет" басмаканасы, 2013. – 204 б., карта, сүрөт.

19. Чороев Т.К. Социальная структура тюркского общества // Летопись тюркской цивилизации. Том 1. Тюркский мир в VI–XII вв. / отв. ред. В.И.Молодин, С.В.Землюков; Министерство науки и высшего образования РФ, Алтайский государственный университет, Научно-образовательный центр Алтаистики и тюркологии «Большой Алтай». — Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2023. — 480 с. – С. 411–421.

20. Чоротегин Т.К. Тенгир-Тоо (Притяньшанье) как регион этногенезиса кыргызского народа // Кыргызы: Этногенетич. и этнокульт. процессы в древности и средневековье в Центральной Азии: Материалы Междунар. науч. конф., посящ. 1000-летию эпоса «Манас». 22—24 сент. 1994 г., г.Бишкек. — Бишкек: Кыргызстан, 1996. — С. 204—209.

21. Чоротегин Т.К. Этнические ситуации в тюркских регионах Центральной Азии домонгольского времени: По мусульманским источникам IX–XIII вв. / Научный редактор Б.А.Ахмедов. – Бишкек: Фонд "Сорос–Кыргызстан", 1995. – 208 с.

22. Энесай Кыргыз каганатынын тарыхын изилдеген илимпоз Муратбек Кожобековдун 60 жылдык мааракесине арналган “Кыргыз каганаты тарыхы жана кыргыз таануу маселелери” аттуу эл аралык илимий-тажрыйбалык жыйындын материалдары (КМУ, Бишкек, 23.11.2018) / Илимий ред. Т.К.Чоротегин, О.К.Каратаев. – Бишкек: MaxPrint басмасы, 2018. – 378+ii б., сүрөт.

23. Яхонтов, С. Е. Древнейшее упоминание названия “киргиз” // Советская этнография. – 1970. – № 2, с. 110–120.

24. Chorotegin (Tchoroev) T. Historiography of Post-Soviet Kyrgyzstan, in: International Journal for Middle East Studies, 2002, Vol. 34, p. 351–374 (USA); (2002 Cambridge Un-ty Press 0020-7438/02).

25. Chorotegin (Tchoroev), Tyntchtykbek. Migration Processes in Central Asia From the Middle of the Eighth to Early Tenth Century and Their Consequences // Heritage and Identity in the Turkic World: Contemporary Scholarship in Memory of Ilse Laude-Cirtautas (1926–2019) / Edited by: Alva Robinson, Kağan Arık, Elmira Köchümkulova and Jonathan North Washington. – Berlin: De Gruyter, 2023. – pp. 45–62. – Volume 33 in the series Studien zur Sprache, Geschichte und Kultur der Turkvölker. – https://doi.org/10.1515/9783110720228. – eBook Published: October 24, 2023. ISBN: 9783110720228.

26. Çorotegin Tınçtıkbek. Kırgız Devletinin Oluşumu: Eski Çağ Ve Erken Orta Çağ // I. Uluslararası Geçmişten Günümüze Kırgız Türk İlişkileri Sempozyumu Bildirileri (3–5 Mayıs 2013 Bursa) / Kitabı yayına hazırlayan ve editçrü Prof. Dr. Gülzura Cumakunova. – Bursa,

27. Bilnet Matbaacılık ve Ambalaj San. A.Ş., 2017. – T.C. Uludağ Üniversitesi Yayınları. – 1. Baskı. — XXII+428 s.

28. Çorotegin, Tınçtıkbek. Kırgızlar // Yeni Türkiye Dergisi. Ankara: YTSAM. – Ocak – Şubat 2023.

29. Yıl 29. No. 129. ISSN 1300-4174. S. 37–48.

30. Hill, J.E. The Peoples of the West from the Weilue 魏略 by Yu Huan 魚豢: A Third Century Chinese Account Composed between 239 and 265 CE, Quoted in zhuan 30 of the Sanguozhi, Published in 429 CE / Draft English translation by John E. Hill. – September, 2004. – URL: http://depts.washington.edu/silkroad/texts/weilue/weilue.html

31. Pullyblank, E. G. "The Name of the Kirghiz", Central Asiatic Journal, Vol. 34, 1990, No. 1-2, p. 98-108.

32. Tchoroev T.K. (Chorotegin). The Ancient And Medieval Kyrgyz And Their Relations With Inner Asian Peoples (201 B.C. – 17th Century A.D.) // International Journal of East Asia Research, Vol. 3, 2018, Seul, Republic of Korea. – pp. 5–27. – URL: http://storage.googleapis.com/crresource/forum/c2a144dbd7e7179e273ddb47f4590ca3/eb590b7cd391ab9ce7d025fb88993608.pdf

33. Tchoroev (Chorotegin) T.K. The Early Stages of Kyrgyz Ethnicity and Statehood (201 BCE – 10th Century CE) // International Journal of Eurasian Studies. – Beijing, 2019. – Vol. 9. Special Issue on the Study of Kirghiz History and Culture / Editors-in-Chief Yu Taishan and Li Jinxiu. English Editor Bruce Doar. – Center for Eurasian Studies, Institute of History of the Chinese Academy of Social Sciences. – P. 33–60.

34. Tchoroev (Chorotegin) T. 'The Kyrgyz'; in: The History of Civilisations of Central Asia, Vol. 5, Development in contrast: from the sixteenth to the mid-nineteenth century /Editors: Ch. Adle and Irfan Habib. Co-editor: Karl M. Baipakov. – UNESCO Publishing. Multiple History Series. Paris. 2003. – Chapter 4, p. 109 – 125.

35. Theobald, Ulrich. Chinese Literature: Mu Tianzi zhuan 穆天子傳 "The story of [King] Mu, the Son of Heaven". – July 18,2010. – URL: http://chinaknowledge.org/Literature/Novels/mutianzizhuan.html

36. Yu Taishan. A Concise Commentary on the "Memoir on the Western Regions" in the Official History Books of the Western Han, Eastern Han, Wei, Jin, the Northern and Southern Dynasties / Commentary translated by Li Qiancheng; Historical texts translated by Yu Taishan et al., and edited by Victor H.Mair; English Editor Bruce Doar. – Beijing: The Commercial Press, 2014. – 4+907 p. – Monograph Series on Eursian Cultural and Historical Studies; edited by Li Jinxiu. – ISBN 978-7-100-10532-3.

37. Yu Taishan. A Note on The Geographical Location of Jiankun and the Hypothesis about Juanhan-Jiankun Identity // International Journal of Eurasian Studies. – Beijing, 2019. – Vol. 9. Special Issue on the Study of Kirghiz History and Culture / Editors-in-Chief Yu Taishan and Li Jinxiu. English Editor Bruce Doar. – Center for Eurasian Studies, Institute of History of the Chinese Academy of Social Sciences. – P. 01–05. – (We have used its English translation thanks to the author and his Beijing collegues.)

P.S. Мы весьма благодарны нашим коллегам из Института истории Китайской академии общественных наук, профессору, госпоже Ли Цзиньсю и научной сотруднице Джаркын Турсун и другим, которые любезно предоставили мне английский перевод текста статьи профессора Ю Тайшаня и другие важные источниковедческие материалы в 2019 году.Сотрудники данного института продолжают изучать сведения о кыргызах, вкрапленных в древние и средневековые письменные источники на китайском языке, с целью дальнейшего их перевода на кыргызский и другие языки.

УДК С 91(5): 92 (7)

ИСТОРИЯ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ СИБИРСКИХ ТАТАР

Ярослав Пилипчук
Доктор исторических наук
Украинский Государственный Университет имени М. Драгоманова
Киев, Украина
pylypchuk.yaroslav@gmail.com
Orcid id:0000-0002-9809-3136

Резюме

История улуса Сибир и Тюменского ханства была тесно связана с историей улуса Шибана, а потом и Ногайской Орды. В борьбе с Большой Ордой Айбак (Ибрахим) опирался на силы ногайцев и собственно сибирских татар. В конце XV в. он пытался наладить полноправные и союзные отношения с Великим Княжеством Московским. Его преемники Мамук и Кутлук конфликтовали с русскими за контроль над Казанью и Пермью. В середине XVI в. хакимы из династии Тайбугидов племени буркут узурпировали власть и заключили с русскими вассальный договор, который в будущем стал предпосылкой для притязаний русских на Сибирь. Центром государства стал Искер, в отличии от характерной для тюменских Шибанидов Чымги-Туры. Когда в 1563 г. произошла реставрация власти Шибанидов с помощью ногайцев, то столицей Сибирского ханства стал Искер. В 60-70-х гг. XVI в. как соправители Сибирским ханством правили Ахмед-Гирей и Кучум. Кучум в начале 70-х гг. XVI в. находясь под давлением казахов некоторое время соглашался давать дань русским, однако довольно скоро начал поддерживать марийцев и манси против русских. Активизация мансийских вторжений и набеги сибирских татар обусловили сибирскую экспедицию Ермака, которая в 1582-1584 гг. лишила Кучума таежных районов и центральных городов. Кучум был вынужден казаковать, опираясь на кочевников. Окончательное утверждение русских в тайожной части Западной Сибири можно датировать серединой 80-х гг. XVI в. Благодаря ослаблению Кучума в Сибирь на недолгое время возвратился Сейдяк Тайбугид, который однако был разбит русскими. На протяжении 90-х гг. XVI в. Кучум продолжал сопротивление и совершал нападения на отряды и владения русских. Гибель Кучума связана с нежеланием ногайцев портить отношения с русскими. Потомки Кучума Али, Ишим и Девлет-Гирей опирались на ойратов и во главе их отрядов нападали на владения русских в Западной Сибири. В более позднее время Кучумовичи получили поддержку от башкир во время башкирских восстаний против русской власти.

Ключевые слова: Тюменское ханство, Сибирское ханство, Шибаниды, Тайбугиды, Кучум, Ермак, Кучумовичи, ногайцы, русские, ойраты.

HİSTORU OF STATEHOOD OF SİBERİAN TATARS

Yaroslav Pylypchuk
Doctor of Historical Sciences
Ukrainian State Dragomanov University
Kyiv, Ukraine

Summary

Results of study. The history of the Siberian ulus and the Tyumen Khanate was closely connected with the history of the Shiban ulus, and then the Nogai Horde. In the fight against the Great Horde, Aybak (Ibrahim) relied on the forces of the Nogai and the Siberian Tatars proper. At the end of the 15th century. he tried to establish full and allied relations with the Grand Duchy of Moscow. His successors Mamuk and Kutluk clashed with the Russians over control of Kazan and Perm. In the middle of the 16th century. Khakims from the Taibugid dynasty of the Burkut tribe usurped power and entered into a vassal agreement with the Russians, which in the future became a prerequisite for the Russian claims to Siberia. Isker became the center of the state, in contrast to the Chymgi-Tura, characteristic of the Tyumen Shibanids. When in 1563 the

Shibanid power was restored with the help of the Nogays, Isker became the capital of the Siberian Khanate. In the 60-ies and 70-ies of 16th century as co-rulers of the Siberian Khanate were ruled by Ahmed-Gheray and Kuchum. Kuchum in the early 70-ies of 16th century being under pressure from the Kazakhs for some time, he agreed to pay tribute to the Russians, but soon enough he began to support the Mari and Mansi against the Russians. The intensification of the Mansi invasions and the raids of the Siberian Tatars led to the Siberian expedition of Ermak, which in 1582-1584 deprived Kuchum of taiga regions and central cities. Kuchum was forced to cossack, relying on the nomads. The final approval of the Russians in the secret part of Western Siberia can be dated to the mid-80-ies of 16th century Thanks to the weakening of Kuchum, Seydyak Taybugid returned to Siberia for a short time, but he was defeated by the Russians. Throughout the 90-ies of 16th century Kuchum continued to resist and attacked the troops and possessions of the Russians. The death of Kuchum is connected with the reluctance of the Nogai to spoil relations with the Russians. The descendants of Kuchumids Ali, Ishim and Devlet-Gheray relied on the Oirats and, at the head of their detachments, attacked the possessions of the Russians in Western Siberia. At a later time, the Kuchumids received support from the Bashkirs during the Bashkir uprisings against the Russian government.

Key words: Tyumen Khanate, Siberian Khanate, Shibanids, Taybugids, Kuchum, Ermak, Kuchumovids, Nogais, Russians, Oirats.

Актуальность. Новизна исследования заключается в освещении основных тенденций в развитии общества сибирских татар. Исследования состоит в панорамном видении истории Сибирского ханства в контексте межународных отношений эпохи. Одним из интереснейших аспектов истории татар являеться история Сибирского ханства. История сибирских татар являеться интегральной частью истории татарского исследований. Существует ряд исследований, которые рассматривают историю Сибирского ханства. Также есть важных исследований посвященных отдельным вопросам истории сибирских татар. Целью настоящего исследования является реконструкция панорамной картины сибирскотатарской истории в XV-XVII в. Задачей исследования являеться анализ политической истории сибирских татар XV-XVI вв. Цель статьи состоит в исследовании главных трендов политической жизни сибирских татар описываемого периода.

Аннотация. Статья посвящена истории сибирских татар в контексте международных отношений Евразии Позднего Средневековья. Сибирское и Тюменские ханства взаимодействовали с другими тюрко-татарскими ханствами. Это в частности Казанское ханство, Казахское ханство и Ногайская Орда. Кроме того, сибирские татары активно взаимодействовали с Русским государством. В структуру вассальных владений Сибирского ханства входили вождества манси, хантов и селькупов.

Методы исследования. В исследовании использован проблемно-хронологический метод. Задачей студии является исследование армяно-тюркских отношений этого периода.

Вступление. Первое упоминание о Чымги-Туре относиться к 1375 г., когда она была изображена как Singui на Каталонском атласе. Она была административном земли Ибир-Сыбир, которая упоминалась в арабских источниках. Венгерский доминиканец Иоганка в 1320 г. упоминал о земле Сибирь. Об этой земле упоминали и Иоганн Шильтбергер и русские летописи. По данным ''Дафтар-и Чингиз-наме'' во время Великой Замятни в Сибирь из Крыма перекочевало племя буркут. В 20-х гг. XV в. буркуты были хакимами Чимги-Туры. В конце Великой Замятни Шибаниды поддержали Токтамыша. После победы над Мамаем Токтамыш передал власть Арабшаху б. Пуладу. Шибаниды поддерживали Токтамыша в борьбе с Тимуром и Идегеем. В 20-30-х гг. XV в. в борьбе за улус Шибана приняли участие Хаджи-Мухаммед, Джумадук, Махмуд-Ходжа, Абу-л-Хайр. В 1419 и 1421 гг. его поддержали Едигей и сын последнего Мансур. Хаджи-Мухаммед непродолжительное время правил в мордовских и булгарских землях и в Сибири. После смерти Барака в борьбе со внуками Едигея другой шибанид Махмуд-Ходжа вмешался в борьбу за престол. Некоторое время он чеканил монеты в Булгаре. Однако ему не удалось там закрепиться и он отошел в свои владения между Тоболом и Ишимом. Махмуд-Ходжа воевал против кунгратов и салджиутов. Шибанидским лидером в степи был Джумадук. В 1429 г. бии буркутов, нукусов и мангытов подняли восстание против Джумадука и убили его. В марте-апреле 1430 г. новым ханом стал Абу-л-Хайр. Хаким Чимги-Туры Адад-бек и его брат Кибек-Ходжа-бий открыли перед

ханом ворота города. Буркутские бии породнились с Абу-л-Хайром. Его сын Шах-Будаг был от буркутской хатун. В битве на реке Тобол в 1431 г. был разбит Махмуд-Ходжа и Абу-л-Хайр стал единоличным правителем Улуса Шибана. Некоторое время дань ему платил Булгар. В 1468 г. Абу-л-Хаир умирает. Против Шейх-Хайдара выступил сын Ходжа-Мухаммеда Саййидек и внук Ходжа-Мухаммеда Айбак (Ибрахим), потомки Барака казахи Жанибек и Керей, сын Едигера Буреке, беки мангытов Аббас, Муса и Ямгурчи. В 1469 г. Айбак (Ибрахим) привев с собой войско Ахмад-хана убил Шейх-Хайдара. В том же году Айбак (Ибрахим) стал тюменским ханом. Айбак (Ибрахим) вступил в союз с хакимами Чымги-Туры буркутами. Около 1473 г. ногайцы заключили союз с Айбаком (Ибрахим). В 1480 г. они выступили против Большой Орды. В 1481 г. Айбак (Ибрахим) расправил с ее ханом Ахмедом. В Литовской Метрике Айбак (Ибрахим) был назван шибанским царем, его брат Мамук султаном. В 1483 г. московиты совершили поход на Пелымское ханство. Владения Айбака (Ибрахим) в это время занимали район между реками Сырдарья, Урал, Тара, Тавда. В 1489 г. Айбак (Ибрахим) на непродолжительное время стал править Казанью. Однако против Айбака (Ибрахим) выступил Мамет из рода Тайбугидов и убил хана. Тайбугиды имели свой центр в городе Искер, в то время как главным городом во владениях сибирских Шибанидов была Чымги-Тура. В 1496 г. тюменцы и ногайцы готовились предпринять поход на Казань. В это время шибанским царем был назван Мамук. Союзники на некоторое время завладели Казанью, однако уже в 1497 г. он был свергнут. Мамук вернулся в Чимги-Туру и там принял политического мигранта султана Урака. В 1498 г. сибирским ханом стал брат Мамука Агалак, который попробывал овладеть Казанью. Однако в 1505 г. они потеряли даже Тюменский юрт и оказался вместе с Ак-Куртом (сыном Саййидека) политическими беженцами в Ногайской Орде. Агалак скончался в 1507 или 1508 гг. В Тюмени в 1505 г. правил Кутлуг-султан б. Айбак (Ибрахим), который в том же году совершил поход на Великую Пермь. В 1510-1511 гг. Бильбарс и Ильбарс увели свои улусы из Сибири в Хорезм, где основали Хивинское ханство. Буркутские же хакимы Чымги-Туры из династии Тайбугидов распространили свою власть к северо-востоку до Иртыша. В 1536 г. на территории Тюменского ханства оказался мангытский бий Шейх-Мамай. Сын Айбака (Ибрахима) Муртаза был провозглашен ногайцами ханом и его первоначальные владения находились между Илеком и Иргизом. Одна из жен казанского хана Сафа-Гирея была из сибирских шибанидов. Сыновья Муртазы Ахмад-Гирей и Кучум находились при дворе ногайского бея Шейх-Мамая вместе с казахским царевичем Хакк-Назаром. В 1555 г. к русскому царю Ивану Грозному прибыло посольство от Тайбугидов. Они предлагали русским сюзеренитет над Сибирью и отправили ясак. Русским же они рассказали легенду по которой считали себя легитимной властью, а Шибанидов выставляли узурпаторами, хотя в реальности все было с точностью до наоборот. С поддержкой русских Тайбугиды планировали взять всю власть в Сибирском ханстве. В 1563 г. в Москве были послы как от Едигера Тайбугида, так и от Шибанидов Муртазы и Ахмед Гирей. В переговорах с ногайцами Иван Грозный требовал от бия Исмаила, чтобы Муртаза давал ему дань со своих владений. В ответ на это в 1564 г. Шибаниды организовали поход на Великую Пермь. Свою власть в Сибири Шибаниды окончательно утвердили в конце лета – начале осени 1563 г. В 1563 г. в Сибирь по данным русских архивов пришел Ахмед-Гирей, а вовсе не Кучум как это сказано в русских сибирских летописях. Сам Едигер со своим братом Булатом был убит Шибанидами. В 1563-1582 гг. Сибирью поочередно правили Ахмед-Гирей и Кучум. Ахмед-Гирей правил в 1563-1569 гг. и 1574-1578 гг. Во время правления братьев границы Сибирского ханства на севере вышли на севере к впадению Иртыша в Обь, среднему течению Туры и Тавды, на востоке к низовьям реки Томи, на юге к Чановским озерам в Барабинской степи, низовьям Иртыша, Ишимо-Иртышскому и Ишимо-Тобольскому междуречьям, на западе к верховьям реки Исеть. Хантыйские и мансийские княжества находились в зависимости от Шибанидов. Западные границы наиболее трудно установить. Г. Самигулов считал, что фактически все земли до верховьев Тобола, Миасса, Исети находились под властью сибирских ханов. Ногайцы кочевали во владениях сибирцев аж до Исети. Беклярибек мангыт Али б. Ураз-

Мухаммед имел юрты на Иртыше. Ордобазар Кучума, его отцовские земли, находились по Тоболу. Они использовались в качестве курука. В ханстве существовали вотчинные юрты и улусы местной аристократии. Сарты были расселены близх Искера, а также родственники хана и беклярибек и карача. В 1572 г. в Искере действовала мусульманская миссия. В 1572 и 1574 гг. Кучум отправлял к бухарскому хану Абдулле II мусульманские миссии. Начальник второй миссии Дин-Али-ходжа женился на дочери Кучума. Прибывали также миссии из Хивы. Сибирцы пригласили Шербати-шейха и Ярым-сеййид. Мусульманские миссионеры в Сибирь происходили из тарикатов Накшбандийа и Йасавийа. В 1573 г. Кучум совершил первый поход во владения Строгановых и побил остяков. Ханты прекратили платить дань русским. В источниках упоминается область Тахчеи, то есть земли племени терсяк в верховьях Чусовой. В 1577-1578 гг. Ахмед-Гирей был убит казахским султаном Шигаем. В 1577 г. дочь Ахмед-Гирея вышла замуж за Ак-Мирзу одного из Шихмамаевичей. Сын Кучума Али же женился на дочери ногайского бия Дин-Ахмата. Зятем Кучума стал Ураз-Мухаммед, который станет ногайским тайбугой. Ураз-Мухаммед в 1584 г. будет управлять Тайбугиным юртом, а Али станет последним беклярибеком при отце. Сибирское ханство было тесно связано с ногайцами. Оно также поддерживало узбекских Шибанидов. В исламе сибирские Шибаниды видели консолидирующую силу, но она так и не объеденила все ханство. Не все в Сибири и приняли ханскую харизму[5].

Искерское бекство Тайбугидов просуществовало с 1494 по 1563 гг. Карачи-бек Сибирского ханства происходил из племени джалаир и имел статус бека. Он имел собственный улус в государстве. Потомок карачи-бека из джалаиров стал татарским летописцем в Касимовском ханстве Кадыр-Али Джалаири. Среди племени джалаир были кланы туралы и чат. Джалаиры были также в составе кочевых узбеков, что указывает на то что они могли находиться в Сибири еще во время существования Улуса Шибана. Послания в Сибирском ханстве визировали именно карачи-беки. Карачи-бек входил в состав ханского дивана. Тайбугин юрт был одним из бекств в составе Сибирского ханства. По мнению Д. Маслюженко Тайбугиды происходили из племени буркут и были улубиями в Сибирском ханстве. А. Нестеров считал Тайбугидов местной тюркской династии улуса Сибир. Его мнение разделял Г. Файзрахманов. Д. Исхаков считал Тайбугидов салджиутами. В 1563 г. из Тайбугидов были Едигер и Булат. После них правил Сейдяк б. Булат, которого Кучум вынудил мигрировать в Бухару. При изгнании Тайбугидов беклярибеком стал мангыт. В 1582 г. Дин-Ахмад получил Тайбугин улус во владение. В Тюменском ханстве среди ведущих родов были кыйаты, мангыты, найман, табын, уйшын. Сибирцы делились на две страты – служилую и ясачную. В состав знати входили хан, султаны, беки, мурзы, есаулы, сеиды, шейхи, муллы, абызы, карача, аталыки, карачи-беки, рядовые воины-казаки. Касательно

[5] Нестеров А. Тюменское и Сибирское ханство в XV в. // История Татар с древнейших времен в семи томах. Т. 4. Татарские государства XV-XVIII вв. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани, 2014. С. 162-175; Исхаков Д. М. Сибирь и Поволжье // Тюменское и Сибирское ханства. Казань: Издательство Казанского университета, 2018. С. 92-97; Маслюженко Д. Н., Рябинина Е. А. Поход 1483 г. и его место в истории сибирско-русских отношений // Вестник археологии, антропологии и этнографии. № 1 (24). Новосибирск: Наука СО, 2014. С. 55-74; Парунин А. В. Начало внешнеполитической деятельности Ибак-хана // Средневековые тюрко-татарские государства. Вып. 6. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани, 2014. С. 91-100; Парунин А. В. К вопросу о великодержавной политике Шибанида Ибак-хана // Средневековые тюрко-татарские государства. Вып. 9. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани, 2017. С. 142-148; Исхаков Д. М. Введение в историю Сибирского ханства. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани, 2006. С. 100-122, 136-141; Парунин А. В. Проблемы изучения начального периода истории Тюменского ханства // Вестник Омского университета. № 3 (23). Серия Исторические науки. Омск» Омский государственный университет, 2019. С. 32-37; Маслюженко Д. Н. Политическая история становления ханства Абу-л-Хайра на юге Западной Сибири // Средневековые Тюрко-татарские государства. Вып. 4. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани, 2012. СЮ 76-85; Маслюженко Д. Н., Рябинина Е. А. Сибирско-московские отношения // Тюменское и Сибирское ханства. Казань: Издательство Казанского университета, 2018. С. 115-122; Маслюженко Д. Н. Казахи на территории Среднего Притоболья в XVI-XIX вв. // Серия Вестник Курганского государственного университета. Вып. 4. Гумманитарные науки. Вып. 9. Курган: Курганский государственный университет, 2013. С. 71; Абдиров М. Хан Кучум: известный и неизвестный. Алматы: Жалын, 1996. С. 11-41

ханов, то сибирские ханы происходили из рода Хаджи-Мухаммеда. Символами власти был золотой шатер, трон с подушкой власти, зонт, корона, флаг, печать, барабан, халат с геральдическими символами, воинские пояса, булавы и жезлы. Одним из символов ханства во время Айбака был трон Саин-хана. В эпоху Ахмед-Гирея и Кучума это были бекские и ханские печати в виде миндалевидных и квадратных перстней, а также сибирскую корону и барабан подареный Абдуллой Кучуму. Также одним из символов был боевой шлем. Вместе с ханом были многочисленные родственники, которые формировали государственный совет. Военный командующий играл важную роль. Это Мамук при Айбаке, Маметкул и Али при Кучуме, Ахмед-Гирей при Муртазе. Обычно кондующим был беклярибек. Часто при сибирских шибанидов беклярибеками выступали мангыты. При Хаджи-Мухаммеде это был Мансур б. Идегей, а при Абу-л-Хайре Ваккас. После Ваккаса беклярибеком был Бузанджар из кыйатов. При Айбаке беклярибеком был мангыт Аббас б. Нур ад-Дин. После него беклярибеком стал Умар из буркутов. После него беклярибеком стал ногайский бий Муса. В первой половине XVI в. беклярибеками снова стают Тайбугиды из буркутов. В 1555 г. они начали себя титулировать сибирскими князями.

Касательно беклярибека при Кучуме, то В. Трепавлов считали, что это был Маметкул, а Д. Исхаков предполагал, что это был Бегиш. В ханстве также существовал институт гургенов то есть ханских зятьев. Сибирского хана во время интронизации поднимали на белой кошме карачами. К высшим слоям управления относился базарский князь Чюмгур, который был главным над ордобазаром во время правления Айбака. Аталыки зафиксированы при хане Кучуме. При Кучумовичах аталыком были Козембердей. В Сибирском ханстве упоминаются сеййиды Дин-Али и Ярым. При ханах также были муллы, хафизы, муфтии, мударрисы. Хафизы и сеййиды были воспитателями ханских детей. Они также собирали ясак для хана. Хафизы также разрешали имущественные и правовые вопросы. В 1601 г. Кучумович Хаджим отправил собирать с башкир дань сеййида Хаджимберди и хафиза Алибая. Делами ставки и двора руководили ички. В Сибирском ханстве существовал институт тарханства. Тарханы не были обязаны платить дань господину, в отличии от кыштымных. Ясачное население было организовано по областям. Тобольские татары жили около Искера по Тоболу и Исети. Тарские татары жили по Иртышу до Тары. Томские татары-эуштинцы жили по Томи. Ареалом сосредоточения сибирских татар были районы Искера, Чимги-Туры и Ялы. Служилые татары были организованы в тысячи, сотни и десятки. В Центральную Азию сибирские татары поставляли меха, моржовью и мамонтову кость. Центральная Азия была связана с Сибирью со времени улуса Шибана. Сыновья Муртазы Ахмед-Гирей, Кучум, Чайлу принимали участие в усобицах в Бухарском ханстве. По материнской линии ногайские бии из Шиъмамаевичей были связаны с потоками Айбака. Опираясь на традиционную поддержку Шихмамаевичей Шибаниды в 1563 г. вернули себе Сибирское ханство, однако в 1569 г. казахский хан Хакк-Назар разгромил Шихмамаевичей и в 1570 г. Кучум отправил в Москву два письма в которых в принципе соглашался стать вассалом русских, если они помогут против казахов. Впрочем через некоторое время Кучуму удалось наладить отношения с казахами. Дочери Шигая стали женами Ахмед-Гирея и Кучума, а одна из жен Шигая была из племени чатов. Около 1577-1578 гг. Ахмед-Гирей был убит своим тестем Шигаем. В борьбе против Хакк-Назара Кучум объединился с ногайцами Шихмамаевичами и бухарским ханом Абдуллой II. В 90-е гг. XVI в. Кучум опирался на Шихмамаевичей, а бухарцы не смогли оказать реальной помощи. С Центральной Азией сибирцы торговали через Ишимский и Иртышский пути. Также существовали Вишерско-Лозьвинский путь, который шел с Вычегды через Вишеру, Лозьву, Тавду, Тобол на Искер. Также существовал путь через Тагильский волок. Он шел через Каму, Чусовую, Серебрянку, Баранчу, Тагил, Туру на Тобол и Чымги-Туру. Казанский путь по Каме, через Исетские степи на Чымги-Туру и Явлу-Туру. Из Чымги-Туры через Искер, вдоль Иртыша, через Барабинскую степь в кочевья ойратов и Китай. Традиционно Сибирское ханство было тесно связана с ногайцами. Знатные ногайцы окружали Кучума до 1597 г.

Ногайцы имели во владениях Сибирского ханства Тайбугин юрт и заняли позиции которыми раньше владели буркуты. В 1603 г. Али б. Кучум получил поддержку от Шихмамаевичей. Прибыло триста воинов во главе с Урусом. Отношения с русскими сибирцы установили в 1481 г., когда против хана Большой Орды Ахмата выступил Айбак. После победы над Ахматом Айбак отправил посольство в Москву. В 1489 г. Айбак переписывался с великим московским князем Иваном III как равным, называя его братом. В 1493 г. он предлагал военный союз. Преемник Айбака (Ибрахим) Мамук же соперничал с Москвой за контроль над Казанью. В 1499 г. сибирцы организовали поход на Казань, а в

1505 г. на Великую Пермь. В 1555 г. Тайбугиды из буркутов на некоторое время узурпировавшие престол прислали посольство, а в 1563 г. их посол Чигибень принес дань. В 1569 г. уже Кучум обещал дань, а в 1571 г. в Сибирь прибыл русский посол с проэктом шертной грамоты. В 1573 г. сибирцы совершили поход на Великую Пермь. В 1574 г. Иван IV дает грамоту Строгановым в которой указывал, что Шибаниды узурпаторы, а Тайбугиды легитимные правители, тем самым обосновывая будущие завоевания. Указывалось, что нужно перетянуть на свою сторону Югру, хантов и манси и брать с них дань. О Сибири говориться как о царской вотчине. В 1577 г. Кучум попытался договориться с русскими и обещал им дать дань со своего ханства. Русские отказались поддерживать претензии ногайского нуреддина Хан-мирзы на владения Кучума. В 1581 г. пелымский князь Аблайкерим совершил нападение на волости Строгановых, что послужило причиной наема войска Ермака. В 1582 г. мансийский князь Бегбелия пришел на Чусовую и Сылвенский острожек. Вместе с ним шли войска сибирцев во главе с Али. В сентябре 1582 г. выступил в поход Ермак. Среди угорских княжеств протатарскую позицию занимало Пелымское княжество и подвластная ему Конда. Среди элиты Пелыма кроме манси были и татары. Также начал распространяться ислам. В 1571 г. Кучум начал подстрекать хантов к восстанию против русских, а в 1573 г. запретил давать дань. В 1572 г. при подстрекательстве сибирцев на Каме и Чусовой восстали марийцы.

Во время крымского похода на Москву Кучум отказался от дани русским. В 1573 г. Мамектул ходил на Пермь и убил многих лояльных русским хантов. В 1581-1582 гг. манси и сибирцы напали на Пермь. Ответом был поход на Сибирское ханство со стороны Ермака в 1582 г. После поражения войск Кучума в битве на Чувашском мысу ханты оставили сибирцев. Хантыйский князь Бояр дал дань русским. В 1595 г. однако куноватско-ляпинский князь Шатров Лягуев восстал против русский. В 1593 г. мансийский кондинский князь Игичей Алачеев совершил удачный поход на селькупскую Пегую Орду правитель которой Воня был союзником Кучума. Касательно же собственно татарских владений, то Чымги-Тура в 1429-1430 гг. было центром вилайета Туран. Синонимом Чымги-Туры в русских источниках было Тюмень. Касательно же Искера, то он выступал в европейских источниках как Сибирь. Существовало еще 67 городков (тура). 47 из них известны по нарративным источникам. На реке Туре располагались Епанчин городок, город Кучумова брата, Киндырский городок, Чымги-Тура, Чубар-Тура. На реке Тобол находились Явлу-Тура, Тарханский пограничный городок, Укрепление на холме Цытырлы, Акцибар-кала, Алышая сторожевой городок, городок Карачин. На реке Иртыш Бицик-Тура, Сузга-Тура, Крепкий татарский городок, Тургасское городище, городок князя Демаяна, Рачево городище, Нарымский городок, Колпуховская крепость, Городок Самар. Городки на Тавде Лабутинский городок, Паченка, Кошуцкий городок, Чандырский городок, Табары. На Вагае находился Агитский городок. По Иртышу находились Атинский городок, Чувашский городок, Искер, Абалак, Бегиша городок, Каурдак, Старости древнее поставление царя Сагарчика Ишимского, Тебендя, Ишимский острог, Кызыл-Тура, Кулары, Ташатканский городок, Ялом, Малый городок, Черный городок, Тунус, Лиуба, Мирзагали, Тон-Тура, Тоянов городок. Еще 20 городков известны по археологическим исследованиям. Касательно вооружения то воины Сибирского ханства были вооружены луками и стрелами нескольких типов, имели колчаны и налучники, пращи, палаши нескольких типов, копья нескольких типов, сабли нескольких типов, топоры, кинжалы. Также было две пушки и несколько пищалей.

Сибирские татары отдавали преимущество дистанционному бою сидя верхом на своих конях. В случае необходимости они вступали в рукопашный бой. Городки сибирцев были окружены рвами, вадами и стенами. Для защиты тела применялись ламеллярные панцири, пластинчато-нашивные панцири (куяк, бригандина, берен), кольчатые панцири, шлемы и мисюрки. Для барабинцев были характерны пережитки шаманизма. Они поклонялись кургану оба подобно алтайцам и тувинцам. У практически всех сибирских татар были антропоморфные идолы курчак. Ислам как государственная религия в Сибирском ханстве был введен ханом Кучумом. Религиозные воззрения Сибирского ханства представляли собой смесь ислама и шаманизма. Верхушка общества познакомилась с исламом уже в XIII-XVI вв., время хана Кучума была времен утверждения ислама как государственной религии, XVII-XVIII вв. были временем формирование исламских общин в Сибири, а окончательная исламизация происходила в XIX – начале XX в. В Сибирском ханстве также существовал культ святых. Носителями мусульманской книжности в Сибири были выходцы из Центральной Азии – сарты (узбеки и таджики). Однако и у сибирских татар была своя рукописная традиция.

В Сибири существовала Тюрметякская астана[6]. Одним из судьбоносных событий в истории Сибири был поход Ермака. Поход Ермака начался 1 сентября 1582 г. В поход двинулось от 540 до 840 казаков. Первым на пути Ермака пал Епанчин городок на Туре после чего перешел с реки Туры на Тобол. На Тоболе казакам оказали сопротивление несколько локальных беков. Потом с ними сразился сибирский карача. В урочище Бабасан против казаков сражался Маметкул. После сражения при Бабасане Кучум мобилизовал силы ханства и призвал татар и манси с хантами. Решающее сражение произошло при Чувашском мысле 23 октября 1582 г. Спустя три дня казаки вошли в Искер. Кучум оставил город поскольку не имел достаточного продовольствия. 15 декабря 1582 г. он был разбит при Абалакском городке. Казакам в Искере поставлял продовольствие хантыйский князь Бояр, однако уже зимой 1582-1583 гг. казаки были вынуждены были заняться рыболовлей. Искер был расчитан на проживание от 400 до 900 человек. В городе было 450 казаков. Также казаки после Искера взяли Назымский городок. Потеря городов вынудила Кучума перейти к кочеванию. Ногайцы не могли оказать помощи сибирцам из-за того что были заняты войной с казахами, а бухарский хан Абдулла II был занят борьбой с ташкентским Баба-султаном. Большая часть сибирцев предпочла откочевать в направлении Оби и ее притоков. С Кучумом ушла часть знати и тобольские татары. В грамотах Ивана Грозного Кучум именовался царевым изменником и таким образом русские отрицали легитимность Кучума. Летом 1583 г. в Сибирь вернулся Тайбугид Сейдяк, который стал карачей. После разгрома своего юрта он бежал в Пелымское княжество. Карача Кучума выманил из города отряд И. Кольцова и уничтожил его. После этого он осадил Искер и пытался его взять. Карача объеденил свои усилия с Сейдяком и потом выманил Ермака в засаду на Вагае в Саргачской волости в 1584 г. Фактически в 1585 г. русские уже не контролировали Сибирь. В Сибири разгорелась борьба за власть между Али и Сейдяком. В этой борьбе одержал победу Сейдяк и на некоторое время воцарился в Сибири. В 1586 г. в Сибирь пришел отряд воеводы И. Мансурова, а за ним отряды В. Сукина и И. Мясного. Они основали Тюмень. Д. Чулков основал Тобольск. Основание русских крепостей в регионе начали закрепление Западной Сибири за русскими. Сейдяк напал на Тобольск, но был разбит и попал в плен на пиру который устроил надеясь договориться с русскими. Сам же Кучум был разбит казахами и фактически был вынужден казаковать в последующие годы. Русские грамоты называли легитимного хана ослушником и изменником. В 1590 г. Кучум напал на татарские поселения у Тобольска, а также на Каурдакскую и Салымскую волости. В 1587 г. зять Кучума ногайский Ураз-Мухаммед просил вернуть Кучуму Сибирь при условии того что он признает русский сюзеренитет. С 1593 г. Кучум упоминается вместе с ногайцами. В 1591 г. русские организовали поход в ответ на набеги Кучума и взяли в плен его сына и жен. Кучум был вынужден бежать во владения ойратов на Иртыше и в

[6] Трепавлов В. В. Сибирско-ногайские отношения // Тюменское и Сибирское ханства. Казань: Издательство Казанского университета, 2018. С. 106-115; Матвеев А. В., Татауров С. Ф. Пути сообщения сибирских ханств // Вестник Омского университета. № 3. Омск: Омский государственный университет, 2011. С. 98-105; Маслюженко Д. Н., Тычинских З. А. Аппарат управления и социальная организация // Тюменское и Сибирское ханства.

Казань: Издательство Казанского университета, 2018. С. 82-91; Белич И. Особенности ислама у сибирских татар // История Татар с древнейших времен в семи томах. Т. 4. Татарские государства XV-XVIII вв. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани, 2014. С. 480-487; Исхаков Д. М. Клановая структура // Тюменское и Сибирское ханства. Казань: Издательство Казанского университета, 2018. С. 75-81; Матвеев А. В., Татауров С. Ф. Пути сообщения сибирских ханств // Вестник Омского университета. № 3. Омск: Омский государственный университет, 2011. С. 124-138; Нестеров А. Тюменское и Сибирское ханство в XV в. // История Татар с древнейших времен в семи томах. Т. 4. Татарские государства XV-XVIII вв. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани, 2014. С. 203-214; Матвеев А. В., Татауров С. Ф. Сибирское ханство во второй половине XVI в. (некоторые аспекты) // Научный Татарстан. № 2. Казань: Фэн АН РТ, 2011. С. 106-115; Скрынников Р. Г. Сибирская экспедиция Ермака. Новосибирск: Наука, 1982. С. 105-113; Бояршинова З. Я. Население Западной Сибири до начала русской колонизации. Томск: Издательство Томского университета, 1960. С. 100-117; Соболев В. И. История сибирских ханств по археологическим материалам. Новосибирск: Наука СО, 2008. С. 219-291; Исхаков Д. М. Введение в историю Сибирского ханства. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани, 2006. С. 90-99; Татауров С. Ф. Тоянов городок на этнополитической карте Сибирского ханства // Золотоордынское обозрение. Т. 7. № 3. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани, 2019. С. 497-505; Маслюженко 2017: 122-125; Маслюженко 2012: 485-496; Тычинских З. Становление сибирско-татарской этнической общности // История Татар с древнейших времен в семи томах. Т. 4. Татарские государства XV-XVIII вв. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани, 2014. С. 114-121; Маслюженко Д. Н. Политическая история становления ханства Абу-л-Хайра на юге Западной Сибири // Средневековые Тюрко-татарские государства. Вып. 4. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани, 2012. С. 7-12; Маслюженко Д. Н. Деятельность суфийских орденов на территории Тюменского и Сибирского ханств // Вестник Томского государственного университета. История. № 2 (34). Томск: Томский государственный университет, 2015. С. 5-9; Маслюженко Д. Н. Искер как мифологема в изучении истории Сибирского ханства // Золотоордынское обозрение. № 4. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани, 2015. С. 135-150; Абдиров М. Хан Кучум: известный и неизвестный. Алматы: Жалын, 1996. 42-66; Тычинских З. Становление сибирско-татарской этнической общности // История Татар с древнейших времен в семи томах. Т. 4. Татарские государства XV-XVIII вв. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани, 2014. С. 772-778

Камышлове. В 1592 г. русские разгромили пелымского князя Аблайкерима, а в 1594 г. соорудили на Таре Тарский острог. В 1595 г. Али б. Кучум увел ясачных татар Аялымской волости в верховья Иртыша. В том же году казахский хан Тавакул формально принял русское подданство. В том же году от Кучума откочевал Чин-мурза. Кучум надеялся на помощь узбеков, но Абдулла отказался помогать мотивируя своей занятостью. В 1595-1596 гг. тарские воеводы совершали походы против Кучума и лояльных ему улусов. Тогда же был разбит селькупский князь Воня. В конце 1596 г. Кучум находился в улусе племени чат. Вместе с селькупами Вони он в 1597 г. планировал ударить по основаному русскими городу Сургут, однако его . Чаты поддерживали Кучума даже после его поражения в 1598 г. В 1597 г. русский царь Борис Годунов попытался договорился с Кучумом о почетной капитуляции последнего. Однако в 1597 г. Кучум совершил набег на барабинских татар, а в 1598 г. пришел к Тарскому городку. 20 августа 1598 г. воевода А. Воейков в битве на реке Обь нанес поражение Кучуму. Нужно сказать, что прежде этого от Кучума откочевали его дети Канай и Али, что свидетельствует о конфликте в ханской семье. При хане остался только его сын Асманак. После поражения от русских Кучум по разным версиям ушел то ли к башкирам, то ли к ногайцам, то ли к ойратам. Лидеры ногайцев не желали портить отношения с русскими и разделались с Кучумом в 1598 г. После этого остатки непокорившихся сибирцев в 1601 г. были возглавлены Али б. Кучум. До лета 1596 г. Кучумовичи кочевали с отцом. В 1596 г. Кучумовичи были разбиты ойратами. Летом 1598 г. при Кучуме было 500 людей. Кучумовичи получили поддержку от башкиров племен табын и сынрян в начале XVII в. В 1600 г. русские отправили послов к Кучумовичам призывая их капитулировать. Кубей-Мурат прибыл на переговоры в Тобольск и там был схвачен. Царь Борис Годунов убеждал Ишима б. Кучум прибыть к русским в одну из пограничных крепостей. В 1601-1606 гг. Али собрав вокруг себя табынцев и сынрянцев ходил войной на поселения русских в Сибири. В 1603 г. Али отправил послов в Уфу, а Кедай б. Кучум в Тюмень. В 1603 г. люди начали оставлять Али. В 1607 г. тюменский воевода совершил поход на улус Али и в плен была взята мать хана. На Кынырский городок Тюменской волости пришли Азим, Кансувар и Ишим. К тому времени Алтанай попал в плен, Канай бежал в Бухару, а судьбы Ханчубара и Кедая неизвестны. Али, Азим, Кансувар и Ишим начали переговоры с ойратами. Вместе они начали нападать на русские поселения, которые основаны в Сибири. В 1608 г. тарский воевода организовал поход против поддерживающих Кучумовичей ойратов. В 1616 г. русские отправили посольство к правителю дербетов Далай-батыру, который поддерживал Кучумовичей. Главным в то время был Ишим. В 1618 г. воеводы сибирских городов совершил поход против Ишима и союзных ему ойратов. От Далай-Батыра требовали выдачи Ишима. В 1620 г. от Ишима требовали не осуществлять набеги на Уфу. В 1621-1622 гг. Ишим нападал на русские поселения в Сибири. В 1623 г. Ишим упоминался среди ойратов, которые кочевали на речке Ишим. В 1624 г. Ишим б. Кучум умер. В 1625 г. русские отправили посольство к хошоутскому тайше Чохуру с просьбой выдать Кучумовичей. Однако хан-заде Аблай, Тауке, Ислам остались жить в ойратских кочевьях. В конце 20-х гг. XVII в. Аблай и Ислам кочевали вместе, а Тауке присоеденился к своему двоюродному брату Девлет-Гирею б. Чувак. Чувак был ближайшим соратником Ишима. Ишим же имел детей от дочери ойратского тайши Хо-Урлюка. Они были наполовину татарами наполовину ойратами. Сыновья Ишима Абугай и Сулеся произносили клятвы на ойратский манер, прически также у них были ойратского образца. В 1629 г. Аблай поддержал восстание сибирских татар Тарского уезда против русских. Также Кучумовичи и ойраты пришли в Томский уезд. В 1631 г. Аблай во главе ойратов совершил нападение на Тарскую и Тобольскую волости. В 1632 г. на Тюменский уезд приходил войной Аблай. В 1633 г. против Аблая был совершин поход уфимским воеводой. Осенью 1633 г. Девлет-Гирей приходил войной на Уфимский и Тюменский уезды. В 1634 г. у Кучумовичей практически не осталось людей. Однако осенью того года при помощи ойратов они нападали на Тарский уезд. В 1635 г. Аблай собирал на Исети людей. Вскоре Аблай и Тауке попали в плен и были отправлены в ссылку на Белоозеро и Каргополь. Хошеутский тайша Туру-Байху вступился за них. В 1637 г. среди ойратов разгорелась междуусобная борьба. В связи с этим Девлет-Гирей пожелал заключить мир с русскими. В 1638 г. русские отправили посольство к Кучумовичам. Зимой 1638-1639 гг. велись переговоры с Девлет-Гиреем. В 1648 г. дербетский тайша Даян-Омбо предложил русским совместно действовать против Кучумовичей. В 1653 г. Девлет-Гирей уже был дружественно настроен к русским, поскольку те оказывали силовое давление на ойратов. В 1649 г. Аблай крестился в православие, а летом 1650 г. к Девлет-Гирею прибыло посольство из Москвы. В 1651 г. Кучумовичи напали на Тарский уезд в Прииртышье. Зимой 1659-1660 гг. Кучумовичи напали на Тарский уезд. В 1661 г. Кучумовичи были разбиты тобольским воеводой. В 1661 г. на поддержку Кучумовичей выступили башкиры Сары-Мергена. Это были восточные башкиры, которые традиционно были лояльны сибирским Шибанидам. Калмыцкий тайша Дайчин поддержал башкир и

Кучумовичей и те нападали на русские поселения в Зауралье. В 1663 г. башкиры поддерживали контакты с царевичем Кучуком. Кучук и Азан б. Девлет-Гирей воевали против русских в 1664 г. В 1667 г. башкиры и татары оставили Кучука. В 1693 г. Кучумовичей уже поддерживали не калмыки и башкиры, а каракалпаки. В начале XVIII в. при очередном восстании против русских башкиры поддержали Кучумовича Султан-Мурада в 1706-1708 гг., а в 1709 г. Кучука. В 1737-1739 гг. восстпавших башкир поднял на борьбу Кара-Сакал (Бай-Булат), который был правнуком Девлет-Гирея[7].

Заключение. Проведя исследование мы пришли к таким выводам. История улуса Сибир и Тюменского ханства была тесно связана с историей улуса Шибана, а потом и Ногайской Орды. В борьбе с Большой Ордой Айбак (Ибрахим) опирался на силы ногайцев и собственно сибирских татар. В конце XV в. он пытался наладить полноправные и союзные отношения с Великим Княжеством Московским. Его преемники Мамук и Кутлук конфликтовали с русскими за контроль над Казанью и Пермью. В середине XVI в. хакимы из династии Тайбугидов племени буркут узурпировали власть и заключили с русскими вассальный договор, который в будущем стал предпосылкой для притязаний русских на Сибирь. Центром государства стал Искер, в отличии от характерной для тюменских Шибанидов Чымги-Туры. Когда в 1563 г. произошла реставрация власти Шибанидов с помощью ногайцев, то столицей Сибирского ханства стал Искер. В 60-70-х гг. XVI в. как соправители Сибирским ханством правили Ахмед-Гирей и Кучум. Кучум в начале 70-х гг. XVI в. находясь под давлением казахов некоторое время соглашался давать дань русским, однако довольно скоро начал поддерживать марийцев и манси против русских. Активизация мансийских вторжений и набеги сибирских татар обусловили сибирскую экспедицию Ермака, которая в 1582-1584 гг. лишила Кучума таежных районов и центральных городов. Кучум был вынужден казаковать, опираясь на кочевников. Окончательное утверждение русских в тайожной части Западной Сибири можно датировать серединой 80-х гг. XVI в. Благодаря ослаблению Кучума в Сибирь на недолгое время возвратился Сейдяк Тайбугид, который однако был разбит русскими. На протяжении 90-х гг. XVI в. Кучум продолжал сопротивление и совершал нападения на отряды и владения русских. Гибель Кучума связана с нежеланием ногайцев портить отношения с русскими. Потомки Кучума Али, Ишим и Девлет-Гирей опирались на ойратов и во главе их отрядов нападали на владения русских в Западной Сибири. В более позднее время Кучумовичи получили поддержку от башкир во время башкирских восстаний против русской власти.

Литература

1. Абдиров М. Хан Кучум: известный и неизвестный. Алматы: Жалын, 1996.176 с.Акишин М. Судьба хана Кучума и его потомков в период кризиса кочевой государственности // Quaestio Rossica. Т. 7. №1. Екатеринбург: Уральский федеральный университет, 2019. С. 337-346.
2. Бахрушин С. В. Очерки по истории колонизации Сибири в XVI и XVII вв. М.: Издание М. и С. Собашниковых, 1928. 199 с.

[7] Пестерев В. В. Кучумовичи и их борьба за восстановление Сибирского ханства // Тюменское и Сибирское ханства. Казань: Издательство Казанского университета, 2018. С. 271-298; Рябинина Е. А. Поход Ермака и судьба Сибирского ханства // Тюменское и Сибирское ханства. Казань: Издательство Казанского университета, 2018. С. 256-270; Акишин М. Судьба хана Кучума и его потомков в период кризиса кочевой государственности // Quaestio Rossica. Т. 7. №1. Екатеринбург: Уральский федеральный университет, 2019. С. 337-346; Матвеев А., Татауров С. Сибирское ханство в конце XVI в. - начале XVII в. // История Татар с древнейших времен в семи томах. Т. 4. Татарские государства XV-XVIII вв. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани, 2014. С. 215-222; Скрынников Р. Г. Сибирская экспедиция Ермака. Новосибирск: Наука, 1982. С. 139-221; Бахрушин С. В. Очерки по истории колонизации Сибири в XVI и XVII вв. М.: Издание М. и С. Собашниковых, 1928. С. 61-174; Трепавлов В. В. Сибирский юрт после Ермака: Кучум и Кучумовичи в борьбе за реванш. М.: Восточная литература, 2012. С. 10-137; Маслюженко Д. Н., Рябинина Е. А. Сибирско-московские отношения // Тюменское и Сибирское ханства. Казань: Издательство Казанского университета, 2018. С. 126-128; Маслюженко Д. Н. Сибирское царство как концепт русских летописей и посольских документов второй половины XVI века // Золотоордынское обозрение. Т. 9. № 2. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани, 2021. С. 376-385; Татауров С. Ф. Кучумовичи в Тарском Прииртышье и штурм города Тары в 1634 году // Золотоордынское обозрение. Т. 6. № 1. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани, 2018. С. Т 134-144; Солодкин Я. Г. О двух спорных вопросах Ермакова взятия Сибири // Вестник Альянс-Архео. Т. 34. М. –СПб.: Альянс Архео, 2014. С. 29-35; Солодкин Я. Г. Летописная версия Пелымского похода Ермака: происхождение и степень достоверности // Вестник Альянс-Архео. Т. 33. М. –СПб.: Альянс Архео, 2014. С. 23-32; Ярков А. П. Кучум и Ермак: два сценария Сибирского фронтира, и их отражение в судьбах мусульман // Тюркологические исследования. Вып. 2(1). Казанский федеральный университет, 2019. С. 69-74; Ярков А. П., Капитонов С. А. Кучум и Ермак: осевое время сибирской истории // Известия высших учебных заведений. Социология. Экономика. Политика. Тюмень: Тюменский индустриальный университет, 2012. С. 69-74; Абдиров М. Хан Кучум: известный и неизвестный. Алматы: Жалын, 1996. С. 67-142

3. Белич И. Особенности ислама у сибирских татар // История Татар с древнейших времен в семи томах. Т. 4. Татарские государства XV-XVIII вв. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани, 2014. С. 480-487.

4. Бояршинова З. Я. Население Западной Сибири до начала русской колонизации. Томск: Издательство Томского университета, 1960. 152 с.

5. Исхаков Д. М. Введение в историю Сибирского ханства. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани, 2006. 196 с.

6. Исхаков Д. М. Клановая структура // Тюменское и Сибирское ханства. Казань: Издательство Казанского университета, 2018. С. 75-81.

7. Исхаков Д. М. Сибирь и Поволжье // Тюменское и Сибирское ханства. Казань: Издательство Казанского университета, 2018. С. 92-97.

8. Маслюженко Д. Н. Политическая история становления ханства Абу-л-Хайра на юге Западной Сибири // Средневековые Тюрко-татарские государства. Вып. 4. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани, 2012. С. 76-88.

9. Маслюженко Д. Н. Казахи на территории Среднего Притоболья в XVI-XIX вв. // Серия Вестник Курганского государственного университета. Вып. 4. Гумманитарные науки. Вып. 9. Курган: Курганский государственный университет, 2013. С. 71-74.

10. Маслюженко Д. Н. Деятельность суфийских орденов на территории Тюменского и Сибирского ханств // Вестник Томского государственного университета. История. № 2 (34). Томск: Томский государственный университет, 2015. С. 5-9.

11. Маслюженко Д. Н. Искер как мифологема в изучении истории Сибирского ханства // Золотоордынское обозрение. № 4. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани, 2015. С. 135-150.

12. Маслюженко Д. Н. Крымские сюжеты в политической истории Тюменского и Сибирского ханств // Средневековые тюрко-татарские государства. Вып. 8 Казань: Институт истории им. Ш. Марджани, 2016. С. 7-13.

13. Маслюженко Д. Н. Состав и властные функции элиты Тюменского и Сибирского ханств // Вестник Пермского университета. Вып. 2 (37). Пермь: Пермский государственный национальный исследовательский университет, 2017. С. 122-131.

14. Маслюженко Д. Н. Этапы становления и внутреняя политика // Тюменское и Сибирское ханства. Казань: Издательство Казанского университета, 2018. С. 55-74.

15. Маслюженко Д. Н. Процесс исламизации юга Западной Сибири в XIII-XVI вв. Золотоордынское обозрение. № 7 (1). Казань: Институт истории им. Ш. Марджани, 2019. С. 131-158.

16. Маслюженко Д. Н. Сибирская ветвь династии Шибанидов в исследовании Ш. Марджани // Золотоордынское обозрение. Т. 7. № 3. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани, 2019. С. 485-496.

17. Маслюженко Д. Н. Сибирское царство как концепт русских летописей и посольских документов второй половины XVI века // Золотоордынское обозрение. Т. 9. № 2. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани, 2021. С. 374-394.

18. Маслюженко Д. Н., Рябинина Е. А. Поход 1483 г. и его место в истории сибирско-русских отношений // Вестник археологии, антропологии и этнографии. № 1 (24). Новосибирск: Наука СО, 2014. С. 115-123.

19. Маслюженко Д. Н., Рябинина Е. А. Сибирско-московские отношения // Тюменское и Сибирское ханства. Казань: Издательство Казанского университета, 2018. С. 116-130.

20. Маслюженко Д. Н., Татауров С. Ф. Сибирь и государства Средней Азии и Казахстана в XV-XVI вв. // Тюменское и Сибирское ханства. Казань: Издательство Казанского университета, 2018. С. 98-105.

21. Маслюженко Д. Н., Тычинских З. А. Аппарат управления и социальная организация // Тюменское и Сибирское ханства. Казань: Издательство Казанского университета, 2018. С. 82-91.

22. Матвеев А. В., Татауров С. Ф. Пути сообщения сибирских ханств // Вестник Омского университета. № 3. Омск: Омский государственный университет, 2011. С. 95-101.

23. Матвеев А. В., Татауров С. Ф. Сибирское ханство во второй половине XVI в. (некоторые аспекты) // Научный Татарстан. № 2. Казань: Фэн АН РТ, 2011. С. 124-138.

24. Матвеев А. В., Татауров С. Ф. Столицы, дороги и границы сибирских ханств // Уральский исторический вестник. № 2 (31). Екатеринбург: Уральский федеральный университет, 2011. С. 106-115.Матвеев А., Татауров С. Сибирское ханство в конце XVI в. - начале XVII в. // История

Татар с древнейших времен в семи томах. Т. 4. Татарские государства XV-XVIII вв. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани, 2014. С. 215-222.

25. Нестеров А. Тюменское и Сибирское ханство в XV в. // История Татар с древнейших времен в семи томах. Т. 4. Татарские государства XV-XVIII вв. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани, 2014. С. 162-175.

26. Нестеров А. Сибирское ханство в составе Шейбанидского государства (вторая половина XVI в.) // История Татар с древнейших времен в семи томах. Т. 4. Татарские государства XV-XVIII вв. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани, 2014. С. 203-214

27. Парунин А. В. Начало внешнеполитической деятельности Ибак-хана // Средневековые тюрко-татарские государства. Вып. 6. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани, 2014. С. 91-100.

28. Парунин А. В. К вопросу о великодержавной политике Шибанида Ибак-хана // Средневековые тюрко-татарские государства. Вып. 9. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани, 2017. С. 142-148

29. Парунин А. В. Княжеская династия Тайбугидов конца XV – середины XVI в. в современной историографии // Magistra Vitae: электронный журнал по историческим наукам и археологии. № 1. Челябинск: Центр интеллектуальных услуг энциклопедия, 2018. С. 220–226.

30. Парунин А. В. Проблемы изучения начального периода истории Тюменского ханства // Вестник Омского университета. № 3 (23). Серия Исторические науки. Омск» Омский государственный университет, 2019. С. 32-39.

31. Пестерев В. В. Кучумовичи и их борьба за восстановление Сибирского ханства // Тюменское и Сибирское ханства. Казань: Издательство Казанского университета, 2018. С. 271-298

32. Рябинина Е. А. Поход Ермака и судьба Сибирского ханства // Тюменское и Сибирское ханства. Казань: Издательство Казанского университета, 2018. С. 256-270.

33. Скрынников Р. Г. Сибирская экспедиция Ермака. Новосибирск: Наука, 1982. 256 с.

34. Соболев В. И. История сибирских ханств по археологическим материалам. Новосибирск: Наука СО, 2008. 356 с.

35. Солодкин Я. Г. Летописная версия Пелымского похода Ермака: происхождение и степень достоверности // Вестник Альянс-Архео. Т. 33. М. –СПб.: Альянс Архео, 2014. С. 23-32.

36. Солодкин Я. Г. О двух спорных вопросах Ермакова взятия Сибири // Вестник Альянс-Архео. Т. 34. М. –СПб.: Альянс Архео, 2014. С. 25-35.

37. Татауров С. Ф. Кучумовичи в Тарском Прииртышье и штурм города Тары в 1634 году // Золотоордынское обозрение. Т. 6. № 1. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани, 2018. С. 134-144.

38. Татауров С. Ф. Тоянов городок на этнополитической карте Сибирского ханства // Золотоордынское обозрение. Т. 7. № 3. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани, 2019. С. 497-508.

39. Трепавлов В. В. Сибирский юрт после Ермака: Кучум и Кучумовичи в борьбе за реванш. М.: Восточная литература, 2012. 231 с.

40. Трепавлов В. В. Сибирско-ногайские отношения // Тюменское и Сибирское ханства. Казань: Издательство Казанского университета, 2018. С. 106-115.

41. Тычинских З. Становление сибирско-татарской этнической общности // История Татар с древнейших времен в семи томах. Т. 4. Татарские государства XV-XVIII вв. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани, 2014. С. 772-778.

42. Тычинских З. А. Подход к дефинициям улус и волость при изучении социальной структуры сибирских татар XVI-XVII вв. // Манускрипт. Т. 14. Вып. 1. Тамбов: Грамота, 2021. С.111-115.

43. Худяков Ю. Военное дело и военная культура Сибирского ханства // История Татар с древнейших времен в семи томах. Т. 4. Татарские государства XV-XVIII вв. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани, 2014. С. 723-735.

44. Ярков А. П. Кучум и Ермак: два сценария Сибирского фронтира, и их отражение в судьбах мусульман // Тюркологические исследования. Вып. 2(1). Казанский федеральный университет, 2019. С. 76–92.

УДК: 929.51.

ПЕРВЫЙ УЧЕНЫЙ КЫРГЫЗ - ВОСТОКОВЕД, КЫРГЫЗОВЕД, ЭТНОГЕНЕЗИСТ НАРОДОВ, ПОЛИТОГЕНЕЗИСТ ГОСУДАРСТВ И ПЕРЕВОДЧИК

Байболот Абытов
Доктор исторических наук, профессор
Ошский Государственный Университет
Ош, Кыргызстан
baybolot-1962@rambler.ru
https://orcid.org/0000-0003-0267-5127

Резюме

Статья посвящена к научной деятельности первого кыргызского учёного востоковеда, доктора исторических наук, профессора Омуркул Караева. Несомненно, он своим неустанным, последовательным и всеохватывающим трудом, внёс весомый вклад в изучение истории средних веков, источниковедения, политогенеза ряда государств как на территории современного Кыргызстана, так и региона Центральной Азии. Весьма важны его научные трактовки, взгляды и научные выводы по этногенезу кыргызского народа. Известно, что ряд его работ, были посвящены происхождению кыргызского народа, этнонима, термина «кыргыз» в китайских, арабо-персоязычныхисточниках, исследованию взаимоотношений енисейских и тянь-шаньскихкыргызов. Омуркул Караев был истинным учёным востоковедом, в классическом смысле слово, который из числа кыргызов, первым широко и всесторонне изучал, анализировал, переводил труды арабо-персоязычных авторов IX-XVI вв. из оригинала, что делает чести ему. Он оставил много работ по истории кыргызов и Кыргызстана, ряда тюркских государств, в первую очередь о Караханидах, происхождении, становлении, развития и распад государств чингизидов на обширной территории Центральной Азии.

Ключевые слова: первый, учёный востоковед, арабо-персоязычные источники, этногенез, политогенез, кыргызы, караханиды, средние века, государства чингизидов.

THE FIRST KYRGYZ SCIENTIST – ORIENTALIST, KYRGYZ SCHOLAR, ETHNOGENESISIST OF PEOPLES, POLITOGENESISIST OF STATES AND TRANSLATOR

Baybolot Abıtov
Doctor historical sciences, professor
Osh State University
Osh, Kyrgyzystan

Summary

The article is devoted to the scientific activity of the first Kyrgyz orientalist, doctor of historical sciences, professor O. Karaev. Undoubtedly, with his tireless work, he made a significant contribution to the study of the history of the Middle Ages, the source of knowledge, the political genesis of a number of states both on the territory of modern Kyrgyzstan and the region of Central Asia. His scientific interpretations and views on the ethnogenesis of the Kyrgyz people are very important. A number of his works were devoted to the origin of the Kyrgyz people, the term "Kyrgyz" in Chinese, Arabic-Persian sources, the study of the relationship between the Yenisei and Tien Shan Kyrgyz. O. Karaev was a true orientalist, in the classical sense of the word, who among the Kyrgyz was the first to widely and comprehensively study, analyze, translate the works of Arabic-Persian authors of the 9th-16th centuries from the original, which does credit to him. He left many works on the history of the Kyrgyz and Kyrgyzstan, a number of Turkic states, primarily about the Karakhanids, the origin, formation, development and collapse of the Chingizid states in the vast territory of Central Asia.

Key words: first, orientalist, Arabic-Persian sources, ethnogenesis, politogenesis, Kyrgyz, Karakhanids, Middle Ages, Chingizid states.

Актуальность проблемы. В случае, когда речь идет о востоковедах-кыргызоведах, мы впервую очередь вспоминаем, иногда автоматически, иногда инстинктивно о таких востоковедах-кыргызоведах как Н.Я.Бичурин - Иакинф, Ч.Валиханов, В.В.Радлов, В.Бартольд, Н.А.Аристов, А.Х.Маргулан, С.М.Абрамзон, А.Н.Бернштам, А.А.Ромодин, Ю.Худяков и др. Однако, до сих пор ни один историк еще не поставил вопрос о том, кому принадлежить первенство ученого-востоковеда из числа кыргызов. Я смело могу сказать, что пальма первенства востоковеда из числа кыргызов принадлежить именно Омуркул Караеву – доктору исторических наук, профессору. В этом и состоит актуальность нашей темы. Ибо его вклад в востоковедение, кыргызоведение все еще не получил должной оценки, со стороны нынешних поколений историков Кыргызской Республики.

К сожалению, 17 ноября 2022 года Институт истории, археологии и этно-логии им. Б.Джамгерчинова НАН КР при поддержке МИЦАИ провел международную научно-практическую конференцию «Политогенез и культурогенез средневекового Кыргызстана и сопредельных стран: новые взгляды и перспективы изучения». Конференция была посвящена памяти известного кыргызского востоковеда О.Караева (1930–2002), внёсшего весомый вклад в изучении истории, источниковедения и политогенеза государств на территории Кыргызстана и Центральной Азии в средние века. Много слов было в адрес именитого кыргызского ученого, однако в целом конференция подытожила свою работу с выводом: “ОмуркулКараев является одним из первых востоковедов Кыргызстана”. Мне кажется это в корни не верная позиция, он не один из первых востоковедов Кыргызстана, а первый кыргыз ученый-востоковед, который глубоко и всесторонне изучил арабские и персидские первоисточиники IX-XVI вв. Он читал и переводил их из оригиналов, он действительно первый кыргыз, ученый-востоковед. Предлагаю некоторые штрихи к его научной деятельности:

- Воспитанник советской школы востоковедения, неустанный ученый до мозгов и костей, первый кыргыз ученый-востоковед, который внес большой вклад в развитии Востоковедения в Кыргызстане.
- ОмуркулКараев родился в 1930 году в селе Сайлык Чуйской долины. Окончил исторический факультет Кыргызского государственного университета. В 1963 году в Москве защитил кандидатскую диссертацию на тему: “Арабско-персидские источники XII века о кыргызах и Кыргызстане”. В 1984 году в Ташкенте в Институте востоковедения Академии наук Узбекис-тана имени Абу РайханБеруни успешно защитил докторскую диссертацию на тему “История Караханидского каганата (X – начало XIII вв.)”. Эти факты доказвает, что он был первым кыргызским ученым, защитившее дис-сертации по арабо-персоязычным источникам средних веков.
- Он всесторонне изучил арабо-персидских авторов IX–X вв., которые оставили очень ценные сведения об истории, жизни, быта кыргызов и народов средневекового Кыргызстана. Опираясь на их сведения, О.Караев выявил, что кыргызы на протяжении I–II тысячелетий н. э. занимались скотоводством, земледелием, охотой, ремеслом и торговлей. Их основным видом деятельности было животноводство. В верованиях преобладал шаманизм. Но имело место и манихейство, поклонение культу Тенгира и духам предков, занимавшее главное место в древних верованиях.
- В исследуемые О. Караевым вопросы вошли сведения о торговых путях, городах, аилах и кишлаках, о быте, хозяйстве, культуре, обычаях и традицияхкыргызов в средние века. Изучая вышеназванные источники, автор выявил сведения о хозяйственно-культурных особенностях кыргызов и о расцвете оседлой городской культуры.
- О.Караевширокo и всесторонне изучал и анализировал труды арабо-персоязычных авторов Ибн Хордадбеха, Ибн ал-Факиха, Кудама Ибн Джа-фара, ал-Истахри, ал-Мукаддаси, Абу Дулафа, Махмуда Кашгари, ал-Марва-зи, в произведении неизвестного автора на персидском языке “Худуд ал-алам”, труды персидских авторов Гардизи, ал-Идриси, Ибн Бекрана, Мухам-медаАуфи, ат-Табари, ал-Йакуби, Ибн Руста, ал-Масуди. Все вышеуказан-

ные сведения можно получить в его работе “Арабские и персидские источники IX–XII веков о киргизах и Киргизии”(-Фрунзе, 1968).

- Особенности востоковеда О.Караева, в том, что он многих источников читал и изучал в оригинале. Большая заслуга О.Караева заключается в том, что он ввел в научный оборот, те сведения вышеуказанных авторов, касающаяся кыргызов, которые не вошли в их руссоязычные переводы и остались без вниманияисследователей. В связи с этим, ряд сведений арабских авторов IX–XII вв. ему пришлось снова перевести и уточнять.
- Весьма ценными является его труды по истории Караханидов. В исто-риографических вопросах Караханидского каганата, О. Караевпроанализи-ровал и показал лучшие стороны исследований некоторых ученых, а некото-рых- подверг критике. Учёныйфактически доказал, что управлением Караханидского каганата занималисьвыходцы из династиичигилей, т.е. именно они были правящей династией. Результаты его исследований по данному направлению отражены в его работе “История Караханидского каганата”(-Фрунзе, 1983).
- Для нынешних и будущих ученых востоковедов, весьма важны исследо--ванияО.Караеваэпохи монголов, возникновения, развития и распад государствмонгольского периода, их политической истории тесно связаны с историейкыргызов и Кыргызстана. О.Караеваизучив монгольский период истории пришел к выводу, что империя Чингиз-хана, Монгольская империя распалась, однако их традиция управления государством, страною сохранились*(традиция оставить трон младшему сыну начался с Чингиз хана – авт.)*. Он рассматривал образование Моголистанав качестве самостоятельного государство как долголетнее продолжение политических кризисов империи чингизидов. Последние исследования ученого были посвящены истории государственных образований на территории Кыргызстана и региона Центральной Азии XIII-XV веков. Этого убедительно доказываетего ранняя работа “Моголистан и улус Чагатая” (-Ф., 1973) и поздние исследования “Чагатайский улус. Государство Хайду. Моголистан” (–Б., 1995).
- Востоковед О.Караев внес весьма ощутимый вклад в изучении этноге-неза тюрков и кыргызов. Сумел создать фундаментальный труд по истории нашего - кыргызского народа. В 1986 году под руководством О.Караева вышел в свет *сборник, посвящённый различным аспектам этногенеза кыргызского народа*. В данный сборник вошли две статьи О.Караева.Первая статья была посвящена исследованию взаимоотношений енисейских и тянь-шаньскихкыргызов. Автор проанализировал высказывания и мнения многих исследователей, начиная с XVIII в., и пришел к следующему заключению, что такие ученые как Г.Миллер, Е.Фишер, И.Георги, Ю.Клапрот, А.Левшин, К.Риттер, Ч.Валиханов, В.Радлов, Н.Аристов, В.Бартольд, Ч.Грумм-Гржи-майло, А.Арзыматов, А.Абдыкалыков и А.Бернштамили подтверждали или только предполагали, что енисейские кыргызы переселились на Тянь-Шань.С.Малов, Б.Юнусалиев, А.Баскаков и Э.Тенишевсвязывали происхождение кыргызов или образование языка с Саяно-Алтаем, либо с Западной Монголией.Л.Ошанин, В.Алексеев, В.Гинсбург,В.Виноградов поддерживали мнение об этногенетических связях енисейских и тянь-шаньских кыргызов.Г.Дебец, Н.Микалашевская и Е.Маховавыводили антропологический тип кыргызов из Центральной Азии и утверждали, что монголоидный элемент резко увеличился на территории Кыргызстана в XI-XV вв.Н.Бичурин, С.Абрамзон, Л.Кызласов, К.Петров и авторы VIII главы «Истории Киргизской ССР» (Т.1.1984) не связывали происхождение тянь-шаньскихкыргызов с Енисеем и каждый предлагал свою, отличающиеся от других, точку зрения.Б.Джамгерчинов, А.Хасанов и А.Маргулан защищали идею автохтонностисовременныхкыргызов.

О.Караев в данной статье анализируя взгляды вышеуказанных авторов, порой критикуя некоторых оппонентов, в последнем академическом издании «Истории Киргизской ССР» предложил новуюконцепциюо кимако-кипчакском происхождении кыргызов, суть которой заключалась в следующем. Значительная часть енисейских кыргызов проникла в X в. на Алтай и в междуречье Оби и Иртыша, создав там самостоятельное княжество во главе со своим иналом. Постепенно они были ассимилированы местными кимакско-кипчакскими племенами. Но сложившаяся новая этническая группа получила название этнонима

«кыргыз». Во 2-й половине XV в. она переместилась на Тянь-Шань и сыграла определенную роль в образовании кыргызского народа.

Во второй статье О.Караев пытался обосновать свои взгляды, основываясь на исторических данных китайских и восточных авторов. Он возвратился к термину «кыргыз», явившемуся самоназванием какенисейских, так и тянь-шаньских кыргызов. Так, он подчеркнул, что С.Я.Яхонтов, опираясь на достижения исторической фонетики китайского языка, убедительно доказал, что форма «хягас» является транскрипцией слова «кыргыз» и она не может быть реконструирована, как хакас, что пытается доказатьЛ.Р.Кызласов.

О.Караев остановился на исторических фактах, свидетельствующих о появлении кыргызов на ныне проживаемой территории в период политического подъема на Енисее. После событий 840 года часть уйгуров обосновалась в районе Восточного Туркестана, и действительно, кыргызы, преследуя их, уже в X в. появились на северо-восточных отрогах Тянь-Шаня. Во всяком случае, об этом есть письменные данные и у китайских авторов, и в персо-язычном анонимном сочинении «Худуд ал-Алам». В качестве косвенных материалов О.Караевым также приводились данные ряда других средневековых авторов: ал-Истахри, Абу Дулафа, Махмуда Кашгари, Джувейни и других. Но, к сожалению, как свидетельствует последующая история, данная группа кыргызов не упоминалась в источниках вплоть до XIV в. Какова была их дальнейшая судьба осталось неизвестным.

Как бы там ни было это было результатом его долгих исследований и он сумел предложить новую концепцию о происхождении кыргызского народа, что делает чести ему. Востоковед-кыргызовед О.Караев, в конечном счете сумел создать фундаментальный труд по истории нашего – кыргызского народа, не забвая о происхождении тюрков. Они отражены в его следующих трудах: “”Көк түрктөрдүн тарыхы” – “История синих тюрков”(-Бишкек, 1994); “Восточныеавторы о кыргызах”(-Бишкек, «Кыргызстан», 1994).

Подводя итоги, можно сделать следующие выводы. С высоты сегодняшнего дня можно утверждать, что проблемы истории, этногенеза, политогенеза ряда народов и государств эпохи средних веков, в т.ч. кыргызов и Кыргызстана,широко и глубоко изучено в исследованиях ОмуркулаКараева – фактически первого кыргыза ученого-востоковеда. И это первая попытка дать оценки, научной деятельности выдающегося выдающегося кыргызского ученого, первого востоковеда из числа кыргызов. Вечная память первому ученому востоковеду из числа кыргызов, заложившее начало кыргызского востоковедения в нашей республике.

В качестве **заключения** и предложения вношу следующее:

- Он не стал не член-корреспондентом, ни академиком НАН КР, если честно, в свое время он не был признан и не получил должное уважение и почета со стороны официальных властей и ученого мира, хорошо еще, ныне вспомнили о нем. Поэтому предлагаю, назвать его именем рукопсиный фонд НАН КР, одного из институтов по исследованию востока в Кыргызской Республике.
- Предложить назвать его именем хотя бы улицу на его малой Родине.
- Широко изучить и пропагандировать научное наследие, Омуркула Караева как первого кыргызского востоковеда нашего народа.

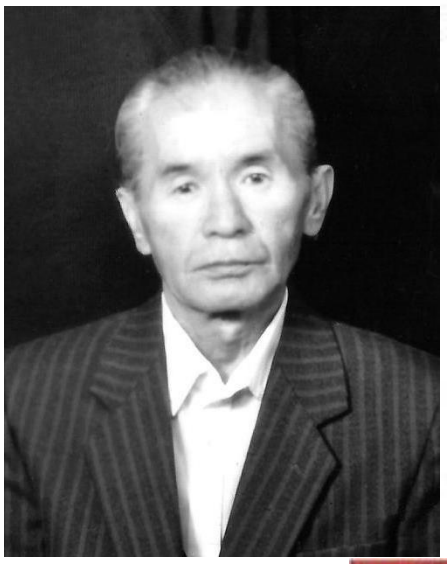

АРАБСКИЕ И ПЕРСИДСКИЕ
ИСТОЧНИКИ IX-XII вв.
О КИРГИЗАХ И КИРГИЗИИ

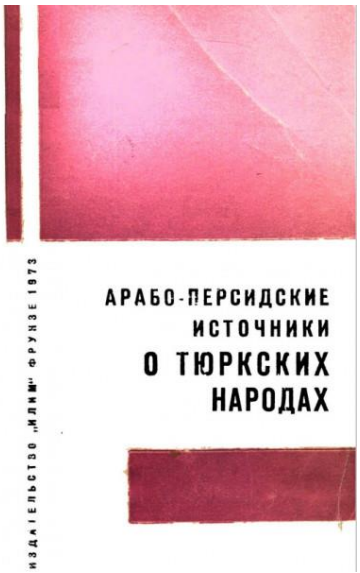
АРАБО-ПЕРСИДСКИЕ
ИСТОЧНИКИ
О ТЮРКСКИХ
НАРОДАХ

Восточные
авторы о
кыргызах

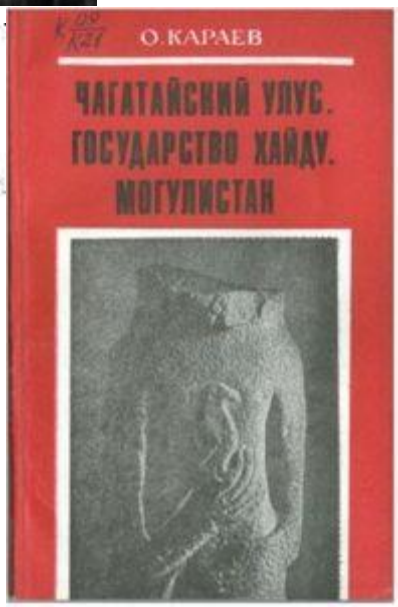
О.КАРАЕВ
ЧАГАТАЙСКИЙ УЛУС.
ГОСУДАРСТВО ХАЙДУ.
МОГУЛИСТАН

КАРА
УУЛУ
ӨМҮРКУЛ

УДК: 94 (575.2)

CONSEQUENCES POLİCY OF THE SOVİET GOVERNMENT "DİSSPOSSESSİON" DURİNG COLLECTİVİZATİON İN KYRGYZSTAN

Joldoshbek Botonoev
Candidate of Historical Sciences, ass. Professor, Osh State University
Director of the Institute of Eastern Seachs,
editor-in-chief of the journal
" Problems of Easternsearchs", Osh, Kyrgyzystan
E-mail: jbotonoev@oshsu.kg
Orcid: 0000-0003-0989-9094

Summary

In the given article describes some new viewpoints concerning the consequences of the 'dispossession of kulaks' of the Soviet rule collectivization policy in the 20s – 40s of the XX century. The matter being considered is one of the actual questions that haven't been valued objectively in Historical Sciences yet, the matter had been considered in the party ideology framework before or during the Soviet Union and the historian couldn't reveal the real historical event. Now it's time to clarify such issues. Therefore, if presently it's actual to reconsider the issue on the basis of the new scientific researches and assess objectively and with new view point, the main goal of the issue is to analyze the research level of the issue and to reveal objectively having new scientific searches and new approaches to the problems to show the advantages and disadvantages of the dispossession of kulaks and eradication of the kulak farms as a class. These scientific research works were written on the basis of the Party ideology from the class point of view, but they could not show objectively the real historic process of that time. The Soviet collectivization policy wasn't only in Kyrgyzstan, but in other places where they practiced the policy that based on the Stalin concept and worked in the authoritarian system, out of the law. If to conclude the collectivization policy of the Soviet Rule changed the local people' agricultural share which existed since the old times, they change their way of life in a short time.

Key words: Collectivization, dispossession, Soviet, kulak, policy.

Последствия политики советской власти "раскулачивания" во время коллективизации в Кыргызстане

Жолдошбек Ботоноев
Кандидат исторических наук, доцент
Директор Института Востоковедение Ошского Государственного Университета
Главный редактор "Вопросы востоковедения"

Резюме

В данной статье излагаются некоторые новые взгляды на последствия процесса «раскулачивания» политики коллективизации Советской Власти в 20-40 гг. XX столетия.

Ключевые слова: коллективизация, колхоз, кооператив, ТОЗ, кулак, политика.

Совет бийлигинин Кыргызстандагы коллективдештирүү мезгилиндеги «кулакка тартуу» саясатынын кесепеттери

Бөтөнөев Жолдошбек Советбекович
тар.и.к., Ош МУнун доценти

Бул илимий макалада XX кылымдын 20-40-жылдарындагы Совет бийлигинин Кыргызстандагы коллективдештирүү саясатындагы "кулакка тартуу" процессинин жүрүшү боюнча бир канча жаңыча көз караштар берилет.

Ачкыч сөздөр: коллективдештирүү, колхоз, кооператив, ТОЗ, кулак, саясат.

Actuality. The matter being considered is one of the actual questions that haven't been valued objectively in Historical Sciences yet, the matter had been considered in the party ideology framework before or during the Soviet Union and the historian couldn't reveal the real historical event. It's because party political system had authoritarian-bureaucratic character. Only when the USSR collapsed and Kyrgyzstan became independent this matter and many other similar issues of political, cultural and social-economic and other issues, and even there can be found some historian-scientists, researchers who criticized Soviet rule policy subjectively. Now it's time to clarify such issues. Therefore, if presently it's actual to reconsider the issue on the basis of the new scientific researches and assess objectively and with new view point, the main goal of the issue is to analyze the research level of the issue and to reveal objectively having new scientific searches and new approaches to the problems to show the advantages and disadvantages of the dispossession of kulaks and eradication of the kulak farms as a class; the problems of the private farms inclusion to the collective farms; and processes and specifications of the collectivization policy of the Soviet Rule policy in 20s- 40s of XX century. It is obvious that in 1990, after the collapse of the former USSR, similar to the other republics, since independence the given issues have been researched in the lowest level by the historian-scientists Kyrgyzstan. I went through the following works by the historian-scientists who researched before about the given issue: "The Kyrgyz assembly to fight for the establishment of Socialism (1922 -1932)" by U.A. Asanbaev, "From the history of the building of Kyrgyz settlements in the social farming way", " Social reform of Kyrgyz village (1928 -1940)" by J.S. Baktygulov, "From the nomadic life to socialism 1917-1937" by B. Baibulatov, "Lenin's way of cooperating of the farms is the way of the Kyrgyz village reform", "Essay on the history of the of the collectivization in Kirgizia" by T. D Duishomaliev, " The prolems of the collectivization of the agriculture in USSR in the newer soviet historiography" by I. E. Zelemin, "History of the Soviet farming of Kyrgyzstan" by S. I. Ilayasov, "Co-operative-collective formation in Kyrgyzstan (1918-1929)" by S. I. Ilayasov, "History of the Soviet farming of Kyrgyzstan" under the edition by S. I. Ilayasov V.P. Sherstobitov, "History of the collectivization of agriculture in Kyrgyzstan (1929-1934). Documents and materials compiled by T.A. Abdykarov, A.A. Dzhamankaraeva, N. A. Mylnikova, A. M. Pushkareva and E. A. Romanov, "Sovkhozs of Kyrgyzstan during the formation of the socialism (1917 -1937)" by D.N. Nermatov, "The pages of the history of the Soviet society. People, problems, facts" under the general edition of A.T. Kinkulkina, "To the history of the foundation and the development of collective property in Kyrgyz village in the years of the 1st and the 2nd "piteletka" (1928 -1932)" by J.S. Baktygulov, "Class fights in Kyrgyz villages (1918-1932)" by B. Chokushev, "The New Economic Policy in Kyrgyzstan (1921-1925) " V.P. Sherstobitov, "To the history of the collectivization of the Kyrgyz nomadic farms" by J.S. Baktygulov, "From the History of the socialist reforms in the village in early years soviet rule (1917-1920)" by J.S. Baktygulov and S.G. Koshenko. [1]

In most of the above-mentioned historian-scientists works they used the Marxist and Leninist theory to the policy of collectivization, generally, in the territory of the USSR and in Kyrgyzstan and assessed in the frame of the soviet party ideology with class view point. And the following historian-scientists tried to assess with class view point and non-class view point: f. eg. the works "Collectivization on USSR: facts, ideology, results" by V.A. Gvozdetcki, "Who is kulak: the meaning of the concept of "kulak" by G. F. Dobronozhenko, "Collectivization and the dispossession of kulak" by N.A Invitski, "Collective Russia: tragic start" by T.E. Kuznetsov. [2]

The soviet rule mass collectivization policy was considered by scientists in two view point: class and non-class. Among the Kyrgyz historian mentioned above J.S. Baktygulov in his scientific article: "The collectivization of Kyrgyz village: new view point" tried to reveal some mistakes by Soviet Rule in the years of the collectivization. And Uzbek historian R. Shamsutdinov revealed the negative sides of the policy processed in theyers of the mass collectivization of Soviet Rule in his 3 volume work of "Tragedy of the Central Asian village: Collectivization, dispossession of kulak, exile (1929-1955)" Documents and materials", published in Tashkent in 2006. [3]

Besides on the pages of the published newspapers of that time: "Batrak" (1928-1929), "Kustar I Artel" (1929-1933), "Krasnaya zvezda" (1928-1938), "Krestyanskaya gazeta" (1928),

"Krestyanski put" (1925 -1927), "Postroika" (1927), "Pravda Vostoka" (1932), "Professionalnoe dvizhenie rabochei kooperacii" (1920), "Rynok truda Srednei Asii" 1929-1930, "Sovetskaya Kirgizia" (1929), "Hlebny bulleten (1931-1932)", "Communist of Kyrgyzstan (03.03.1990). [4] and other interesting information were given, and in Internet websites in the works of the following authors they tried to show the foreseen problem objectively: Gafur Haidarov "Truth about the lie" (R. Shamsutdinov – Tragedy of the Central Asian village collectivization , disposition of kulaks, exile) (review), "Dispossession of kulaks is the usury and its public –economic meaning" by R. Gvozdev, "The full collection of essays" V 3 6, 37, 38 41 by Lenin, "To the question of liquidation of kulaks as class" by I.V. Stalin, "Our main tasks of organizing and raising the rural farms" by A.P. Smirnov, "Two main sources of stratification of the peasantry", "The thirteenth congress of VKP (Communist Party) (b): shorthand report" by A. Pershin, "Self-identification of the farming at crucial stage of the history" by V.F. Churkin", "Letters from the village 1872-1887" [5] by A.N. Engelhard. And during the in the years of independence there were written such dissertations concerning this problem in the neighboring countries as Kazakhstan and Uzbekistan: f.eg. in 2007 Z. Zh. Mardanova wrote a scientific dissertation on the topic: "Public policy of forced resettlements in Kazakhstan during 20s and 30s of the XX c., in 2008 "N.K. Kattabekova wrote "Agrarian reforms and repression against the farming in the South Kazakhstan (1927 -1937)", and "State Policy on transferring the Kazakh "sharua" to settle in 20s and 30s" of the XX c." written by S.K. Mahmutov [6] And in 2005 in Andijan town of Uzbek Republic there was published the dissertation by Alisher Mamajanov: "Exiled to the North Caucasus from villages of Uzbekistan in the process of collectivization". [7]

In the above-mentioned scientific research works they also tried to show the positive and negative sides of the Soviet Period and the current Central Asian countries policy of mass collectivization. However, in some places they worked subjectively and called the policy of the soviet period collectivization as a "Tragedy". In reality in my point of view the term is not giving the certain point to history but it can be destroying the history. Scientific research works on the same themes were written from different points of view during the Soviet period. For example, in 1984 N. Bababev wrote "Sovkhoz construction in Turkmen SSR (1928 -1937) in Ashgabat city, in 1987 HS Baikabulov wrote "Sovkhozs of Uzbekistan during socialism construction (1928-1937)" in Tashkent city, in 1983 A.Ju. Ziyamuhamedov wrote "The historic role of socialism in Uzbekistan" (1924-1932), in 1985 Z.PH Nizamova wrote "Development of agricultural cooperation in Tajik ASSR (1924-1929)" in the city of Dushanbe, in 1989 Ju. V Podkuiko wrote "The class organization of rural farms in the struggle for the social reform" (1918 1930) in 1982 E.L. Vilensky about the "Liquidation of unemployment and agrarian overpopulation in Central Asia and in Kazakhstan (1917 -1932)". [8]

As mentioned above these scientific research works were written on the basis of the Party ideology from the class point of view, but they could not show objectively the real historic process of that time. The Soviet collectivization policy wasn't only in Kyrgyzstan, but in other places where they practiced the policy that based on the Stalin concept and worked in the authoritarian system, out of the law; the consequences of which affected the socio-economic, cultural, moral and many other fields. So here it's not correct to remark the Soviet Rule above mentioned policy as "tragedy" or "modernization". It is because there were progressive and negative sides of the Soviet policy of mass collectivization not only in Kyrgyzstan but also in other places, too. As examples of the negative sides we can refer the following facts: by class view on June 29, 1931 the Central Committee bureau in Central Asia issued the instruction of "the dispossession of the kulak farmers who were the main enemies who fought against collective farms and sovkhozs" during the collectivization period, and the clearance of the "kulak" farms that decreased the process of building the socialist system. In result in 1931 from August to September 6 thousand Kulak members were moved from Central Asia to Ukraine and the Caucasus among them there were more than 700 "bais" or the rich and kulak farms from Kyrgyzstan. And by the decision, from December 3, 1932 of VCP (b), of the Kyrgyz Oblast Committee on "The clear out the collective farms from the riches and kulak farms" had a great importance in dispossession of kulaks. As an example, we can consider the

Tax information in 1928 and in 1929 that describes of only 3406 kulak farms (1,8 % of the total number of the peasant's farms.) in Kyrgyzstan. This means that to those years Kyrgyzstan almost didn't have kulak farms. All in all, it is equal 3,6 % of the capitalistic share. According to the instruction documents 3-5% of the whole peasant farms of the republic were dispossessed as kulaks [9].

It is clear that to implement the task the local authorities of the government changed the facts as they wanted or even over implemented the tasks by "searching and finding" a certain number of kulaks they needed. In result most of the average farms were dispossessed as kulaks. This informs that the authorities realized the unjust policy at that time. Besides, for example, in 1930 and in 1931 they exiled 6944 families or exactly 33 278 people from Central Asia to the North Caucasus and Ukraine; and on June in 1933 such process exiled 500 families or more than 2000 people to the North of Caucasus. [10]

If to conclude the collectivization policy of the Soviet Rule changed the local people' agricultural share which existed since the old times, they change their way of life in a short time; or exactly they transformed the nomadic way of life of people to the settled way by force promising them the life with equal rights and with equal social status; as mentioned above, they exiled the political and social elite of local community by force confiscating their properties and resettling them to other countries.

Though the policy based on the Stalin concept had progressive sides the policy was not accepted well by the local people because the representatives of the local authorities didn't realize the Stalin program appropriately among communities. It's important to remark that such unjust policy implementation can not be linked with the activities of Stalin only. In short, the topic needs to be researched and with new approaches and to be assessed with new points.

References:

1. J. S. Botonoev, T. D. Kadyrov "Is the policy of "dispossession of kulak" during the years of collectivization tragedy or modernization? New view point" – Vestnik OshGU, Osh city, 2009
2. J.S. Botonoev, T.D. Kadyrov "Is the policy of "dispossession of kulak" during the years of collectivization tragedy or modernization? New view point" – Vestnik OshGU, Osh city, 2009
3. R. Shamsutdinov. Tragedy of the Central Asian village: the collectivization, dispossession of the kulak, exile. 1929-1955 Documents and the materials T 2 – Tashkent, 2006
4. J.S. Botonoev. The dispossession of the kulak policy in the years of Soviet collectivization: New view point" – Vestnik OshGU, Osh city, 2009
5. http//www.google.ru Engelhard A.N. Letters from the village. 1872-1887
6. S.K. Mahmutov. "Public policy on the transformation of the Kazakh sharua to settle (20s-30s of the XXc.)" – Almaty city, 2008
7. A. Mamajanov. "Exiled from the villages of Uzbekistan to the North Caucasus in the process of the collectivization" – Andijan, 2005
8. J.S. Botonoev. The dispossession of the kulak policy in the years of Soviet collectivization: New view point" – Vestnik OshGU, Osh city, 2009
9. Kyrgyz History – Encyclopedia – Bishkek, 2003
10. R. Shamsutdinov. Tragedy of the Central Asian village: the collectivization, dispossession of the kulak, exile. 1929-1955, Documents and materials T-2, Tashkent, 2006
11. Orenburg RSA RF (1115-59972)
12. Orenburg RSA RF (11116-59973)
13. Osh RSA KR. Fund 1025 (8), inventory 1, unit.st. 7.
14. Central state archive KR. F. 21. inventory 16. unit.st. 98. L. 182-183.
15. Central state archive KR (0-31091)
16. Central state archive KR (0-29454)
17. Central state archive KR (0-31089)
18. Central state archive KR (0-29750)
19. Central state archive KR (0-31111)

İNCƏSƏNƏT VƏ MƏDƏNİYYƏT

UOT: 39. 003

TÜRK FƏLSƏFİ DÜNYAGÖRÜŞÜNÜN AZƏRBAYCAN QƏDİM YAZI MƏDƏNİYYƏTİNDƏ ƏKSİ

Mirvari İsmayılova
Filologiya elmləri doktoru, professor
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Türkoloji Mərkəz
Bakı, Azərbaycan
ismayilova.mirvari1960@gmail.com
orcid: 0000-0002-2085-544X

Xülasə

Ayrı-ayrı dövrlərdə olan yazı növlərini və bunların inkişafını tədqiq etməyin bəşər sivilizasiyasının, cəmiyyətinin inkişaf tarixini öyrənmək üçün böyük əhəmiyyəti var. Yaranma tarixi, forma və səbəblərindən asılı olmayaraq qədim yazılar müasir dövrdə istifadə etdiyimiz müxtəlif yazı sistemlərinin əcdadı sayıla bilər. Azərbaycan ərazisində qədim tarixə malik əlifbanın mövcudluğu elmdə təsdiq olunmuş faktdır. Türklərin ilkin beşiyi Ön Asiya – Azərbaycanda qədim yazı nümunələrinə hər yerdə rast gəlmək olur. Azərbaycanda yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmış yazı – həkketmə mədəniyyətinin fərqli üsullarına, oyma (qazıma) və qabartma üsullarına rast gəlinir. Bu yazı – həkketmə mədəniyyətinin Azərbaycanda çox qədimdən yüksək inkişafının göstəricisidir. Qobustan və Gəmiqayada qədim əlifba işarələrinin aşkar edilməsi onu piktoqrafik yazı sırasından çıxarmağa əsas verir. Məqalədə Gəmiqaya-Qobustan əlifbası ilə Orxon-Yenisey əlifbalarının müqayisəsi də maraqlıdır. Orxon-Yenisey yazısı türk həyat tərzinin, cəngavərlik rəmzinin simvolunu (çadır, yay, ox, süngü, qılınc) təsvir edən işarələr, Gəmiqaya-Qobustan yazıları isə fəlsəfi düşüncə, inam, etiqadı simvollaşdıran işarələr əsasında yaranıb. Bu sirlərlə dolu möcüzə bizim dilimizin səslərinin ahəngində, musiqidə, memarlıqda, xalçaçılıqda, rəqslərdə əks olunub. Yalnız türk düşüncəsinin genetik daşıyıcıları olan xalq bu gizli kodları – piktoqrafları, yazı işarələrini, səslərin harmoniyasını, ecazkar musiqini – muğamlarımızı, xalçalarımızdakı naxışların sirlərini, rəqslərimizdəki mənanı duya bilər. Müasir dövrümüzdə xalçalarımız, rəqslərimiz gen yaddaşımızın, etnik düşüncə və soykökümüzün sirli möcüzələri olan naxışları və yazı işarələrini özündə yaşadan və təbliğ edən ecazkar qüvvədir.

Açar sözlər: Azərbaycan yazı mədəniyyəti, türk fəlsəfi dünyagörüşü, Qobustan, Gəmiqaya yazıları, piktoqraflar, əlifba

REFLECTİON OF THE TURKİSH PHİLOSOPHİCAL WORLDVİEW IN ANCİENT AZERBAİJANİ WRİTTEN CULTURE

Mirvari İsmayilova
Doktor of philological sciences, professor
Azerbaijan State Pedagogical University
Baku, Azerbaijan

Summary

The study of writing types and their development in different periods is the great importance for exploring the history of developing human civilization and society. Ancient writings, regardless of the occurrence date, form and reasons, can be considered the progenitor of various writing systems, that we use in modern period. An alphabit existence with ancient history, on the territory of Azerbaijan is a fact confirmed by science.First cradl of Turrks - forepart Asia - in Azerbaijan, examples of ancient writing can be found everywhere. In Azerbaijan, writing has reached to the high level of developing - various methods of carving culture, and methods of engraving is met also.Since ancient times,this writing - is an indicator of the high developing culture of carving culture in Azerbaijan.Discovery of ancient alphabetic signs gives

grounds excluding it from the series of pictographic writings in Gobustan and Gamigai.Compraing the alphabet of Orkhon-Yenisei with the Gamigaya-Gobustan alphabet is also very interesting in the article.Orkhon-Yenisei inscription of Turkish life, symbol of chivalry (tent, bow, arrow, bayonet, sword) descriptiving signs,the works of Gamigai-Gobustan represent philosophical thought, faith is based on signs that symbolize faith.This miracle,which full of secretsis reflected in the harmony of our language, in wonderful music- our mugams, architecture, carpet-weaving, and in dances.Only people - who are genetic carriers of Turkish thought, these secret codes - pictograms, written signs, harmony of sounds,wonderful music - our mugams, the secrets of the patterns on our carpets, it can feel the meaning in our dances.Nowadays our carpets, our dances are our genetic memory, ethnic thinking and our origins patterns with mysterious miracles, which keeps written signs alive , and is the wonderful power,that was preached.

Key words: culture of Azerbaijani writing, Turkic philosophical worldview, Gobustan, Gamigai inscriptions, pictograms, alphabet.

ТЮРКСКОЕ ФИЛОСОФСКОЕ МИРОВОЗРЕНИЕ В ДРЕВНЕЙ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ПИСМЕННОЙ КУЛЬТУРЕ

Мирвари Исмайлова
Доктор филологических наук, профессор
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет
Баку, Азербайджан

Резюме

Изучение видов письма в отдельные периоды и их развитие имеет большое значение для изучения истории развития человеческой цивилизации, общества. Независимо от истории, формы и причин возникновения, древнее письмо можно считать предком различных систем письма, которые мы используем в наше время. Существование на территории Азербайджана алфавита, имеющего древнюю историю, является подтвержденным наукой фактом. Первоначальная колыбель тюрков Передняя Азия – в Азербайджане повсеместно можно встретить образцы древней письменности. В Азербайджане встречаются различные приемы письменно – граверной культуры, достигшие высокого уровня развития, способы резьбы и тиснения. Эта надпись – показатель высокого развития культуры гравюры в Азербайджане с глубокой древности. Обнаружение знаков древнего алфавита в Гобустане и Кемигае дает основание исключить его из порядка пиктографического письма. В статье сравнивается Гамигая-Гобустанский алфавит с Орхонско-Енисейским алфавитом и это очень интересно. Орхонско-Енисейская письменность создана на основе символов, изображающих турецкий образ жизни, символ рыцарства (палатка, лук, стрела, штык, меч), а Гамигая-Гобустанские надписи созданы на основе символов, символизирующих философские мысль, вера и убеждение. Это загадочное чудо отражается в гармонии звуков нашего языка, в музыке, архитектуре, ковроткачестве и танцах. Только люди, являющиеся генетическими носителями турецкой мысли, могут услышать эти скрытые коды-пиктограммы, письменные знаки, гармонию звуков, чудесную музыку- наши мугамы, тайны узоров на наших коврах, смысл наших танцев. В наше время наши ковры, наши танцы, наша генетическая память, наша этническая мысль - это чудесная сила, которая поддерживает и распространяет узоры и письменные знаки, которые являются таинственными чудесами наших предков.

Ключевые слова: культура Азербайджанской письменности, тюрское философский мировоззрение, Гамигая-Гобустанские надписи, пиктограммы, алфавит.

Aktuallıq. Əsrlər boyu insanların əldə etdiyi mədəni mirasların tarix səhifələrində əks olunmasında və qorunub saxlanmasında yazı başlıca rol oynamışdır. Cəmiyyətin bütün inkişaf prosesində yaradılmış nailiyyətlər yazı vasitəsilə bizə gəlib çatmışdır. Yazı sözün, dilin yaranma prosesinin davamıdır. İlk söz kimi ilk işarə çox çətin formalaşmışdır. Bunların yaranması insanın kamilləşməsi uğrunda mübarizəsinin nəticəsidir. Yazı şifahi sözün əbədiləşdirilməsi zərurətindən doğmuşdur və burada kollektivin rolu böyükdür. Yazının meydana gəlməsi müxtəlif insan cəmiyyətlərində eyni vaxtda baş verməmişdir. B.N. Qolovin yazının meydana gəlməsini insanların müəyyən zaman, məsafə ölçüsündə, ünsiyyət yaratmaq tələbləri əsasında meydana gəldiyini bildirir. Tarixən yazının müxtəlif növləri olmuşdur. Həmin yazı növləri bunlardır: 1. Şəkli yazı (piktoqrafik). 2. Fikri yazı (ideoqrafik). 3. Heca yazısı (silloqrafik). 4. Səs yazısı (fonoqrafik).

Annotasiya. Yazı sözün, dilin yaranma prosesinin davamıdır. İlk söz kimi ilk işarə çox çətin formalaşmışdır. Bunların yaranması insanın kamilləşməsi uğrunda mübarizəsinin nəticəsidir. Yazının meydana gəlməsi müxtəlif insan cəmiyyətlərində eyni vaxtda baş verməmişdir. Ayrı- ayrı dövrlərdə olan yazı növlərini və bunların inkişafını tədqiq etməyin bəşər sivilizasiyasının, cəmiyyətinin inkişaf tarixini öyrənmək üçün böyük əhəmiyyəti var.

Metod. Məqalədə tarixi-müqayisəli, təsviri və qarşılaşdırma metodlarından istifadə olunmuşdur.

Giriş. Yazının yaranma tarixi çox qədim dövrlərə gedib çıxır. Onun əlifbadan əvvəlki dövrü piktoqrafik və ideoqrafik yazı ilə seçilir. İlk yazılarda müxtəlif şəkil və simvollar əsasında formalaşdırılan təsvir vasitəsi ilə müəyyən məlumatlar yazıya köçürülmüşdür. Belə məlumatları yazıya çevirməyin səbəbi nitqi şəkil və simvollarla canlandırma deyil, baş vermiş hadisələri yadda saxlamaq zərurəti olmuşdur. Azərbaycanda piktoqrafik yazı nümunələri Qobustanda, Qazaxda, Gədəbəydə, Naxçıvanda və s. qeydə alınmışdır. Təkcə Qobustanda 720 qayaüstü rəsmdə dörd mindən çox təsvir vardır. Yaranma tarixi, forma və səbəblərindən asılı olmayaraq qədim yazılar müasir dövrdə istifadə etdiyimiz müxtəlif yazı sistemlərinin əcdadı sayıla bilər.

Qobustan

Gəmiqaya qayaüstü yazıları

Azərbaycan ərazisində daha qədim tarixə malik əlifbanın mövcudluğu elmdə təsdiq olunmuş faktdır. Q.Voroşil erkən orta əsr mənbələrində bizim eranın 6-cı əsrinin əvvəllərində aran (Azərbaycan) yepiskopu Kardastın Şimali Azərbaycan və Cənubi-qərbi Dağıstan hunları üçün türk yazısını yaratmasının qeyd olunmasını göstərir [7,76]. Bu fakt A.M.Şerbakın və A.N.Kononovun əsərlərində də səslənmişdir [8, 81; 9, 7].

1970-ci ildə Dağıstan ərazisində üstü yazılı yastı daş tapılmışdır. Daşın hər iki tərəfində yazılar vardır. Bu yazılar əlifba hərflərinin işarələri şəklindədir. Eramızın III-VII əsrlərinə aid edilən bu yazılı abidə üzərində Azərbaycanda istifadə olunmuş əlifbanın 44 işarəsi həkk olunmuşdur. Qeyd

etmək lazımdır ki, bu işarələr 1948-1952-ci illərdə Mingəçevir Su Elektrik Stansiyasının tikintisində torpaq işlərinin görülməsi zamanı tapılmış, eramızın V-VII əsrlərinə aid edilən səkkiz epiqrafik abidədəki işarələrlə oxşardır. Bu da Azərbaycan və indiki Dağıstan ərazilərində hələ eramızın V əsrində istifadə olunmuş qədim əlifba haqqındakı faktların doğruluğunu bir daha təsdiq edir [10, 130-131].

Yazı formalarının təkamülü göstərir ki, "Nitqi ötürmək üçün qrafik işarələr sisteminin yaradılması bəşər mədəniyyətinin universialiyalarından biridir. ...Söz – heca yazıları müxtəlif insan qrupları tərəfindən, dəfələrlə, fərqli vaxtlarda yaradılmış olsa da, onların işlənib hazırlanması bu və digər dərəcədə eyni üsullarla baş vermişdir" [23, 6]. Məsələn, Kəlbəcər qayalarındakı piktoqrafik yazılarda bir neçə keçi, dinozavr və başqa naməlum heyvan fiqurları, at fiqurunun üstündə və b. təsvirlərdə piktoqrafik-yazı işarələri də həkk edilmişdir. Bunlar Gəmiqaya, Qobustandakı təsvir və işarələrin eynidir. Piktoqraflar arasında dinozavr rəsminin aşkar edilməsi, piktoqrafların yaşını 10 – 12 min il keçmişə aparır. Dinozavrların nəsli buzlaşmanın son dövründə dünya daşqınından sonra yer üzündən silinmişdir. Naxçıvan – Gəmiqaya və Qobustan abidələrinin bir qismi dünya daşqınından əvvəl, yəni 20 – 30 min ilin, bir qismi isə daşqından sonrakı dövrün abidələridir. Yazı sisteminin təkamülündə diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri də budur ki, "şəkillərdən başlanan yazılar tədricən həndəsi fiqur və elementlərin istifadə olunması ilə düzələn hərflər şəklinə gəlib çıxmışdır. İlkin dövrdə müxtəlif ölçülü düz xətt parçalarının birləşdirilməsi əsas götürülmüşdür. Yazıda daha çox hərfdən istifadə etməmək, hərflərin mürəkkəbliyinin qarşısını almaq məqsədilə qrafemlərdən sonralar əyri xətt, dairə, yarımdairə, ellipsvari elementlərindən istifadə olunmuşdur" [17, 3;4]. Aydındır ki, dildəki hecalar səslərdən qat-qat çoxdur. Işarənin hecaya uyğunluğu əsasında yerinə yetirilmiş yazılara heca yazısı, sillaboqrafik yazı deyilir. Sillaboqrafik yazının ən qədim nümunələrindən biri şumer yazılarıdır.

Amerikalı alim, məşhur şumeroloq S.Kramer söyləyir ki, tarixdə ilk dəfə olaraq Şumerdə insana öz işlərini, fikirlərini və ümidlərini, mühakimə və inanclarını ətraflı və etibarlı əks etdirmək imkanı verən yazı inkişaf etdi, yazını "yaş gil üzərində qamış çiling ilə yazırdılar" [27, 3].

"Mixi yazının kəşfi və onun təkmilləşdirilməsi Şumerin bəşər tarixinə ən önəmli töhfəsi oldu. İlk yazılı abidələr qədim Şumer şəhəri Urukun xarabalıqları arasında aşkar olundu. Orada üzləri şəkilli yazı ilə örtülmüş mindən çox gil lövhəcik tapıldı. Onlar əsasən təsərrüfat və inzibatçılıq yazılarından ibarət idi. Amma onların arasında bir neçə tədris mətnlərinin də olduğu müəyyən edildi. Bu onu sübut edir ki, Şumer mirzələri artıq miladdan əvvəl ən azı 3000 il öncə təlim məsələləri ilə məşğul olurdular" [27, 26]. İngilis alimi L.Bulli: "Misir, Babil, Assuriya, Finikiya, qədim yəhudi və nəhayət, yunan mədəniyyətlərinin mənbəyinin də Şumerdə axtarmaq lazım olduğunu" [20,8]; Polşa alimi Z. Kosidovski: " yəhudi mədəniyyətinin Yunanıstana yox, bir çox məsələdə özlərini beş min il bundan əvvəlki Şumer xalqının yaratdığı mədəniyyətə borclu hesab etdiyini" söyləmişdir [28,25]. Yazı insanlığa əbədi töhfədir. Yazının kəşfi bəşər tarixinin böyük nailiyyətidir. Bu kəşf bəşər sivilizasiyasında mühüm bir başlanğıc oldu. Dünyada tanınmış alim və səyyah T.Heyerdal belə bir fikir söyləmişdir: "Qobustan və şumerli türk (şumer) mədəniyyəti eyni xalqa Azərbaycan xalqına məxsusdur". T.Heyerdalın başqa bir fikrini də xatırlamaq yerinə düşərdi: "Azərbaycanın hələ kifayət qədər öyrənilməmiş mədəniyyəti Mesopatomiyadan qat-qat qədimdir". Mesopotamiyada tapılan Kutu çarı deyilən hökmdarın kəlləsi üzərində fransız antropoloqlarının (T.Aminin rəhbərliyi ilə) tədqiqatlarından aydın olur ki, Kuti çarının antropologiyası və morfologiyası Şuşa azərbaycanlılarının antropologiyası və morfologiyası ilə tam üst-üstə düşür. Qədim şumerlərin yaratdığı doqquz qəhrəmanlıq dastanı məlumdur. Bu dastanların çoxu qədim Azərbaycan dövləti Aratta ilə bağlıdır. Dastan qəhrəmanlarından En–Merkar, Luqalbanda, Bilqamus tarixi şəxsiyyətlərdir və onlar indiki Azərbaycanla bağlıdır. E. Əlibəyzadə yazır: "Təkcə, "Bilqamus" dastanında özünü göstərən başqa mənəvi keyfiyyətlər bir yana, üç mühüm amil: dil, el – dövlət (Uruk), inam (Tənqri, Tanrı) Şumer və müasir türk xalqlarının bir kökə bağlı olduğu fikrini söyləməyə əsas verir. Belə bir səsləşməni beş min illik bir vaxtı, məsafəni keçib gələn və dəyişməyən üç mühüm mənəvi amili dünya xalqlarının heç birində tapmaq mümkün deyildir" [4, 76].

Qeyd etmək istərdik ki, qədim türk yazı – həkketmə mədəniyyəti özündə bu üç mənəvi amili çox mükəmməl şəkildə əks etdirmiş, birləşdirmişdir. Belə ki, qədim türklər öz yazılarını öz mənəvi keyfiyyətləri – qədim türk cəngavərlik rəmzləri, inam və etiqadları, həyat tərzinin ən mühüm və etnik keyfiyyətlərini təmsil edən atributlar, ov alətləri, onları əhatə edən ətraf mühitlə bağlı işarələr əsasında qurmuşlar:

↓↑ (ox şəkli) – qədim türk həyat tərzinin mühüm silahı: k hərfi və "ok"(ox) sözü.

) (yay şəkli) – türk həyat tərzinin ilk mühüm silahı: y hərfi və "yay" sözü.

(süngü, qılınc şəkli) – türk cəngavərlik rəmzi, silahı: yumşaq, incə ( ) və qalın s ( ) hərfləri

(çadır, alaçıq şəkli)- qədim türk köçəri həyat tərzinin rəmzi: qalın b hərfi.

(böyrü üstə qoyulmuş çadır, alaçıq şəkli) – köçməyə, başqa yerə yığışmağa hazırlıq rəmzi: m hərfi.

(tam və yarımçıq ay şəkli) – türklərin Aya inanc rəmzi: nt/nd qoşa hərfi, diftonqu.

Orxon-Yenisey, Tonyukuk abidəsi

Orxon-Yenisey əlifbası

Türklər öz yazılarını qayalar, gil lövhələr, sal daşlar, heykəllər üzərində həkk edərək sanki gələcək nəsillərə öz möhtəşəm tarixləri, mədəniyyətləri haqqında məlumatı ötürmək üçün əbədiləşdirməyə çalışmış, unudulmasını istəməmişlər.

Türklərin ilkin beşiyi Ön Asiya – Azərbaycanda da qədim yazı nümunələrinə qədim türk yaşayış məskənləri Qobustanda, Gəmiqayada, Kəlbəcərdə, Laçında, Zəngəzur mahalının Meğri rayonundakı Qarqar dağında, Borçalının Loru mahalında, Türkiyə sərhədində yerləşən Kalinino rayonunun Cücəkənd yaşayış məntəqəsində, Gəncə, Şamaxı, Mingəçevir, Hacıqabul, Pirallahı adası, Nüvədi və Təbriz – Əhər yaxınlığında, İçərişəhər qabları üzərində rast gəlmək mümkündür.

"Gəmiqaya-Qobustan əlifba işarələrinin Azərbaycanın digər ərazilərində də aşkarlanması faktı sübut edir ki, bu qədim Azərbaycan əlifbası e.ə minilliklərdən eramızın I minilliyinin 8-9-cu əsrlərinə qədər, xüsusən ərəb işğalına qədər Azərbaycanda, Yaxın və Orta Şərqdə, nəhayət, Avropada yayılmış, işlənmiş, öyrənilmişdir. Bu əlifbalarla çoxlu dastanlar, tanrıçılıq inamı ilə bağlı boylar, hekayələr, bayatılar, atalar sözləri, müdrik kəlamlar qeydə alınmışdır" [8, 14]. V. Əliyev Gəmiqayadakı qayaüstü rəsmlərdə qədim yazı işarələrinə təsadüf olunduğunu, eyni zamanda onlar arasında tayfa nişanları və damğaları axtarmağı məqsədəuyğun hesab etmişdir [6]. Qobustan və Gəmiqaya əlifbalarının tədqiqatçısı Ə. Fərzəli Qobustanda və Gəmiqayada qədim əlifba işarələrini aşkar etdikdən sonra həmin əlifbanı piktoqrafik yazı sırasından çıxarmışdır.

Tədqiqatçılar etiraf edir ki, Azərbaycanda Orxon-Yenisey əlifbasının nümunələri aşkar olunmamışdır [8, 14]. Azərbaycan ərazisində aşkar edilmiş abidələrdəki yazı işarələri isə Azərbaycan xalqının öz düşüncəsinin, fəlsəfi dünyagörüşünün məhsuludur. Mərkəzi Asiyada mixi yazılara rast gəlinmir. Belə ki, Orxon-Yenisey səsləri Azərbaycan əlifbasının səsləri ilə eynilik

yaratmır. Yeriyən A, P hərfləri, çoxçalarlı F hərfi, bilavasitə suyu bildirən θ hərfi; "Orxon-Yenisey" də olmayan T, III və başqa işarələr, Gəmiqaya -Qobustanda səkkiz və ulduz işarələrinin bolluğu və başqa yerli əlamətlər Gəmiqaya-Qobustan əlifbasını Orxon-Yeniseydən fərqləndirir" [8,15].

Orxon-Yeniseydə olan yazı işarələrini ifadə edən piktoqraflar gözlə görünəni ifadə edir. Gəmiqaya-Qobustandakı yazı işarələri isə sirlidir, sanki kodlaşdırılıb.

Gəmiqaya-Qobustan əlifbasının tədqiqatçısı Ə. Fərzəli belə qənaətə gəlmişdir ki, Orxon-Yeniseydə yazılar, işarələr yalnız görünən şərtiliklə bağlıdır. Gəmiqaya-Qobustanda isə bir sirlilik var, yazı işarələri səslərə, yəni səslər piktoqrafların məzmununa uyğundur və məzmuna – koda yaxındır. O, tanrıçılıq inamına, əzəli od – su ikiliyi, ucalıq – dəqiqlik prinsipinə əsasən mifolji ardıcıllıqla Gəmiqaya-Qobustan sirlərini, işarələrin aid olduğu səsləri müəyyən etmişdir.

Gəmiqaya-Qobustan qayalarındakı səsləri ifadə edən işarələr həmin piktoqrafların məzmunu ilə çox uyğundur. F.Engels "Təbiətin dialektikası" əsərində yazır ki, insanlar dialektikanın nə olduğunu bilmədikləri vaxtda dialektik düşünmüşlər. Azərbaycan yazısının yaradıcıları da tələffüz zamanı fonemlərin təbii yaranma prosesini izləyərək dilin işarələr sistemini yaradarkən, səslərin ağızda səslənməsinin gerçək şəklini çəkməklə onları əhatə edən, müşahidə etdikləri əşyaların, hadisələrin məzmununu əks etdirən piktoqrafları yaratmışlar:

- O səsinin tələffüzü zamanı dodaqların dairəvi forma almasının şəkli – O hərfi;
- θ səsinin tələffüzü zamanı dodağın dairəvi şəklinin ortadan bölünməsinin şəkli – θ hərfi;
- İ səsinin ağızdan düz və ensiz şüa kimi çıxması şəkli – i hərfi.

Bu hal sait və samitlərin müəyyən qismində də müşahidə olunur. Göründüyü kimi, Azərbaycan dili səslərinin bir qismi on min illər əvvəlki sabitliyini indi də saxlayır. "Dildəki səslər-zahirən adi görünən bu vahidlər ecazkar qüvvə potensiyasına malikdir" [1,3]. Gəmiqaya-Qobustan yazı işarələrinin səslərə və məzmuna yaxın olduğu görünür. Buradakı hərfləri ifadə edən piktoqraflar mifik kodlara malikdir. Gəmiqaya-Qobustan piktoqrafları xalqımızın qədim dünyagörünüşünü əks etdirir. Deməli, bu rəsm və işarələr "ovçuların və çobanların əl işləri" olmayıb, "istedadlı rəssamlar və bilicilər tərəfindən qayalar üzərində bədii – həndəsi – riyazi dəqiqliklə yazılmış, həkk edilmişdir, sözlü işarələrdir" [7, 6]. Gəmiqaya-Qobustan yazılı işarələri yer– göy əlaqələrini, Günəşin, Ayın, ulduzların müşahidəsindən yaranan bilikləri, kosmik düşüncəni, ətraf mühiti əks etdirir. "Tanrıçılıq, odsevərlik" inamına əsasən soldan – sağa – Od tanrıya – Günəşə sarı yazılıb [8, 18].

Əzəli və əbədi od – su ikilisindən ucalıq – dəqiqlik prinsipinə uyğun yaranmış işarələr əsasən bunlardır:

Ɵ – su, + - od => O (od və su) – Ɵ – kiçik su (göl), kiçik su dalğası;

M – böyük su, çox su (dəniz), uzun dalğa;

A – göy öküzünün (öküz bürcünün) başı, piktoqrafı. A hərfinin çevrilmiş şəkli - ⅄ "alov" sözü (öküz bürcü od ünsürüdür);

A – adam, sanki yeriyən adam;

B – buta forması, başlanğıcdan törəmə, həm də "insan" piktoqrafı;

L - əl, ayaq piktoqrafları;

O – Yerin və Günəşin piktoqrafı.

Deməli, Yerin yumru planet (O) olması, bu ərazinin sakinlərinə qədim türklərə 8 – 10 min əvvəl bəlli olub. "Gəmiqaya-Qobustan" abidələrində "göydən gələn adamlar"ın təsvirlərinə də rast gəlinir. Qobustan qayalarında belə təsvirlər daha çoxdur. Doğrudanmı ulularımız "göydən gələn adamlar"ın, yadplanetlilərin rəsmini çəkiblər? Belə əlaqə olubmu, yoxsa təxəyyülün məhsuludur? Bəlkə bu təsvirlər "göydən gəlmə" yazı işarələri, onu çəkənlərin düşüncələrinin, təsəvvürlərinin, xəyallarının əksidir. İstənilən halda cavabdan asılı olmayaraq bu yazılar e.ə. VIII – VI minilliklərdə Azərbaycan ərazisində mədəniyyətin inkişafından, dünyagörüşünün səviyyəsindən, inam və etiqadından, eyni zamanda yüksək yazı mədəniyyətindən xəbər verir. Bu inam və etiqadların kökləri isə "Avesta"ya gedib çıxır. O vaxta qədər Cənubi Azərbaycanın və indiki İranın müəyyən əraziləri Madanın tərkibində olmuşdur. E.ə. 550-ci ilə qədər Mada Azərbaycan mağlarının başda durduğu bir dövlət, böyük bir imperiya olmuşdur [12, 249]. Mağlar dünyanın və Azərbaycanın ən qədim tayfalarından biri olmuşdur. Mağların vətəni indi bir h issəsi Şimalda, bir hissəsi Cənubi Azərbaycan

ərazisində olan Muğan olmuşdur. Qədim dünyanın ən bacarıqlı adamları olan babalarımız mağlar xüsusi hərəkətlər və sözlərlə insanlara təsir etmişlər.

Mağların dini totemlərdən, animızmdən, fetişizmdən mütərəqqi olub, tədricən səma allahlarına və oradan təkallahlığa aparan yolun ən mühüm nöqtəsində dayanmışdı. İnsanlar arasında təbiətə, aya, günə, ulduzlara, torpağa, suya sitayiş güclənmiş, nəslin, qəbilənin başçısına sitayiş ilahi qüvvələrə-allahlara sitayişə çevrilmişdir. Təsviri incəsənətin inkişafında da mağların böyük rolu olmuşdur. Mağlarla bağlı bütün izlər də Azərbaycandadır.

Deməli, Azərbaycan ərazisi ən qədim yaradıcı insanların məskəni olmuşdur. Şumerlər çoxallahlı idilər. Çoxallahlılıq magiyadan sonrakı hadisədirsə, deməli, mağ mədəniyyəti daha qədimdir və mağlar Şumer mədəniyyətinin inkişafına təkan verə bilmişdir. E .ə. IV əsrdə Şimali Azərbaycanda Albaniya, cənubda Atropatena dövləti yarandı.

Q. Kazımovun fikrincə mağ və qam sözləri bir kökdəndir. Qamlar maqların sonrakı nəsilləridir. Herodot Qa(u)matanın mağ olduğunu qeyd edir. KAHin sözünün də formalaşmasına səbəb olmuşdur. Deməli, "Kitabi-Dədə Qorqud" da Qam Gan oğlu xan Bayındır öz kökünü ulu əcdadları Mada mağlarından almışdır. [12, 264]

Diogen yunan mənbələrinə (Ərəstunun "Maqlar haqqında", Dionun "Tarix" əsərinin V kitabına və Hermodora) əsasən Zərdüştün ulduzlara sitayiş etdiyini söyləyir: "Onlar cadugərliklə məşğul deyildilər, maqların əvvəlincisi ulduzlara sitayiş edən Zərdüşt olmuşdur" [29,65].

Bakının simvoluna çevrilmiş, əfsanəvi, sirli Qız qalası - İçəri şəhər kompleksi kahin maqların min illər boyu gizli saxladıqları Yaranış və Kainat haqqında fəlsəfi baxışları özündə əks etdirən sənət möcüzəsidir [5,36].

Tədqiqatçılar Qız Qalasının tarixi təyinatının, arxitekturasının sirlərini açmağa çalışmış, bir qismi onun yaranışını kosmosla bağlayır, digərləri isə ulu babalarımızın kosmik düşüncələrinin məhsulu kimi qəbul edirlər. Istənilən halda Qız qalası - İçəri şəhər abidə kompleksi yüksək mədəniyyətin, eyni zamanda yazı mədəniyyətinin tərkib hissəsi kimi möhtəşəm abidədir.

İçəri şəhər və Qız qalası Ulduzlu göyün simvolu kimi yaranıb. Bu ideya əvvəlcə onun yaradıcılarının fikir və düşüncələrində yaranıb, Qobustan qayalarında əks olunub. Qobustandakı Ulduz hərflərin işarələrinin 15 olması faktı buna tam əsas verir: " Bu inam və etiqadın kökləri də "Avesta"ya gedib çıxır. İçəri şəhərin 14 qala bürcü və 15-ci bürcün Qız qalası olması; hələ Xəzərin ləpələri Qız qalasının divarlarını döyəclədiyi vaxtlarda Qız qalası və İçəri şəhərin əksi dənizdə bütövləşəndə 14 qala bürcünün dənizdəki əksi ilə birlikdə 28 olması da kosmik düşüncələrin məhsuludur: Ayın 28 gün ərzində öz səyahətini başa vurması, Qız qalasının 28 metr hündürlükdə olması, adının Qız (Venera) planeti ilə bağlı olması və s. [5,8]. Deyilənlərə görə Qız qalası ilk əvvəl rəsədxana kimi nəzərdə tutulub, hətta onun yad planetlilər tərəfindən tikildiyi də söylənilir. Zərdüştü, zərdüştlüyü bu torpağın yetişdirməsindən xəbər verir. Odlar yurdu adlanan Azərbaycan da sanki zərdüştlüklə yoğrulub.

Bakı, Qız Qalası

Bakı, İçərişəhər

Yuxarıdan baxarkən Qız qalasının 9, "buta" formasında olması ulu əcdadlarımızın kosmik düşüncələrinin modeli, yaradılış abidəsinin simvolu kimi heyrət doğurur. Qala qapısının üstündə iki

şir və ortada bir öküzün təsviri verilib. Martın 21-də öküz bürcünün döyüşdə öz yerini şir bürcünə təhvil verməsi (qışın yaza təslim olması) Qobustanda Novruz bayramı səhnəsində də təsvir olunub. Bu təbiət hadisəsi şumer qəhrəmanlıq dastanı "Enmerkar və Aratta ölkəsi", "Kitabi-Dədə Qorqud"da da əks olunub. Bütün bu faktlar, bir-birini izləyən və bir-birini tamamlayan bu piktoqrafik yazı işarələrinə Azərbaycanın bir çox yerlərində rast gəlinməsi; abidələrdə, dastanlarda əksi möcüzələrlə dolu, sirli yazı mədəniyyətinin bu ərazinin əzəli sakinlərinə məxsus olduğunu təsdiq edir. Sirrini qorumaq, başqalarından gizlətmək qədim yazılı abidələrimizin sanki başlıca səciyyəvi xüsusiyyəti olub. "Avesta"nın qoruyucuları mağlar da çox mühafizəkar idilər, sanki onlar "zərdüştlüyün Qərbdə yayılmasına ciddi müqavimət göstərirdilər" [18,61]. Buna görə mühafizəkar və məharətli mağlar artıq təkmilləşmiş Şumer mixi yazıları əsasında "Avesta"nın özünəməxsus əlifbasını yaradırlar. Bu da yazı mədəniyyətinin yüksək göstəricisidir. Əbu Reyhan Biruni "Avesta"nın yaradıcıları olan mühafizəkar mağların "başqalarının bu kitabdan bilik alma imkanı olmasın deyə, hərflərin sayı bütün başqa dillərin hərflərinin sayını ötüb keçir" – demişdir (18, 206). "Kitabi-Dədə Qorqud"da oğuzların da soykökü, mənsubiyyəti, inamı, etiqadı məxfidir, şifrələnib. Qazan xan öz soyunun "Ağ qayanın qaplanının erkəyinə"; "Ağ sazın (gölün) aslanına"; "əzvay qurd əniyinin erkəyinə"; "Ağ sunqur quşu erkəyinə" mənsub olduğunu söyləyir. Nağıllarımızda da sehrli 40 qapını açmaq, qaranlıq dünyadan işıqlı dünyaya çıxmaq bu düşüncənin təzahürü və davamıdır. Bu sirlər, işarələr N.Gəncəvi yaradıcılığında da davam edir. N. Gəncəvinin "İsgəndərnamə" poemasında makedoniyalı İsgəndər ruslarla üç dəfə döyüşür, halbuki tarixdən İsgəndərin ruslarla döyüşü məlum deyil. N.Gəncəvi yaradıcılığının təxəyyülünün məhsulu olan bu faktlar nəyə işarə edirdi? Nizami hələ öz sağlığında uzaqgörənliklə "Xosrov və Şirin" poemasında məzarının tamamilə uçub dağılacağını xəbər vermişdir. Isgəndər bəy Münşi "Aləmarayi – Əbbası"əsərində yazır ki, 1014 – cü ildən (yəni 1606 – cı il) Nizaminin məzarı tamamilə baxımsız qaldı. Gəmiqaya-Qobustan işarələrinin – hərflərin məzmunu sirlidir, sanki şifrələnib. Bu sirlərlə dolu möcüzə bizim dilimizin səslərinin ahəngində, musiqidə, memarlıqda, xalçaçılıqda, rəqslərdə əks olunub. Yalnız türk düşüncəsinin genetik daşıyıcıları olan xalq bu gizli kodları – piktoqrafları, səslərin harmoniyasını, ecazkar musiqini – muğamlarımızı, xalçalarımızdakı naxışların sirlərini, rəqslərimizdəki mənanı duya bilər. Zənnimizcə, müasir dövrümüzdə xalçalarımız, rəqslərimiz qədər gen yaddaşımızın, etnik düşüncə və soykökümüzün bu sirli möcüzələri olan naxışları və işarələri – piktoqrafları özündə yaşadan və təbliğ edən başqa ecazkar qüvvə yoxdur. Başqa xalqlar nə xalçalarımızı, nə də rəqslərimizi "oxuya" bilir, "sirrini" bilir. Azərbaycan xalçaları qədim yazı mədəniyyətinin daşıyıcıları, tərkib hissəsidir.

Şirvan xalçası

Qarabağ xalçası

İrəvan xalçası

Azərbaycanda yazı – həkketmə mədəniyyəti çox qədimdən yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdır və Azərbaycan ərazisində hətta yazı-həkketmə mədəniyyətinin fərqli üsullarına rast gəlinir. Gəmiqaya-Qobustan, Kəlbəcər qayalarında yazılar oyma (qazıma) üsulu ilə yazılıb. 1998-ci

ildə Naxçıvanın Dəmirçi kəndində tapılmış daşlarda – abidələrdə isə qabartma üsulu ilə yazılıb. Bu yazı – həkketmə mədəniyyətinin çox qədimdən yüksək inkişafının göstəricisidir.

Beləliklə, çox qədim və yüksək mədəniyyət nümunəsi olan Azərbaycan yazı mədəniyyəti başqa türk yazılı abidələrindən "müasirliyi" ilə seçilsə də, çox qədim və yüksək mədəniyyət nümunələri kimi, eyni zamanda yüksək intellektin, dərin məzmunun, incə zövqün abidəsidir.

Şumer, Gəmiqaya-Qobustan, Kəlbəcər, qədim Alban əlifbası türk düşüncəsinin məhsuludur və "türkcə" düşünmədən onları başa düşmək, düzgün oxumaq olmaz. Necə ki, Kəlbəcərin qaya rəsmləri və yazı işarələrini "erməni əlifbası" kimi təqdim edən bir erməni doktorluq dissertasiyası edərkən rus alimləri ona etiraz edir, bu yazı işarələrinin mövcud erməni əlifbasına qətiyyən oxşamadığını, "ermənicə" oxunmadığını bildirirlər. Qədim yazı nümunələri yalnız qayalar, daşlar, gil lövhələr, gümüş, qızıl qablar üzərində həkk olunmayıb. Dövlətlər, xalqlar arasındakı əlaqə və münasibətlərin, tarixi və mədəni inkişafın yazıya alınması üçün daha çox dəri, parça və kağızdan istifadə olunub. Zaman-zaman fələyin rüzgarları əsdikcə tarixin qaranlıq və dərin qatlarında (bəlkə də taleyin hökmü ilə yadelli işğalçılardan gizlətmək üçün) itib-batmış sal daşlar, qızıl, gümüş qablar üzərində, kitabələrdə, gil lövhələrdə türkün tarixini əks etdirən zəngin mədəniyyətin nümunələri gəlib üzə çıxır, bizə çatır. Bunlar qədim türk yazı mədəniyyəti nümunələrinin çox cuzi hissəsidir. Qədim əlifba ilə yazılmış nə qədər tarix kitabları, bədii əsərlər və s. yadelli işğalçılar tərəfindən məhv edilib, talan edilərək aparılıb. Bu talanlar neçə minilliklərdir davam edir. Strabonun "Coğrafiya", Arrian, Plutarx və Diodorun əsərlərindən, M. Kaşğarlının "Divan"ındakı hekayələrdən məlum olur ki, dünya fəlsəfəsinin ilkin başlanğıcı olan "Avesta"nın on iki min inək dərisinə yazılmış "nask"dan (hissədən) ibarət əlyazması olub. Isgəndər yunan fəlsəfəsinin öz əsasını "Avesta"dan götürdüyünü bildiyi üçün əsası, ilk mənbəyi "Avesta"nı yandırıb, kahinləri kütləvi məhv etdirib, çünki kahinlər bu əsərlərin canlı kitabları, daşıyıcıları idilər. "Avesta" ümumən 21 cilddən (bütövlükdə 815 fəsildən) ibarət imiş. "Nask" adlanan bu cildlərin ilk yeddisi dünyanın və insanın yaranmasına, yeddisi əxlaq, hüquq və dini qanunlara, son yeddi cild isə təbabət və astronomiyaya həsr olunub. Dünyanın yaradılışı (Tanrıdan, Od, Su, Torpaq, yəni havadan) insanın yaranması, göylərin yerlə qovuşması fəlsəfi dünyagörüşü "Avesta"da olduğu kimi, "Bilqamıs"da, "Orxon-Yenisey"də də əks olunub. "Üzə Gök Tənri asra yağız yir qılıntukda ekin ara kişi oğlı qılınmış – Üstümüzdə Göy tanrı aşağıda Yerlə qovuşduqda ikisinin arasında insan oğlu doğulmuşdur" [9,1].

Yunan mənbələrində isə, məsələn, smirinli Hermodor və Hermipp Zərdüştün Troya müharibələrindən beş min il əvvəl, Ərəstunun (Aristotelin) müəllimi Platonun ölümündən altı min il əvvəl, Ksanf isə Kserksin Yunanıstana basqınından altı min əvvəl yaşadığını qeyd etmişlər.

Eləcə də eranın ilk əsrlərində qədim Azərbaycan dövlətinin adı ilə adlandırılan Alban əlifbasının, yazıların da taleyi eyni olub: "erməni Qriqoryan kilsəsi Bərdə şəhərinin çox zəngin kitabxanasını, oradakı bütün qiymətli kitablar və əlyazmalarını yandırıb, külünü Tərtər çayına axıdıb"[14]. Isgəndər dünya fəlsəfə elminin başlanğıcının Yunanıstana aid etmək üçün, ermənilər əlifbanı mənimsəmək üçün bu cinayətə əl atıb. F. Məmmədova öz tədqiqatlarında bu faktı sübut edir: " V – X əsrlərdə Alban ədəbiyyatı alban dilində yazılıb. Sonra hamısı ermənicəyə çevrilib və əsli məhv edilib" [16, 3, 33, 35]. Ərəb işğalçıları da belə edib. Ingilis alimi D. Uilber yazır: "Elə ki, ərəblər İranı işğal etdilər, əksər farslar islamı qəbul elədilər. Kim ki, köhnə inamı (zərdüştlük nəzərdə tutulur) saxladı, Hindistana köçüb getdi, onları orada fars adlandırmağa başladılar, qalanları isə İranın ayrı-ayrı yerlərində (Tehran, Yezd və Geranda) gizli şəkildə öz dinlərini saxladılar" [30,4].

E. Əlibəyzadə dünyanın məşhur alimlərinin tədqiqatlarına əsasən belə qənaətə gəlir ki, ərəblər türk dünyasını fəth edərkən ona üç ağır zərbə vurdular: 1)ilk növbədə türkün vahid kökünə balta çalıb onu parça-parça etdilər, onun vahidliyini pozdular...; 2) türkün inamını qırdılar...; 3) türkün qədim və tarixi- milli əlifbası – yazı mədəniyyəti itirildi, məhv edildi [3, 86].

Elə bu səbəbdən biz yazının sonrakı mərhələlərdəki vəziyyətini əks etdirən yazı nümunələri haqqında söz deyə bilmirik. XIX əsrin 80-85-ci illərində bir dəstə fransız şeyx Nizami məzarını özbaşına qazaraq bir sıra naxışlı daşları və əntiqə şeyləri aparmaq istəyir. Hacıbəyli kəndinin əhalisi onlara mane olur. Fransa dövlətinin çara şikayətindən sonra böyük Nizaminin məzarından götürülmüş qiymətli əşyalar əhalidən geri alınıb fransızlara verilir [9,3].

Azərbaycan əlyazmaları ilə məşğul olan fransız səyyahı E. Bloşe "Türk əlyazmaları kataloqu" kitabında bir əlyazmadan danışarkən göstərir ki, bu əlyazmasında Nizami, Fəddi, Ətai, Fəthi, Nəsimi və b.-nın türkcə şeirləri saxlanmaqdadır [9,3]. Azərbaycan qədim yazı mədəniyyətinin soyqırımı müasir dövrümüzdə də davam etmişdir. Kəlbəcərin işğalından sonra Kəlbəcərin qaya rəsmləri və yazı işarələrinin ermənilərin öz adına çıxması buna sübutdur.

Gəmiqaya-Qobustan əlifbası ilə Orxon-Yenisey əlifbalarının müqayisəsi də maraqlıdır. Bu müqayisə ilk öncə belə qənaətə gəlməyə imkan verir ki, onlar fərqli əlifbalardır. Bu abidələrdə yazı işarələri yaradılarkən onlara yanaşmanın özü fərqlidir. Orxon-Yenisey yazısı türk həyat tərzinin, cəngavərlik rəmzinin simvolunu (çadır, yay, ox, süngü, qılınc) təsvin edən işarələr əsasında yaranmışdır. Gəmiqaya-Qobustan yazıları isə fəlsəfi düşüncə, inam, etiqadı simvollaşdıran işarələr əsasında yaranıb.

Gəmiqaya-Qobustan abidələrindəki işarələr, səslər daha çox müasir dövrlə səsləşir. İlk öncə belə təəssürat yaranır ki, Orxon-Yenisey əlifbası daha qədimdir. Səsləri ifadə edən işarələr (yay, ox, süngü, qılınc, çadır, alaçıq) daha ilkin, ibtidai başlanğıcdan xəbər verir. Kosmik düşüncə, Günəş, Ay, ulduzlar, göydən enən adamlar, şifrələnmə, məxfilik və s. daha sonrakı, inkişaf etmiş dövrün, təfəkkürün, sanki sivil dünyanın məhsuludur. Lakin tarixi mənbələrdəki məlumatlar, dünyanın məşhur alimlərinin tədqiqatları, faktlar ("Avesta"nın dünya fəlsəfəsinin ilkin başlanğıcı olması; Zərdüştün ulduzlara sitayiş etməsi və s.) Gəmiqaya–Qobustan yazılarının, Orxon-Yenisey"dən sonrakı sivilizasiyanın; yaxud ondan götürülmə olduğu fikrindən daşındırır. Bəlkə də, daha qədim olması qənaətinə gətirir. Əlbəttə, burada mütəxəssislərdən gözləntilər çoxdur, daha ciddi araşdırmalar gözlənir. Amma araşdırma və düşüncələr belə qənaətə gəlməyə imkan verir. Gəmiqaya–Qobustanda hərfi ifadə edən yüzə yaxın işarə var. Bu əlifba ilə yazılmış bütöv mətnlər hələlik əldə edilməmişdir. Lakin Şumerli türk (şumer) əlifbasının azı altı min il əvvəl mövcud olduğu məlumdur. "Gəmiqaya-Qobustan Şumerli türk əlifbası ilə bütün hərfləri və piktoqrafları ilə tən gəlir [8, 16]. İ. Cəfərzadə hesab edir ki, Qobustanda rəsmlərin cızılması e.ə. VIII minillikdən – bizim eranın II minilliyinin əvvəlinədək davam edib [7].

Uzun müddət Gəmiqaya-Qobustan yazıları üzərində ciddi tədqiqatlar aparan Ə. Fərəzli belə qənaətə gəlib ki, Orxon-Yenisey səsləri Azərbaycan əlifbasının səsləri ilə eynilik yaratmır. Bu qədim Altay türklərinin dili ilə Azərbaycan dilinin səsləri arasında fərqlə bağlı ola bilər. Orxon-Yeniseydə yalnız görünən şərtilikdən danışmaq olar. Gəmiqaya-Qobustanda isə yazı işarələri səslərə və məzmun – koda daha yaxındır. Orxon-Yeniseylə müqayisədə Gəmiqaya-Qobustanda hərflər daha tamdır, bütövdür. Gəmiqaya-Qobustan əlifbası belə bir həqiqəti təsdiq edir ki, əlifba uzun illərin təcrübəsindən, sınaqlarından keçərək insan kollektivinin, etnosun – xalqın soy psixologiyasına, dünyagörüşünə, dil və din birliyinə əsaslanaraq, piktoqraflar – şəkilli sözlər, damğalar, rəmzlər toplusundan seçilərək, bir sapa düzülərək, formalaşaraq yaradıla bilər. Əlifba məhz əlifba kimi formalaşana qədər bir neçə mərhələdən keçir. Azərbaycan ərazisində tapılmış Gəmiqaya, Qobustan, Kəlbəcər, Mingəçevir və s. qədim yazılı abidələr "Avesta"dan, şumer (türk) oxşəkilli yazılarından bu yana hamısının eyni etnosun – xalqın inam və etiqadının, dünyagörüşünün təzahüründən yaranmış yazı mədəniyyətinin nümunələri olduğu görünür və bir qədər irəli gedərək demək istərdik ki, müasir əlifbaların əsasında qədim türk düşüncəsinin məhsulu olan əlifbalar dayanır.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A. "Azərbaycan dilinin fonetikası" Bakı, Maarif, 1984.
2. Cəfərzadə İ. "Qobustan" jurnalı, 1973.
3. Əlibəyzadə E.M. "Azərbaycan dilinin tarixi" I cild Bakı, Azərbaycan Tərcümə Mərkəzi, 2007.
4. Əlibəyzadə E.M. "Avesta" Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyət tarixidir. Bakı, Yurd, 2005.
5. Əliyev R. Məxfilik qrifi, yaxud "mif, fəlsəfə, din və dil düyünü". Bakı, Ziya – Nurlan, NPM 2002.
6. Əliyev V. "Gəmiqaya abidələri" Bakı, 1992.
7. Əsgərov Ş. "Kəlbəcər Qobustanı", "Qobustan" jurnalı, 1985, № 2.
8. Fərzəli Ə. Ə. "Gəmiqaya – Qobustan əlifbası". Bakı, Nəşriyyat – Bakı Poliqrafiya birliyi, 2003.

9. Hüseyni Ə., Sərkar Ə. "Nizami məzarının sirləri". "Bakı" qəzeti, 11 oktyabr, 1982.
10. Hüseynzadə Ç., Rəhmanov C. Dil norması və kriminalistika. Bakı, Nurlan, 2005.
11. Ismayılova M. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Dərslik.I cild. Bakı, 2016.
12. Kazımov Q. Ş. Azərbaycan dilinin tarixi (Ən qədim dövrlərdən XIII əsrə qədər). Bakı, Təhsil, 2003
13. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Nurlan, 2007.
14. Kalankatuklu Moisey. Albaniya tarixi. Bakı, Elm, 1993.
15. Qurbanov A.M. Ümumi dilçilik. Bakı, Maarif, 1977.
16. Məmmədova F. Qafqaz Albaniyasının siyasi tarixi və coğrafiyası (e.ə III – y.e VIII əsrlər). Bakı, 1986.
17. C. Ə. Rəhmanov, T. Z. Abdullayeva Azərbaycanda əlifba islahatları və xəttin təkamülü məsələləri. Bakı, 2002.
18. Бируни А.Р. Избранные произведения. Т. II, изд. АНУССР, Ташкент, 1957.
19. Бойс М. Зороастрийцы. Верование и обычаи. Москва, Наука, 1987.
20. Булли Л. Ур Халдеев. Москва, Восточная литература, 1961.
21. Головин Б.Н. Введения в языкознание. Москва. 1977.
22. Дьяконов И.М. К возникновению письма и Двуречье. Москва. 1976.
23. Дьяконов И.М. Предисловие // Тайны древних письмен. М. 1976.
24. Каганкатватси. История Албан. СПБ. 1840.
25. Климов Т. А. Вопросы дешифровки албанского (Кавказско-албанского письма). Москва, ТДП, 1970.
26. Климов Г. А. Тайны древних писем. Москва, 1976.
27. Крамер С. Н. История начинается в Шумере. Москва, Наука, 1965.
28. Косидовский З. Библийские сказания. Москва, Пол. Литература, 1975.
29. История албан Моисея Каганкатваци, писателя X в, пер. К. Патканьяна, СПБ, 1861.
30. Лаэртский Д. О жизни учениях и изречениях знаменитых философов. Москва, Мысль, 1979.
31. Уилбер Д. Персополь, Москва, Наука, 1971.
32. Элизе Реклю Человек и земля. Т 1. изд. Брокгауз Ефрон, СПБ. 1906.

УДК 93(575.2)+398.3

KIRGIZLARIN AYI KULTUNUN KALINTILARI

Azamat Bakırov
Oş Devlet Üniversitesi Doğu Araştırmaları Enstitüsü
Oş, Kırgız Cumhuriyeti
b.azamat.csip@gmail.com
0009-0007-5819-9250

Özet

Bu çalışmadaki araştırmanın konusu, ayı'nın kültüdür – mitolojik algıların, ritüellerin, onun ibadetiyle ilgili ritüellerin kompleksi. Çalışmanın amacı, ayıyı onurlandırmanın en gelişmiş biçimlerini ve uygulamalarını tanımlamaktır. Bu çalışma, karşılaştırmalı olarak karşılaştırılabilir ve analitik yöntemler kullanılarak saha materyalleri temelinde gerçekleştirilmiştir. Çalışmanın ana sonuçları - Kırgızlar arasında ayıyla ilgili evrensel mitolojik görüş sisteminin önemli unsurlarının varlığı ile belirlenir, Kırgızlar arasında ayıyı Güney Sibirya'nın Türkçe konuşan halklarıyla onurlandırmada benzerlikler ortaya çıkarılmıştır. Aynı zamanda, bu çalışma çerçevesinde, Kırgızlar arasında bir zamanlar gelişmiş bir ayı kültünün varlığına dair sonuca varmak için hiçbir nedenimiz açıklanmamıştır. Bu makale, bu konuyla ilgili araştırmanın daha da geliştirilmesi için bir kılavuz görevi görebilir.

Anahtar kelimeler. ayı kültü; totemizm; kültürel kahraman; ticari kült; ayı bayramı; hayvancılık; mitoloji; etnonym.

THE CULT OF BEAR AMONG THE KYRGYZ

Azamat Bakirov
Institute of Oriental Studies at Osh State University
Osh, Kyrgyzstan

Summary

The subject of research in this work is the cult of the bear – a complex of mythological representations, rituals, rituals associated with its veneration. The purpose of the study is to determine the most developed forms and practices of bear veneration. This study was carried out on the basis of field materials using comparative and analytical methods. The main results of the work – the existence of important elements of the universal mythological system of views associated with the bear among the Kyrgyz is determined, similarities in the veneration of the bear among the Kyrgyz with the Turkic-speaking peoples of Southern Siberia are revealed. At the same time, within the framework of this work, we have not identified the grounds for concluding that there was once a developed bear cult among the Kyrgyz. This article can serve as a guide for the further development of research on this topic.

Key words: bear cult; totemism; cultural hero; reproduction cult; bear holiday; animalism; mythology; ethnonym.

ПЕРЕЖИТКИ КУЛЬТА МЕДВЕДЯ У КЫРГЫЗОВ

Азамат Бакиров
Институте Востоковедения при Ошском Государственном Университете
Ош, Кыргызстан

Резюме

Предметом исследования в данной работе выступает культ медведя – комплекс мифологических представлений, обрядов, ритуалов связанных с его почитанием. Цель исследования – определение наиболее развитых форм и практик почитания медведя. Данное исследование осуществлялось на основе полевых материалов с применением сравнительно-сопоставительного и аналитического методов. Основные результаты работы – определены существованием у кыргызов важных элементов универсальной мифологической системы взглядов связанных с медведем, выявлены схожести в почитании медведя у кыргызов с тюркоязычными народами Южной Сибири. При этом, в рамках данной работы нами не выявлены основания, для заключения о существовании

некогда развитого культа медведя у кыргызов. Данная статья может послужить ориентиром для дальнейшего развития исследований по этой тематике.

Ключевые слова. Культ медведя; тотемизм; культурный герой; промысловый культ; медвежий праздник; анимализм; мифология; этноним

Актуальность. Наиболее ярким примером развития архаических культов связанных с животными можно назвать культ медведя. В развитой своей форме этот культ вбирает в себя, как представления людей о родстве с ним, так и промысловые ритуалы и поверья, связанные с охотой, приумножением плодородия и др. По замечанию Б.А.Васильева, «еще Бахофен отметил значение культа медведя в религиях древнего мира и его широкое распространение». Культ медведя имел наибольший ареал распространения: он охватывал Скандинавию и Кольский Полуостров, Северо-Восточную Европу, всю таежную Сибирь, Амурский край и таежную зону Северной Америки [1, 78]. Культ медведя по своему происхождению считается одним из самых древнейших - медведь выступает одним из центральных персонажей многих мифов. Исходя из этногенетических связей кыргызов с тюркоязычными народами Сибири, у которых как уже указано, культ медведя был довольно развитым, можно ожидать, что реликты медвежьего культа в той или иной форме присутствуют и в традиционной культуре кыргызского этноса.

Аннотация. В пласте этнонимов родоплеменной структуры кыргызов, существует группа родоплеменных названий - “зоонимов”, позволяющих рассуждать об тотемистических корнях их происхождения. Среди них название крупного племени – адыгине, и рода – адык, имеющие по мнению ученых “медвежьи” истоки. Указанный эпизод, позоляет выдвигать исследовательскую гипотезу о существовании возможно более широкого круга рудиментов культа медведя у кыргызов. Полноценные исследования по данной тематике отсутствуют. В трудах классиков исследователей истории и этнической культуры С. Абрамзона, Т.Баялиевой, Т.Байбосунова, Т.Фиельстропа и др. зафикрированы отдельные пережитки культа медведя. Отдельные аспекты тотемистических воззрений, связанных с медведем в родоплеменной этнонимии кыргызов рассмотрены О.Каратаевым, положения которых будут использованы ниже.

Методы. Сравнительно-сопоставительный, исторический и описательный.

Введение. Как уже отмечалось выше, образ медведя архаичен. В мифологических представлениях разных народов медведь выступает в различных ипостасях как божество, культурный герой, основатель традиции, предок, священное или жертвенное животное, звериный двойник человека, помощник шамана, его зооморфная ипостась и душа, оборотень. Отдельные ипостаси медведя являются более распространёнными. Так, сравнительный анализ мифов народов и народностей Северо-Восточной Азии и Северной Америки показывает, что из сравнительно разнообразных сюжетов (всего рассмотрены мифы более, чем 17 народов) наиболее частыми являются те, в которых родственные отношения медведя и человека – медведь-супруг, медведь-сын, медведь – старейший член семьи – покрывают едва ли не все сюжетные линии мифов. Второй же по повторяемости сюжет - «человек и медведь-помощник» [2], т.е. в этих двух линиях отражены два пласта - ранний, где медведь – тотем, и более поздний, где медведь получает черты культурного героя.

Другой мотив - представление, что медведь прежде был небесным существом, наделённым божественными качествами. По самым распространенным мифам, медведь — сын или дочь Нуми-Торума по имени Консыг-ойка («Когтистый старик»): однажды, нарушив запрет бога, он вышел из дому и увидел внизу землю, покрытую лесами. Медведю захотелось в лес, и Бог спустил его на землю в люльке на железной цепи. В песне, исполняемой у марийцев на медвежьем празднике, рассказывается как медведь попал на остров, где было много ягоды — черемухи и шиповника. На тот же остров по ягоды приплыли на лодках женщины, взявшие с собой девочку и мальчика в люльках. Медведь зарычал на женщин, и те в ужасе убежали, оставив детей. Зверь сожрал девочку (исполнив перед люлькой песнь людоеда), но когда подошел к колыбели с мальчиком, явились охотники с собаками. Зверь, обстрелянный из лука, раненый рогатиной и топором, умер «великой смертью медведя».

Далее в песне сам зверь — точнее, его бессмертная душа, — описывает медвежий праздник, где с него снимают шкуру и проводят пир. В конце праздника, медведь на железной цепи поднимается к своему небесному отцу [3]. У хантов, медведь спущен Небесным Богом на землю за ослушание, у бурят за попытку испугать бога, в ряде других традиций - чтобы карать грешников (задранный медведем человек — грешник; когда убитым оказывался медведь, верили, что он прогневил Небесного Бога, который и покарал его). Появление медведя на земле по решению верховного божества, живущего на небе (Нуми-Торум и т.п.) – типичный мифологический сюжет, бытующий у народов Урала, Сибири, Севера и Дальнего Востока, поклонявшихся медведю, содержащийся в «медвежьих песнях», исполнявшихся на празднике в честь убитого медведя [4]. У восточных славян также можно найти подобные представления. Бывало, что медведя соотносили с самим Богом. Это просматривается, в частности, в украинской легенде о происхождении медведей, в которой «старый дед» обогащает человека и делает его сначала Богом, а затем медведем: «так выдмеди из людей и пишлиплодыця от того чоловика, шобув богом». Таким образом, согласно этой легенде «первый выдмедь… був богом». В Поволжье известен сюжет о Керемете: Бог является людям в образе медведя [5].

Культ медведя - широкое понятие, включающее в себя представления о медведе, обряды, связанные и с охотой на него, и с поеданием его мяса, и с хранением его костей и др. Ярким показателем развитого культа медведя выступают так называемые медвежьи праздники. Классической работой на эту тему можно считать статью Б.А. Васильева «Медвежий праздник» написанной в 1948 г. Под медвежьим праздником он понимал комплекс обрядов, связанных с охотой на медведя, со свежеванием его туши и поеданием его мяса, похоронами черепа и костей. Б.А. Васильев отметил связь этого праздника с охотничьим хозяйством и потому его «глубокую древность», а также изменения, происшедшие в этом явлении со временем, в том числе у амуро-сахалинских народов и обских угров. Важный признак медвежьего праздника - обряды, которые относятся к поеданию медвежьего мяса, а именно извинительные и умилостивительные. В число последних входит и развлечение медведя - песни, танцы, игры, пантомимы, состязания и пр. Все эти обряды и обычаи в цикле медвежьих игрищ укладываются в ряд промысловых в честь умирающего и воскресающего зверя: к нему относятся как к человеку и проводят все обряды, чтобы обеспечить его душе возрождение. На медвежьем празднике нередко просили об удаче в промысле, гадали об этом [6, 42].

Медвежий праздник был широко распространен на севере Евразии, на Дальнем Востоке, у некоторых тюркских народов Южной Сибири. Так, согласно хакасским представлениям, после добычи медведя охотники обязательно устраивали поминки, называемые “абатойы” – медвежий праздник. Без совершения тоя нельзя употреблять в пищу медвежатину, иначе человек расплатится своей жизнью. Легкие и внутренности вообще не ели, за исключением прямой кишки, в которой делали колбасу “хосханах”. В том случае, если съесть печень, то у человека заноет душа, словно погиб близкий родственник. Несоблюдение обряда “абатойы” может повлечь оскорбление горных духов “тагээзи”, которые считаются хозяевами тайги [7, 96-97]. Традиция поедания некоторых внутренних органов медведя у тюрок Южной Сибири была неоднородна и имела свои отличия, при этом она всегда строго регламентирована. У алтайцев медвежье «осердие хоронится вместе с головой... или оставляется на снегу, где убили медведя». Однако некоторые из групп северных алтайцев (туба) и шорцы все же ели сердце. Л. П. Потапов сообщал: «Тубалары едят только сердце, остальное же бросают. Шорцы поджаривают сердце наподобие шашлыка, затем три кусочка бросают огню, остальные же раскидывают в жертву горам» [8, 12–22]. Обычай проведения медвежьего праздника имелся у башкир. Так, еще в конце XIX – начале XX вв. башкиры Учалинского и Абзелиловского районов Башкортостана, а также Пермской и Свердловской областей справляли после удачной охоты на медведя праздник - «Айыутуйы». Согласно источникам, он проводился в двух вариантах, отличающихся друг от друга деталями: 1) охотники привозили убитого медведя на летовку («йәйләу»), снимали с него шкуру цельной

(вместе с головой, лапами и хвостом). Затем набивали шкуру травой и ставили это чучело в центре площадки, где проводился праздник; он продолжался до 15 дней. Охотники поочередно или группой исполняли вокруг чучела ритуальный танец, сопровождаемый ритмическими возгласами и пением. Исполнитель танца набрасывал на себя медвежью шубу, вывернутую наизнанку, и уподобившись медведю, воспроизводил его походку и движения. На празднике произносились заклинания («арбау»), обращенные к медведю – дарителю благополучия и счастья, и одновременно мольба не ввергать народ в беду 2) охотники привозили тушу медведя в стойбище («йорт»). При сдирании шкуры отдельно брали голову и осыпали ее птичьим пухом. Этот ритуал, по всей видимости, связан с символикой «кормления» тотема. Смыв с головы кровь, насаживали ее на специальный столб. А сохранившиеся на столбе от прошлогоднего праздника череп и кости медведя относили в горы или в лес. Праздник продолжался три дня. Уважаемый в округе человек, накинув медвежью шкуру, исполнял традиционный танец, припевая: «Дедушка медведь, дай нам благополучия, пусть от нас убегают прочь всякие болезни!». Женщины восклицали: «Дедушка медведь, дай нам благополучия, пусть мой сын будет, как ты!». По-видимому, во время праздника его участники угощались мясом убитого медведя - в прошлом у башкирских охотников существовал обычай совместного поедания медвежатины, чтобы сила и лучшие качества медведя перешли к ним [9, 107-119].

У хакасов медведь пользовался особым почтением, с одной стороны, как законный хозяин таежного пространства и всех его обитателей, а с другой – выступал для людей в роли защитника от всякого зла и покровителя плодородия. Ввиду вышеуказанного, традиционное сознание воспринимало его как божество. В силу того, что медведь имел человекообразные черты, которое выражалось, в ряде конкретных признаков, проявляемых в его повадках, пищевых предпочтениях и конечно – в анатомо-физиологической структуре, изначально он мыслился антропоморфным существом. Подобное сходство позволяло местному населению с ярко выраженным мифологическим мироощущением видеть в нем «Первочеловека». Подтверждает такое предположение известный среди тюрок Саяно-Алтая миф о том, что медведь в прошлом имел человеческое обличье - «В человеческом естестве он был силен, но простоват и при том, ел много, так, что семья оговаривала его. Однажды, рассердившись на упреки семьи, он отправился с веревкою в лес за дровами, но домой более не приходил, а превратился в зверя. Веревка его до сих пор висит на деревьях (переплетенные стволы хмеля). На передних лапах медведя, повыше когтей, есть якобы очевидные признаки шерстяных перевязок, которые он носил от ревматизма» [10, 327]. Народная вера в то, что медведь добывает себе ту же пищу, умывается, ухаживает за своими детьми и даже совокупляется как человек, по всей видимости, давала мифологическому сознанию повод видеть в нем далекого пращура. У башкир бывалые бурзянские охотники утверждали, что если снять шкуру с убитого медведя и положить тушу на спину – она выглядит как женщина с длинными грудями, а если опрокинуть ее на другую сторону – как мужчина без головы[9,107-119]. Согласно якутским представлениям медведь когда-то был женщиной. По преданиям якут, одна женщина вскоре после прибытия в дом мужа, стала избегать людей, прятаться и наконец ушла в лес, где и превратилась в медведя - в этом легко убедиться, если снять шкуру и положить его на спину, он имеет вид женщины. Ее молочные железы и половые органы, как виделось охотникам, сильно напоминали женские. Кроме того на теле после снятия шкуры видны следы от украшений - подвески, серьги, которые она когда - то носила [11, 51-52]. Маньси называли медведя «лесной» или «горной женщиной» [12, 11]. У селькупов медведь - ясновидящая «жизненная» старуха, хозяйка вселенной [13, 212]. Замечательно, то, что мотив, по которому, человек узнает в медведице сестру, дочку, мать по элементам одежды (украшений) встречается во многих вариантах рассказов медвежьего цикла у эвенов и других народов: в них говорится о том, что белая полоса вокруг шеи медведя — это талисман или какой-то предмет одежды, подаренный человеком [14, 158]. Таким образом, представление якутов о медведе как о женщине перекликаются с мотивами мифических сюжетов о медведе у эвенов, орочей, гольдов и др. Поверье о том, что медведь

был когда-то женщиной, у якутов сформировало мнение, что медведь милостиво относиться к женщинам и не трогает их. Говориться, что женщины при встрече с медведем нужно обнажить грудь или раздеться полностью, чтобы медведь не принял ее за мужчину и не обидел. Также отмечалось, что в такой ситуации женщина должна крикнуть «Я – невеста», для того, чтобы выразить почтение к медведю, как к старшей женщине Рода [11, там же]. Хакасы как уже отмечалось выше, приписывали медведю способность стыдиться. Женщины при встрече с ним должны обнажаться. Последний, якобы, убегал, сгорая от стыда и срама [7]. Здесь, по всей видимости хакасское поверье в своей изначальной форме имеет связь с представлениями якутов, эвенов и других о медведе - как о женщине. Представление о том, что медведю свойственны людские повадки бытует и у кыргызов. Так нами были зафиксировано аналогичное хакасскому поверье. По рассказу уроженца с. Буйга Кара-Кульджинского района Т. Маманова, медведь, якобы, стыдится нагих женщин, если женщина покажет грудь, медведь убегает [16].

По сообщению З. П. Соколовой, в прошлом многие сибирские народы при проведении медвежьего праздника имитировали половой акт с этим животным. Она полагает, что подобные обряды находились в прямой связи с религиозно-мифологическими воззрениями об «умирающем и воскресающем звере». По своей сути они носили продуцирующий характер и были направлены на размножение животных [6, 52]. А.П. Окладников видел в традиции инсценировки полового акта с тушей медведя (независимо от пола зверя) связь медвежьего культа с эпохой матриархата. А.А. Попов по этому поводу отмечал «Это делается для того, чтобы доставить удовольствие медведю и расположить его к себе, так как по воззрению долган медведь раньше был женщиной». [12, там же]. Обычай совершения полового акта с убитой медведицей у тунгусо-маньчжурских народов Приамурья описан С.В.Березницким. По всей видимости, подобные представления в прошлом были распространены среди хакасов. Некоторые охотники инсценировали половой акт с добытым зверем [7]. Н.И.Спиридонов отмечал: «По обычаю якутов, когда убьют медведицу, старшему из охотников полагается войти с ней в половое сношение» [2]. При сборе полевого материала, нами зафиксированы рассказы про встречу человека и медведя эротического характера, которые рассказывались в шуточно-комичной форме. Так охотники говорили, как якобы входили в половое сношение с пойманной медведицей[16]. Рассказы такого характера, по нашему мнению не случайны и имеют культово-ритуальные истоки, выступают рудиментами архаичных представлений о медведе.

Архаические воззрения о «медведе-человеке» проявлялись в убежденности, что шкура – это одежда. Процесс снятия шкуры с животного в сознании местного населения ассоциировался с «раздеванием», «снятием (расстегиванием) шубы». Так у хакассов, ее обязательно снимали в тот же день, даже если наступала темнота. Разводили костер и сначала молились “хозяйке огня”. Охотник, убивший медведя, причитал: “Наш отец опьянел и уснул”. До сих пор, пока не совершат оплакивания, нельзя снимать шкуру. При обдирании приговаривали: “Мы снимаем с тебя теплую шубу. Не обижайся на нас. Мы раздеваем тебя, ты виноват сам и не серчай на нас”. Начинали обдирать с лап. Голову отрезали, а зубы выбивали. Саму голову с плачем вешали на развилку дерева. Рот открывали и поперек вставляли палку. Охотник, убивший зверя, направлял его голову в сторону заката солнца со словами: “Дедушка, вышедший из глухой тайги, ты был хорошим человеком!” [7]. У тофаларов шкуру медведя называли - чоорһан (чапан – у кыргызов название меховой шубы) «теплое меховое одеяло». Процесс снятия шкуры у нивхов описан у Е. А. Крейнович «Когда разрезают, то делают так, чтобы он три пуговицы и один пояс имел (на шкуре оставляют неразрезанные полоски, символизирующие пуговицы). Когда до этих пуговиц доходят, то ножом запрещают резать. Руками тянут, рвут. Пояс также руками тянут, рвут. Когда самец окажется, три пуговицы делают, когда самка (нивхи иногда про самку говорят «женщина») окажется — четыре пуговицы делают» [15]. Таким образом представление о «медведе –человеке» обусловило всеобщее убеждение о шкуре медведя как об одежде и ритуальность отношения к нему. Нами зафиксированы рассказы, подтверждающие существования

подобных поверий и у южных кыргызов. Информатор из села Партсъезд Кара-Кулжинского района Ошской области З. Абылов рассказал - «Говорят медведя нужно обязательно похоронить. Но перед тем, с него нужно снять шкуру». Примечательно, что нам удалось услышать от информаторов более комплексное представление о ритуале захоронения медведя - убитого медведя надо хоронить, дав имя и сняв шкуру и обязательно прочитать молитву на его имя" (Информатор АбдымомуновЧокон, 92 года, с. Кондук) [16]. Все эти рассказы, хотя фрагментарны, но позволяют увидеть общие корни с выше обозначенным поверьем о «медведе - человеке». Здесь необходимо указать, что эти поверья могут быть связаны именно с тотемистическим пластом культа. Этот пласт воззрений обычно обнаруживается в системе запретов и предписаний. Например, бытовавший еще в начале XX в. у обско-угорских группы запрет убивать медведя и есть его мясо, а у иртышских хантов и южных манси мясо не ели, а тушу хоронили в землю [6, 49-50].

Вывод, у кыргызов сохранились рудименты универсального архаичного представления о медведе как о человеке, женщине – предке, а также некоторые отголоски промыслового культа. Эти представления очень фрагментарны и не имеют форму каких- либо полноценных обрядовых действий, ритуалов, что может быть объяснено значительной трансформацией традиционной культуры кыргызов со времен отмежевания от южно-сибирского ареала, вероятным влиянием ислама и модернизацией быта.

Список литературы:

1. Васильев, Б.А. Медвежий праздник [Текст] // Сов.этнография (далее - СЭ). М: Издательство Академии наук СССР. 1948. No 4 - 228 с.
2. https://zaimka.ru/burykin-bear/ Бурыкин, А.А.Мифологические рассказы о медведе у народов Северо-Восточной Азии и Северной Америки [Текст]
3. http://bookitut.ru/Mify-finno-ugrov.128.html Марийская мифология [Текст]
4. https://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-o-vzaimosvyazi-obrazov-medvedya-i-leshego-v-russkoy-narodnoy-traditsiiКошкарова, Ю.А. К вопросу о взаимосвязи образов медведя и лешего в русской народной традиции [Текст]/ Научные ведомости БелГУ. № 9(64) 2009
5. https://cyberleninka.ru/article/n/kult-medvedya-u-vostochnyh-slavyanМарус, Р.А. Культ медведя у восточных славян [Текст]/ Этнология
6. https://journal.iea.ras.ru/archive/2000s/2002/1.htm Соколова, З.П. Культ медведя и медвежий праздник в мировоззрении и культуре народов Сибири [Текст] / Этнографическое Обозрение • №1-2002
7. https://nbdrx.ru/pdf/staty/ax0000024.pdfБутанаев, В.Я. Медведь по воззрениям хакасов [Текст] / Народы Сибири: история и культура. Медведь в древних и современных культурах Сибири Новосибирск : Изд-во Ин-та археологии и этнографии СО РАН, 2000 – 103 с.
8. Потапов, Л. П. Пережитки культа медведя у алтайских турок [Текст] // Этнограф-исследователь.1928.
9. Илимбетова, Ф.А. Отражение культа медведя в мифологии и народных традициях башкир [Текст] // Актуальные проблемы истории, языка м культуры Башкортостана: Сборник научных трудов молодых ученых ИИЯЛ УНЦ РАН. – Уфа: Деловая династия, 2008. – III выпуск. – 240 с.
10. https://cyberleninka.ru/article/n/medved-v-traditsionnom-mirovozzrenii-hakasovБурнаков, В.А. Медведь в традиционном мировоззрении хакасов [Текст] / Этнография народов Евразии
11. https://e.nlrs.ru/online2/2968 Ионов, В.М. Медведь по воззрениям якутов [Текст] / Отд. оттиск прил. № 3 "Живая старина", 1915- 60 с.
12. Окладников, А.П. Культ медведя у неолитических племен Восточной Сибири [Текст] / Советская Археология № 14, Москва, Ленинград – Изд-во Академии Наук СССР, 1950 – 310 с.

13. 13.https://www.kunstkamera.ru/files/lib/978-5-88431-134-3/978-5-88431-134-3_40.pdf Степанова, О.Б. Медведь как образ матери-предка и души человека в традиционном мировоззрении селькупов [Текст]

14. 14.https://vk.com/doc3125830_429736693?hash=824c8bc787c52b91dc Василевич, Г.М. О культе медведя у эвенков [Текст]

15. 15. https://www.sites.google.com/site/nivkhlanguage/-o-kulte-medvedamedveda/

16. Крейнович, Е.А. О культе медведя у нивхов[Текст]/ Страны и народы Востока. Вып. XXIV. Москва, 1982.

17. Сообщение информаторов/ Полевая тетрадь

UOT 94 (479.24); 30:314; 39

AZƏRBAYCAN XALÇA NAXIŞLARINDA XALQIMIZIN ƏHALİ ARTIMI İLƏ BAĞLI TARİXİ DEMOQRAFİK BAXIŞLARI

Aydın Məmmədov
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Dövlət Universiteti
Bakı, Azərbaycan
aydin.mmmdov.67@ mail.ru
Orcid ID: 0000-0003-1825-0356-2570

Xülasə

Azərbaycan xalçaları istər qədimliyinə, istərsə də ənənəvi toxunuşuna, naxışlarının zənginliyinə, rəng müxtəlifliyinə, qeyri-adi gözəlliyinə görə dünyada ən çox yayılan və analoqu olmayan, unikal sənət əsərləridir. Məhz buna görə də, Azərbaycan xalçaları mövzu müxtəlifliyi, təkrarolunmaz naxışları, xalqımızın qədim adət və ənənələrindən qidalanan dərin məna çalarları ilə heç zaman öz aktuallığını itirmir. Azərbaycan xalçalarında təsvir olunan naxış elementləri xalqımızın təbiətə və cəmiyyətə münasibətini, o cümlədən nəsil artımı ilə bağlı qayğılarını, övladcanlılığını, ailə fəlsəfəsini, həyat tərzini real şəkildə əks etdirir. Azərbaycan xalçalarında tez - tez rast gəlinən həyat ağacı təsviri yer üzündə həyatın başlanğıcını,uğuru, sevinci, xoş güzəranlı həyatı, əhali artımını, demoqrafik inkişafı, məhsuldarlığı və tərəqqini ifadə edir. Azərbaycan xalçaları xalqımızın təbiətini, doğma yurdumuzun tarixini, etnoqrafik özəlliklərini, adət-ənənələrimizi, həyat fəlsəfəsini zəngin rəng çalarları ilə orijinal bir tərzdə əks etdirən özünəməxsus sənət nümunələridir. Azərbaycan xalçaları eyni zamanda müxtəlif amillərin (məsələn, təbii-coğrafi) əcdadlarımızın həyat tərzinə, gündəlik məişətinə necə və hansı formada təsir etdiyini, o cümlədən xalqımızın hələ tarixin erkən çağlarından üzü bəri məşğul olduğu müxtəlif təsərrüfat sahələrinin bir-biri ilə bağlılığını da aydın şəkildə göstərir. Məqalədə Azərbaycan xalçaları və onlardakı naxışlarda xalqımızın əhali artımı, ailə təsəvvürləri, adət-ənənələri tarixi demoqrafiya kontekstində araşdırılır.

Açar sözlər: Azərbaycan xalçaları, əhali artımı, ailə modeli, adət və ənənələr, tarixi demoqrafiya.

HISTORICAL DEMOGRAPHIC VIEWS ON THE POPULATION GROWTH OF OUR PEOPLE IN AZERBAIJANI CARPET PATTERNS

Aydin Mammadov
Doctor History on Philosophy, ass. Prof.
Baku State University
Baku, Azerbaijan

Summary

Azerbaijani carpets are the most widespread and unique works of art in the world due to their antiquity and traditional weaving, richness of patterns, variety of colors and extraordinary beauty. That is why Azerbaijani carpets never lose their relevance due to the variety of themes, unique patterns, deep semantic shades, nurtured by the ancient customs and traditions of our people. The elements of the pattern depicted on Azerbaijani carpets realistically reflect the attitude of our people to nature and society, as well as their concern about population growth, love and care for children, family philosophy and lifestyle. The image of the tree of life, buta, sheep, horns and many elements that are often found on Azerbaijani carpets symbolize the beginning of life on earth, success, joy, well-being, population growth, demographic development, productivity and progress. Azerbaijani carpets are unique art examples that reflect the nature of our people, the history of our homeland, ethnographic features, traditions, philosophy of life in an original way with rich colors. At the same time, Azerbaijani carpets clearly show how and in what form various factors (for example, natural-geographical) influenced the lifestyle and daily life of our ancestors, including the interconnectedness of various economic fields that our people have been engaged in since the early ages of history. In the article, the views of our nation on population growth, population settlement, family concepts that reflected on patterns of Azerbaijani carpets are examined in the context of historical demography.

Keywords: Azerbaijani carpets, population growth, family model, customs and traditions, historical demography.

ИСТОРИКО-ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ НА РОСТ НАСЕЛЕНИЯ НАШЕГО НАРОДА В УЗОРАХ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ КОВРОВ

Айдын Мамедов
Кандидат исторических наук, доцент
Бакинский Государственный Университет
Баку, Азербайджан

Резюме

Азербайджанские ковры – самые распространенные и уникальные произведения искусства в мире благодаря своей древности и традиционному ткачеству, богатству узоров, разнообразию красок и необычайной красоте. Именно поэтому азербайджанские ковры никогда не теряют своей актуальности благодаря разнообразию тем, неповторимым узорам, глубоким смысловым оттенкам, взращенным древними обычаями и традициями нашего народа. Элементы узора, изображенные на азербайджанских коврах, реалистично отражают отношение нашего народа к природе и обществу, а также его озабоченность по поводу роста населения, любовь и забота о детях, семейной философии и образа жизни. Изображение древа жизни, буты, овца, рога и многие элементы которые часто встречается на азербайджанских коврах, символизирует начало жизни на земле, успех, радость, благополучие, рост населения, демографическое развитие, продуктивность и прогресс. Азербайджанские ковры являются уникальными образцами искусства, которые оригинально и сочными красками отражают природу нашего народа, историю нашей Родины, этнографические особенности, традиции, философию жизни. В то же время азербайджанские ковры наглядно показывают, как и в какой форме различные факторы (например, природно-географические) влияли на образ жизни и повседневную жизнь наших предков, в том числе взаимосвязь различных экономических сфер, которыми занимался наш народ со времен ранние периоды истории. В статье взгляды нашего народа на рост населения, народонаселения, семейные представления, отразившиеся в узорах азербайджанских ковров, рассматриваются в контексте исторической демографии.

Ключевые слова: Азербайджанские ковры, рост населения, модель семьи, обычаи и традиции, историческая демография.

Aktuallıq. Azərbaycan dünyanın ən qədim xalçaçılıq mərkəzlərindən biridir. Təsadüfi deyil ki, hələ ta qədimlərdən Azərbaycan xalçaları nəinki valehedici bir predmet olaraq diqqəti cəlb etmiş, eyni zamanda hərtərəfli tədqiq edilib öyrənilmişdir. Hələ e.ə. V əsrdə Azərbaycan xalçaları haqqında ilk məlumatlara qədim yunan alimi Ksenofontun əsərlərində rast gəlinir. Sonralar xalçalarımız haqqında qiymətli məlumatları orta əsrlərdə Azərbaycanda olmuş ərəb, İran, Avropa səyyahları vermişlər. Azərbaycan xalçaları xalqımızın zəngin mədəniyyət incisi və ümumbəşəri dəyər kimi öz aktuallığını bu gün də qoruyub saxlamaqdadır. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin 2016-cı ildə "V Beynəlxalq Azərbaycan xalçası simpoziumunun Bakı şəhərində keçirilməsi haqqında", 2018-cı ildə "Azərbaycan Respublikasında xalça sənətinin qorunmasına və inkişaf etdirilməsinə dair 2018-2022-ci illər üçün Dövlət Proqramı"nın təsdiq edilməsi haqqında" və d. bu kimi sərəncamlar imzalaması, 2021-ci ildə görkəmli xalçaçı-rəssam Kamil Əliyevin 100 illik yubileyinin dövlət səviyyəsində qeyd edilməsi, 2023-cü ildə Milli Xalça Muzeyinin Şuşa filialının açılması kimi faktlar bunu bir daha təsdiq edir.

Annotasiya. Azərbaycan xalçalarında xalqımızın ən qədim dövrlərdən bəri əhali artımı, nəslin himayəsi, ailə dəyərləri və d. tarixi demoqrafik baxışları öz əksini tapmışdır.

Metod. Məqalədə müqayisəli təhlil, təsviri və qarşılaşdırma metodlarından istifadə edilmişdir.

Giriş. Azərbaycan xalçaları təbiətimizi, doğma yurdumuzun tarixini, etnoqrafik özəlliklərini, adət-ənənələrimizi, fəsləfəmizi zəngin rəng çalarları ilə orijinal bir tərzdə əks etdirən unikal sənət nümunələridir. İnsanın əmələ gəldiyi ilk dövrlərdə süni işıq olmamışdır. Azərbaycan xalçaları zəngin rəng koloriti, dərin məzmunu ilə işığın, qədim əcdadlarımızın və nəsil artımının himayədarı olan Günəşin, Al ruhun mücəssəməsidir. Belə ki, qədimlərdə insanlar ancaq Günəş və Ay işığından istifadə etmişlər. Günəş və Ay işığı olmadıqda isə onlar zülmət kimi qaranlıqda qalmışlar. Ona görə də qədim əcdadlarımız Günəşə və Aya sitayiş etmiş, onların çıxması münasibətilə qurbanlar kəsmişlər. Günəşə sitayiş, yaxud Günəş kultu ilk əcdadlarımızın təbiətlə, ətraf aləmlə münasibətlərindən, işığa, istiyə olan tələbatlarından doğmuş və minilliklər boyu insan təfəkküründə,

sakral düşüncə tərzində, o cümlədən Azərbaycan xalçalarındakı qırmızı, sarı, narıncı, turuncu rəngli əlvan naxışlarda əbədiləşərək onunla birgə uzun tarixi inkişaf yolu keçmişdir.

Azərbaycan xalçalarında Günəş kultu ilə bağlı elementlərdə xalqımızın tarixi demoqrafik baxışları. Günəş kultu Azərbaycanın ən qədim kultlarındandır. Bu kult tunc dövründə çox böyük tərəqqi tapmışdı. Dədələr (atalar) kultu ortaya çıxandan sonra, dədələr də günəş qüdrətli, onun kimi himayəkar hesab edilir və ona görə də onların adı çox zaman günəş sözü ilə yanaşı çəkilirdi. Həmçinin tədqiqatçılar arasında Azərbaycan ərazisində təsadüf edilən kromlex tikililərin də Günəş kultu ilə əlaqədar olması və Günəş məbədi vəzifəsini daşıma sına dair fikirlər mövcuddur. Məşhur xalçaçı-rəssam Lətif Kərimov haqlı olaraq, milli xalçalarımızda buta elementinin təsvir olunmasını Günəş kultu və atəşpərəstliklə bağlayır [8.58-59].

Azərbaycanda Səfəvilərin hakimiyyəti dövründə belə, soydaşlarımızın şüurunda günəşə etiqadın dərin izlər buraxdığını J.Şardənin qeydlərində aşkar görə bilərik. O yazır ki, İslam təqviminin ilk ayı olan: "Məhərrəmlik ayının ilk on günü ictimai matəm günləri olduğu üçün ilin ilk gününü təntənəli surətdə bayram etmək ənənəsi ildən ilə zəiflədi, nəhayət dəbdən düşdü. ...Günəş təqviminə görə, yeni ilin bayram edilməsi qaydasını saxlamaq istəmirdilər. Ölkənin əhalisi buna qarşı çıxdı və özünün qədim atəşpərəst dinində təkid etdi. Xalq ilin ilk gününü günəşə həsr edilmiş dini bayram kimi keçirirdi" [12.47]. J.Şardən fikrinə davam edərək: "...Yeni il bayramını günəş ilinin ilk gününə təyin etmək lazım gəlirdi. Bu gün həmişə bahara, ilin ən yaxşı fəslinə, hər şeyin yenidən təzələnməsi dövrünə düşürdü." – deyə, yazırdı [12.47]. Doğrudan da, Günəş kultu ilk növbədə, xalqımızın qədim inanclar sistemi ilə bağlıdır. Belə ki, xalqımız qışda donmuş torpağın və suyun yazda canlanmasını, təbiətin oyanışını doğumun ölüm üzərində qələbəsi kimi səciyyələndirirdi. Yaz fəslində təbiətdəki bu canlanma cəmiyyətin sosial-iqtisadi həyatına təsirsiz ötüşmədiyi üçün insanların mənəvi aləmində də öz inikasını bu və ya digər formada tapırdı. Bir çox türkdilli xalqlarda təbiətin oyanışı demoqrafik artım, məhsuldarlıq, xeyir-bərəkət kimi dəyərləndirilirdi: Orta Asiya xalqlarının mədəni həyatının ilkin inkişaf pillələrində hər il ölən və dirilən təbiəti simvolizə edən, Soqdla sıx şəkildə bağlı olan Siyavuş tanrısı olmuşdur.

Tarixçi Nərşahiyə görə, Buxarada islamın qələbəsindən hətta bir neçə əsr sonra – X əsrdə baharın gəlişi ilə bağlı Səyavuşa qurbanlar gətirilir, onun qışda ölümü ilə bağlı qəmli mahnılar oxunur, yazda yenidən dirilməsi ilə bağlı şənliklər keçirilirdi [19.255]. Əgər, islam dininin hakim olduğu X əsrdə Siyavuş kultunun hələ də mövcudluğunu qoruya bilmişdirsə, bu qədim inancların insanların təfəkküründə nə qədər böyük rol oynadığını aşkar şəkildə təsdiq edir. Elə bu səbəbdəndir ki, baharı simvolizə edən elementlər bir çox türkdilli xalqların, o cümlədən azərbaycanlıların tətbiqi sənət nümənələrində üstünlük təşkil edir.

I Xosrovun (531-579) hakimiyyəti illərində onun romalılar üzərindəki qələbəsi şərəfinə toxunmuş, uzunluğu 140 m, eni 27 metr olan "Bahar xalçası" təbiətdə yazın gəlişi ilə bağlı dəyişiklikləri real əks etdirir. Əsasən, qızılı və gümüşü ipək saplardan toxunan bu xalçada torpağın canlanmasını, suyun axınını daha dinamik, canlı təsvir etmək üçün şəffaf, qiymətli daşlardan, o cümlədən yaşıl, təzə-tər otları sözügedən kompozisiyada ön plana çəkmək üçün zümrüd daşlarından istifadə olunmuşdur. Bir çox tədqiqatçılar belə hesab edirlər ki, xalçalarda baharın gəlişini əks etdirən oyanmış, canlanmış torpaq və su elementləri də, biləvasitə nəsil artımı ilə, məhsuldarlıqla sıx şəkildə bağlıdır: "İnsanlar əkinçiliklə məşğul olduqları ilk günlərdən torpağa adi təbiət elementi kimi deyil, onları dünyaya gətirən, onları yedirdən, bəsləyən ana kimi - həyatın mənbəyi kimi baxırdılar. ...Belə ehtimal etmək olar ki, qadın – ana obrazı, elə günəş, torpaq və su ilə eyniləşdirilərək müqəddəsləşdirilmişdir [17. 59].

Arxeoloq R.Göyüşov, Üzərliktəpədən tunc dövründə yaşamış əcdadlarımızın dini görüşlərini öyrənmək üçün elmi baxımdan son dərəcə maraqlı olan bir tapıntıdan – qadın bütündən bəhs edərək yazırdı: "Üst təbəqədə daşdan düzəldilmiş ocağın içərisindən tapılmış bu büt yerli əhali arasında bütpərəstliyin yayıldığını sübut edir. ...Bu dövrdə qadın bütləri çoxluq təşkil edir ki, bu da ananın nəsil artırma rəmzi və ya ona həyatın başlanğıcı kimi baxılması ideyasından irəli gəlmişdir" [7.25-26].

Qız qalalarının tikintisi və təyinatı ilə bağlı maraqlı mülahizələr irəli sürən tədqiqatçı Q.Cəbiyev yazır: "Nəhayət, bir qrup araşdırıcılar Qız qalalarındakı "qız" sözünü qədim Şərqdə

müqəddəs hesab edilən su ilahəsi Anahid ilə əlaqələndirirlər, həm də bu qız qalaları haqqında dərc olunmuş sonuncu mülahizədir" [4.90]. Məhz buna görə də, Azərbaycan xalçalarında nəsil artımını, toy-düyünü, məhsuldarlığı himayə edən günəşin, odun, istinin rəngi olan al, qırmızı rəng, suyu ehtiva edən mavi rəng, qaranlığa, şərə qarşı qoyulan ağ rənglər üstünlük təşkil edirdi.

Dünyanın bir çox məşhur muzeylərində Azərbaycan xalqına məxsus son dərəcə qiymətli sənət nümunələri, o cümlədən xalçalarımız saxlanılır. Xalqımızın nadir sənət nümunələrinin saxlanıldığı yerlərdən biri də Böyük Britaniyadakı Viktoriya və Albert muzeyində tapılmışdır. Viktoriya və Albert muzeyində nümayiş etdirilən xalçalar içərisində 1539-cu ildə Təbrizdə şah Təhmasibin sifarişi ilə Ərdəbil məscidi üçün toxunan və sənət aləmində "Şeyx Səfi" adı ilə məşhur olan bu xalça sənətkarlıq baxımından Azərbaycan ustalarının ərsəyə gətirdiyi ən orijinal əsərlərdən biridir. Bu xalçanın kompozisiya həlli olduqca maraqlıdır. Bəzəkləri müxtəlif gül-çiçəklərdən ibarət olan bu xalçanın mərkəzindəki medalyon çoxguşəli mozaikadan ibarətdir. Bədii baxımdan qönçəyə bənzər bu mozaika xalqımızın günəş inancı ilə sıx surətdə bağlıdır. Xalçanın rəng həllində əsasən, baharın, əhali artımının, təbiətdə yenilənməyin, məhsuldarlığın, simvolu olan yaşıl, nəsil artımını himayə edən, onu şər qüvvələrdən qoruyan Umayın, günəşin rəngi olan qırmızı və sarı rənglər üstünlük təşkil edir. Bir sıra tədqiqatçılar haqlı olaraq sözügedən xalının mərkəzindəki bu böyük qönçəni günəşə bənzədirlər: "Xalıda rənglər ardıcıl olaraq, rəngşünaslıq elminin tələbləri əsasında elə düzgün yerləşdirilmişdir ki, bu böyük qönçə günəşi, ətrafındakı kiçik qübbələr isə şüaları xatırladır" [5.76].

Şeyx Səfi xalşası

Bundan başqa, Azərbaycanda günəş inancı ilə əlaqədar ər evinə köçən qız-gəlinləri sakral rəqəm sayılan yeddi dəfə günəşin simvolu sayılan çırağın, qəndilin başına dolandırırlar. Təbii ki, bu adət biləvasitə ər evinə köçən gəlinin yeni evə - ocağa xeyir, bərəkət, səadət gətirməsi, həmin ocağın nəslini artırmaq istəyindən, diləyindən irəli gəlirdi. Digər tərəfdən odun, çırağın, qəndilin ətrafına dolanmaq, üstündən atlanmaq, bir sözlə günəşin yerdəki bəlgəsi, simvolu odla, alovla əlaqədə olmaq bəxtin açılmasına, insanın ailə həyatı quraraq xoşbəxt olması anlamına gəlir. Bir folklor nümunəsində deyildiyi kimi:

Yansın, alov saçsın,
Mənim bəxtim açılsın [1.31].

Şeyx Səfi xalçasında, xalının ara sahəsinin yuxarı və aşağı hissələrində böyük, zəngin, bəzəkli, qırmızı və şəkəri rəngli qəndil təsvirləri bir daha yuxarıda deyilən fikirləri təsdiq edir. Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, qız-gəlinlərin əl-ayaqlarının xına ilə boyanması adəti də, günəşin bəlgəsi olan qırmızı rəngin mifik, hami qüvvəsinə inamla bağlı idi. Zəkəriyyə əl-Qəzvini özünün "Əsar əl-biləd və əxbar əl-ibad" əsərində yazır: "Gəncə Daruran çayının üzərində yerləşir. ...Daruranın yanında qalaya oxşayan yumru qaya var. Qaya pasa oxşayan yaş mamırla örtülüb; xına kimi əl-ayağı boyayır. Qəribədir ki, mamır yalnız boyanmaq istəyən adam həmin qayanın üstündə oturduqda o cür olur. Onu başqa yerə apardıqda heç nə alınmır. Deyirlər ki, adamlar gəlinin əl-ayağını boyamaq istədikdə onu qayanın üstünə gətirirlər" [13.160]. Bu zaman belə bir sual yaranır: nə üçün gəlinə əziyyət verib onu hündür qayanın üzərinə çıxarırdılar? Təbii ki bu, gəlinin köçəcəyi evə övlad sevinci, ailə səadəti gətirməsi üçün qırmızı rəngə - qədim inanclarımızdan olan Günəşə, Al ruha tapınması ilə əlaqədar idi.

Yuxarıda deyilənlər, Azərbaycan xalçalarının rəng seçiminin xalqımızın qədim etiqad və inanclarının təsiri altında formalaşmasını, rənglərin qədim adət və mərasimlərimizin simvolikası ilə sıx bağlılığını əyani şəkildə sübut edir. Məhz bu kontekstdə, al qırmızı, sarı, narıncı rənglərin üstünlük təşkil etdiyi xalçaların əhali artımı ilə bağlı nişan, toy, uşağın dünyaya gəlməsi kimi adət və ənənələrlə bağlı mərasimlərdə mütləq iştirakının şahidi oluruq. Elə Vətənimizin demək olar ki, bütün bölgələrində qurulan toy mağarlarında, bu gün də üzərində "Toyun mübarək!" yazılmış əlvan xalçaların asılması fikrimizi bir daha təsdiq edir. Əksinə, qırmızı-sarı rənglərin demək olar ki iştirak etmədiyi, qara rənglərin isə üstünlük təşkil etdiyi xalçalarda dünyasını dəyişmiş insanların son mənzilə yola salınması bu sənət nümunəsinin doğum kimi, ölümlə bağlı demoqrafik prosesdə də iştirakını göstərir. Əbəs yerə demirlər: "İnsan xalça üstündə dünyaya gəlir, xalça üstündə də dünyadan köçür".

Çillə xalçaları yuxarıda göstərildiyi kimi, bütün demoqrafik proseslərdə aktiv iştirak edən kosmik informasiya ötürücüsüdür. O, insanların ailə qurmaq, artıb-çoxalmaq, övlad sahibi olmaq kimi təbii istəklərinin qoruyucusudur. Toya qədər də, toydan sonrakı dövrdə də insanları şər qüvvələrdən qoruyan universal müdafiə sistemidir. Günəşin, həyat ağacının al-qırmızı simvolları ilə bəzənmiş xalçalarımız, xüsusilə də, çillə şəddələri gənc qızlar arasında daha çox məşhur idi: Novruz bayramı ərəfəsində cavan qızlar çillə şəddəsini yerə döşəyir, onun üzərində əyləşərək öz arzu və istəklərini diləyirdilər. Sonra, həmin xalçanı ulduzları və səmanı "görərək" onların arzu və istəklərini həyata keçirmələri üçün tam bir həftə ərzində açıq səma altında saxlayırdılar [18.29-30].

Azərbaycan ərazisində rast gəlinən dolmenlər və kromlexlər tədqiqatçıların fikrincə axirət dünyasına və bu dünyaya səyahət edərək ölüləri ədalətlə mühakimə edən, onlara işıq və su aparan Günəş kultu ilə bağlıdır. Kosa-kosa tamaşasının mənşəyi bizim eranın birinci əsrlərinə gedib çıxır. O vaxtlar belə tamaşalar qəbilə miqyasında daha əzəmətli dini ayin mərasimləri şəklində keçirilərək məhsuldarlıq, bolluq, artım və su təsərrüfatı ilahəsi olan Anahitə həsr edilirdi. Qədim əcdadlarımızın keçini günəşin simvolu kimi dəyərləndirməsi fikri də maraq doğurur: Məlumdur ki, tunc dövründə Göygöl rayonunun dulusçuları keçiləri qəbilə totemi və günəş simvolu kimi qara rəngli qablarda təsvir edirdilər. Belə ki, şir, at və qoyun kimi keçi də günəşi təmsil etmişdir. Bu da təsadüfi deyildir, çünki, günəş allahı həmişə bolluq ilahəsinin hamisi olmuşdur.

Qədim əcdadlarımızın keçini günəşin simvolu kimi dəyərləndirməsi fikri də maraq doğurur. Kosa-kosa oyunu bizə gəlib çatmış həmin ayin mərasiminin bir hissəsini təşkil edir və burada məhz keçinin totem kimi seçilməsi də Günəşə sitayişlə bağlıdır. Məlumdur ki, tunc dövründə Göygöl rayonunun dulusçuları keçiləri qəbilə totemi və günəş simvolu kimi qara rəngli qablarda təsvir etmişlər. Qeyd etmək lazımdır ki, od, ocaq da günəşin bir növ yerdəki bölgəsi, təzahür forması sayıldığından həmişə uca tutulub, müqəddəs hesab edilib. Təsadüfi deyildir ki, Azıxantroplar dünyanın ilk süni od istehsal edə bilən ən qədim sakinlərindən hesab olunur, ulu əcdadlarımız odu 550 – 600 min il əvvəl birlikdə fikirləşərək Azıx mağarasına aparmışlar. Təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan bütün dünyada "Odlar yurdu" kimi tanınır. İlaxır çərşənbələrdə qalanan tonqallar da elə

günəşə, oda, ocağa tapınmanın aşkar təzahürüdür. Xalqımız günəşin və Novruzun şərəfinə bəzədikləri sonralar xonça adlandırdığımız günəş formasındakı dairəvi günçələrlə də elə günəşə sevgilərini ifadə ediblər. Xalqımız bu gün də oda, ocağa olan ehtiramına sayqı ilə yanaşır. 2015-ci ildə Azərbaycanda keçirilən ilk Avropa oyunları öz başlanğıcına Suraxanıdakı Atəşgahdan götürülən alov ilə başladı.Xalqımızın Günəş kultu ilə bağlı inancları, adət və ənənələri ilə tanış olarkən, bir daha tariximizə, milli-mənəvi dəyərlərimizə və bu dəyərləri yaradan əcdadlarımıza qarşı qəlbində tükənməz sevgi və iftixar hissi baş qaldırır. Hələ ən qədim dövrlərdən üzü bəri oda tapınan, and içərkən "od haqqı" söyləyən, kiminsə hörməti, izzəti haqqında təsəvvür yaradarkən "filankəs ağır ocaqdır " – deyə, fikir yürüdən xalqımız əslində oda, xıza, işığa və bunların ilki olan günəşə bəslədiyi ehtirama, rəğbətə sadiqliyini bir daha nümayiş etdirir. Torpağımızın halal nemətləri ilə bəzədilən Novruz günçələrinə – xonçalarına baxarkən bir daha inanırsan ki, Novruz bayramlarında yanan şamların şöləsində bu gün də yaşayan Günəş kultunun ulu işığından işıq götürən zəngin Azərbaycan mədəniyyəti bəşər tarixinin ən qədim sivilizasiyalarından biridir. Sonralar qədim əcdadlarımız Günəşi özlərinə daha yaxın etmək, "onunla qohum olmaq" üçün bu ulduza xas xüsusiyyətləri özündə cəmləyən, ehtiva edən alov dilimlərini xatırladan butaşəkilli naxışlar yaratmışlar. "Kitabi Dədə Qorqud"da deyilir ki, Oğuz zamanında bir igid evlənsə ox atar, oxu haraya düşsə orada gərdək tikər, adaxlasından ərgənlik bir qırmızı qaftan alardı. Dostlarının da tezliklə toy edərək ev-eşik sahibi olmasını arzulayan igid qırmızı köynəyini geyilmək üçün onlara da verərdi. Banuçiçəkdən qırmızı qaftan alan Beyrək öncə onu özü geyir, sonra isə bu qırmızı qaftanı 40 gün ardıcıl olaraq dostları geyinirlər. Burada qırmızı rəng nəsil artımını himayə və simvolizə edən nəsnə kimi çıxış edir. Azərbaycan xalçalarında qırmızı rəngin üstünlük təşkil etməsi, biləvasitə qaranlığa, şər qüvvələrə qarşı mübarizə aparan, nəsil artımını, toy-düyünü, yeni doğulan uşaqları, zahı qadınları himayə edən Al ruhla sıx şəkildə bağlıdır. Al ruha inam Azərbaycanın bir sıra bölgələrində, adət və ənənələrimizdə bu günədək qorunub saxlanılmaqdadır. Günəş və Ay tutularkən insanlar öz səylərini məhz Al ruhla birləşdirərək, Günəşin "köməyinə yetmişlər". Sözügedən məsələ ilə bağlı N.Rzayev yazır: "Azərbaycanda XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Al ruhu xeyirxah ruh kimi bədxah ruhlara qarşı qoyulmuşdur. Günəş və Ay tutulan vaxt Al ruhun köməyinə müraciət edilərmiş. İlk növbədə od qalanarmış, atəşfəşanlıq qurularmış, silahlardan atəş açılarmış, sinc və təbil vurularmış ki, Ay yaxud Günəş bədxah ruhların əsirliyindən azad edilsin" [9.42].

Bu gün də, Azərbaycanın bir çox bölgələrində toy-düyün təşkil edilən həyətlərin darvaza və qapılarında qırmızı parçaların asılması, gəlinin belinə qırmızı lentin bağlanması Al ruha olan inamdan irəli gəlir. Azərbaycan xalqı ən qədim dövrlərdən üzü bəri inanırdı ki, Al ruh yeni evə qədəm qoymuş gəlini, yeni doğulan uşağı 40 gün davam edən ağır çillədən himayə edir. Ta qədim dövrlərdən, əcdadlarımız inanrdı ki, əgər qırxlı uşaq evdə tək qalarsa, "cin gəlib onu öz uşağı ilə dəyişdirər. Əgər dəyişdirsə, onda bu dəyişilmiş uşaq həmişə arıq-sısqa olur, heç artıb ağarmır, ömrü boyu ağıldan kəm olur. Belə uşağa "cin dəyişəyi" deyərlər" [2.147].

Ümumiyyətlə, xalqımız toydan sonrakı 40 günü də təhlükəli sayaraq şər qüvvələrdən qorunmaq üçün al qırmızı rənglərin üstünlük təşkil etdiyi xüsusi qoruyucu çillə xalçalarından, çillə şəddələrindən yararlanmışdılar. İnsanlar belə güman edirdilər ki, məhz Al ruhu xatırlayan, onu səsləyən qırmızı rənglər, naxış elementləri bəy və gəlini şər qüvvələrdən qoruyacaq, bu yolla da nəsil artımına öz töhfəsini vermiş olacaqdı. Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, xalçalar özündə əks etdirdiyi rəng çalarlarının daşıdığı inanclar sistemi ilə demoqrafik elementlərə də malik olmuşlar. Başqa sözlə, xalçalar ən qədim dövrlərdə bir növ insanlarla gözəgörünməz xeyirxah və şər qüvvələr arasında informasiya mübadiləsinin daşıyıcısı rolunda da çıxış etmişlər. Ulu əcdadlarımız xalçalarımızdakı isti (günəş rəngləri - qırmızı, sarı, narıncı və s.) və yaxud soyuq (su rəngləri - göy, mavi, yaşıl və s.), o cümlədən axromatik (ağ-qara) rənglərin, müxtəlif naxış və simvolların vasitəsilə şərq qüvvələri ram etməyə, onları öz həyat və məişətlərindən uzaqlaşdırmağa, cilovlamağa cəhd göstərmişlər.

Azərbaycan xalçalarındakı ağac və quş təsvirlərində xalqımızın tarixi demoqrafik baxışları. Azərbaycan xalçalarında tez-tez rast gəlinən ağac – "həyat ağacı"nın təsviri xalqımızın qədim ağac inancı ilə sıx şəkildə bağlıdır. Bu baxımdan Azərbaycanın qədim mədəniyyət mərkəzlərindən olan Mingəçevirdə 1948-1952-ci illərdə aparılan qazıntılar zamanı aşkar edilmiş

qədim məbədə məxsus mehrabın mərkəz hissəsindən tapılmış daş böyük maraq doğurur. Daşın yuxarı haşiyəsində yazı mətni, ondan aşağıda isə hər iki tərəfində tovuzquşu olan zanbağa oxşar bitki təsvir edilmişdir. Həmin bitkini həyat ağacına bənzədən M.Seyidov haqlı olaraq: "Bizcə, ortadakı bitki (bəlkə də zanbaq) müqəddəs bitkinin, Dünya ağacının atributudur. Ağacın ətrafındakı cüt (erkək, dişi) quşlar günəşi, məhəbbəti, sevgini – ailəni təmsil edirlər" [10, 90-91]. Ümumiyyətlə, Azərbaycan xalqının Günəşlə bağlı təsəvvürlərində axirət dünyası bəzən Günəş ölkəsi kimi canlandırılır. Bu təsəvvürlərə görə elə quşlar varmış ki, onlar ölən adamın ruhunu Günəş ölkəsinə aparırlarmış. "Gilqamış və Enkidu" adlı Şumer dastanında Aizud deyilən bir quş təsvir olunur. Aizud – ölümün simvoludur, ona qarşı əbədi həyat – ağac qoyulur. Əslində Novruz xonçasındakı səməni də elə həmin ağacın – həyat ağacının bir simvoludur. Tədqiqatçılar haqlı olaraq Aizud quşunu Azərbaycan nağıllarındakı Zümrüd və yaxud Simurq quşu ilə eyniləşdirir. Məlikməmmədi qaranlıq dünyadan xilas edən ərəb mənbələrində Anka quşu, fars mənbələrində Simurq, türk mənbələrində isə Zümrüdi Anka kimi xatırlanan həmin Aizud quşudur. Azərbaycan xalçalarında tez-tez rast gəlinən müxtəlif quş təsvirləri də deyilənləri bir daha təsdiq edir. Almaniyanın Berlin şəhərində yerləşən Perqam muzeyində XV əsrdə Qarabağda toxunmuş orijinal kompozisiyaya malik kiçik xovlu xalça var. Muzeyin nadir eksponatlarından olan "Əjdaha və Simurq" adlı bu xalça xeyirlə şərin mübarizəsini təsvir edir. Məlumdur ki, hətta bəşər tarixinin ən qədim dövrlərində də Yaxın və Orta Şərqdə, o cümlədən Azərbaycanda qoç, öküz, keçi və digər ev heyvanları ilə yanaşı, günəşin simvolu olan əfsanəvi Simurq quşu da müqəddəs hesab edilmişdir. Qədim əcdadlarımız Simurqu yer üzündə Günəşin mənbəyi, güc və cəsarət "mənbəsi" hesab etmiş, onu nəsil artımını himayə edən, ailə ocağının və dəyərlərinin keşiyində duran, həyatın qoruyucusu hesab etmişlər.

Azərbaycan xalçasında mifik quş təsvirləri

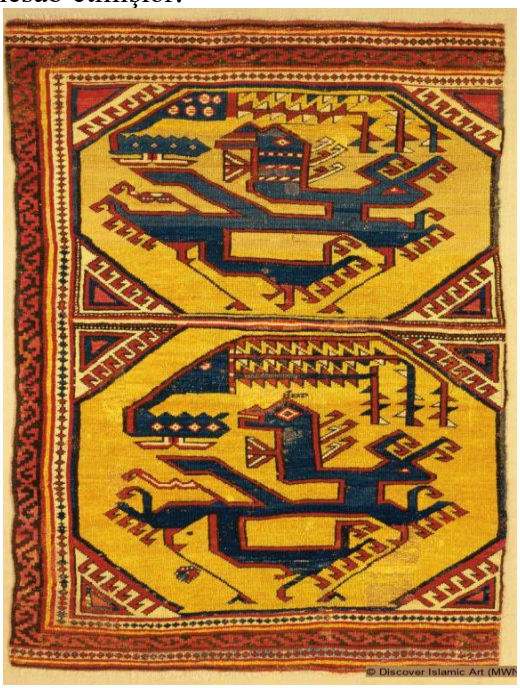

"Əjdaha və Simurq" xalçası

Ulu əcdadlarımızın ağaca sakral bitki kimi yanaşması təbii ki, onun qol-budaq atması, törəyib çoxalması ilə bağlı olmuşdur. Başqa sözlə, ağac və onun xalça üzərindəki təsvirləri ilk növbədə artıb-törəmə, nəsilvermə kimi xüsusiyyətlərini ehtiva edir.

Məşhur türkoloq akademik V.Qordlevski apardığı tədqiqatlar zamanı, azərbaycanlıların qədim ağac inancı ilə bağlı nəticələr əldə etmişdir. Alimin gəldiyi qənaətə görə, tarixən azərbaycanlılar qoşa ağaca, bəzən ağaclığa, ormana tapınır və müqəddəs saydıqları həmin ağacların bir budağını belə sındırmağa cürət etmirdilər. Onlar sitayiş etdikləri ağaclara and içir, ildə bir dəfə isə qurban kəsirdilər [14.245].

Bir çox türk tayfaları hələ ən qədim dövrlərdə uzunömürlülüyü, dözümlülüyü ilə seçilən və bu gün dövlət gerbimizi bəzəyən palıd ağacına səcdə etmişlər: "Palıd ağacına at qurbanı kəsilir, qurban

qanı ağaca çilənir, atın başı və dərisi isə, budaqlarda asılı qalırdı" [6.63]. Maraqlıdır ki, sonrakı dövrlərdə dini dünyagörüşünün dəyişilməsi də ağac inamını sarsıda bilmədi: "Artıq Alp İlitvərin dövründə əski türk ibadətinin dəyişilməsi başlayır, lakin müqəddəs ağaclara, dağdağana, saqqızağaca, dəmirağaca, çinara və qarağaca ibadət Azərbaycanda bu günə qədər mövcuddur". [6.63].

Bəs nə üçün ulu əcdadlarımız palıd ağacına, ümumiyyətlə ağaclara qurban kəsərkən atı seçmişlər? M.Seyidovun fikrincə, dünya ağacı göydən Umay ilahəsi və atla birgə enmişdir [11.178]. Nəzərə alsaq ki, Umay ilahəsi nəsil artımını himayə edən hami mifik obrazdır. O zaman, onun həyat ağacı ilə bağlılığı bir daha təsdiq olunar. Çünki, ağac yuxarıda söylədiyimiz kimi, adətən bir çox xalqlarda, eləcə də türkdilli xalqlarda doğum, nəsil artımı kimi demoqrafik prosesləri ehtiva edən hami məhsuldarlıq ilahəsinin atributudur. Ağacın doğumla, artımla bağlı olmasını, bəzəndə, hətta insanların anası kimi də təsvir və təsəvvür edilməsini Dədə Qorqud eposunda da görmək olar. Belə ki, Basat təpəgözlə vuruşarkən Təpəgöz ondan mənsubiyyətini, hansı qövmdən olduğunu soruşarkən Basat deyir:

Anam adın sorar olsan, Qaba ağac
Atam adın deyirsən, Qağan Aslan
Mənim adım sorursansa, Aruz oğlu Basat.

Gətirilən nümunədən bəlli olur ki, Basatın anası Qaba ağac – yəni, əslində, əvvəldə xatırlanan dünya ağacı, atası isə Qağan Aslan, yəni Günəşdir. Türklərin qədim inancına görə, Qaba ağac qadın Umay – uşaq ilahəsi olduğu kimi, Qağan Aslan isə, kişi başlanğıcı imiş [10.88]. Deməli, Azərbaycan xalçalarında ağacla bərabər, günəşin simvollarından biri sayılan atın, aslanın, keçinin təsviri əslində, ailə modelinin, nəsil artımının göstəricisidir. Bəs, nə üçün milli xalçalarımızda həyat ağacı və onunla bağlı, günəşin tez-tez təsvir edilməsi hadisəsi ilə rastlaşırıq? Çünki, bir çox xalqlarda eləcə də, türkdilli xalqlarda ən qədim zamanlarda belə bir inanc varmış ki, günəş kainatın, insanların yaradıcısı olmuşdur. Dünya ağacı kainatın yaradıcısı olduğu üçün, günəş və onun xalçalardakı buta şəklində təsviri də sevib-sevilmək, məhəbbət ehtirasını, həyat qüvvəsini, artıb-törəməni ehtiva edir.

Azərbaycan xalçalarında ağac təsvirləri

Azərbaycan xalçalarındakı qönçə və buynuz elementlərində xalqımızın tarixi demoqrafik baxışları. Xalçalarımızda ən çox rast gəlinən bəzək, naxış elementlərindən biri də

qönçədir. M.Seyidovun fikrincə, qönçə elə butanın özüdür: "Qönçənin şəklinə diqqət yetirsək, görərik ki, onun odla, istiliklə bağlı olduğunu gözə çarpdırmaq üçün xalq sənətkarları – naxışçılar, memarlar, xalçaçılar, dulusçular və b. onun başını sağa əymişlər [10.131]. Bəs nə üçün xalça ustaları qönçənin başını sağa əymişlər? M.Seyidov bu suala cavab verərək: "Bu da təsadüfi deyildir. Bəllidir ki, oğuzlarda sağ həm də günçıxanın (gündoğanın) rəmzi imiş. Günçıxan isə günəşlə bağlıdır. O, belə qənaətə gəlir ki, buta istiliklə, odla, Günəşlə, Dünya ağacı ilə də bağlıdır [10.131].

Qədim Şərq mifologiyasında da Günəşlə Dünya ağacı həmişə bir-biri ilə vəhdətdə təsvir edilir. M.Matye qeyd edir ki, bir çox qədim mifoloji inanclar sistemində kəhkəşanın, kainatın yaranması ağacla əlaqələndirilir. Belə inancların birinə görə bir vaxtlar zülmətdə olan Günəşin övladı hündür bir yüksəkliyin üzərində ucalan lotosun-şangülün ləçəklərində əmələ gəlmişdir. Şmunu şəhərinin yaxınlığındakı yüksəklikdə - təpədə bitmiş şanagül beləcə gənc Günəş ilahəsinə can vermişdir. Onun ləçəkləri arasında müqəddəs uşağın əyləşdiyi şanagül çiçəyinin təsvirinə isə Roma dövrünə qədərki, əsatirlərdə təsadüf olunur [16.15-16].

R.Tağıyeva, əslində nəbati naxış olan şanagüllənin – lotosun, Azərbaycan xalçalarında tez-tez rast gəlinən həndəsi təsvirini buynuz elementi ilə eyniləşdirir ki, bu da təsadüfi deyildir. Hələ, ən qədim zamanlardan Yaxın və Orta Şərqdə, o cümlədən Azərbaycanda qoç, öküz, keçi və s. bu kimi heyvanlar müqəddəs sayılarmış. Qoyunun müqəddəs heyvan olması çox qədim dövrə aiddir. Azərbaycanda e.ə. I minilliyin əvvəllərinə aid qabların üzərində verilmiş qədim qoyun təsvirləri, Qaratəpədə ikinci mədəni təbəqədən tapılmış 10-a qədər xırdabuynuzlu heyvan fiquru, bu deyilənləri bir daha sübut edir.

Azərbaycanda geniş otlaq sahələrinin, əlverişli iqlim şəraitinin mövcudluğu hələ ən qədim zamanlardan qoyunçuluğun və maldarlığın inkişafı üçün əlverişli zəmin yaratmışdır. Qədim Azərbaycanda qoyunçuluğun inkişafı və maldar əhalinin mühüm gəlir mənbəyinin olması, ona olan dini etiqadı da xeyli artırmışdır. Başqa sözlə, qoyuna sitayiş daha çox qoyunçuluqla məşğul olan xalqlar arasında, o cümlədən Azərbaycanda geniş yayılmışdır [15.306].

Xalqımız tarixən təbiətimizə və iqlimimizə əlverişli şəkildə uyğunlaşmış, tez artıb çoxalan, südü, yunu, əti ilə güzəranını yaxşılaşdıran, maddi rifahını yüksəldən qoyunçuluğa mühüm təsərrüfat sahəsi kimi yanaşmışdır. Tarixən, əhali artımının maddi nemətlərin bolluğu ilə bağlılığını nəzərə alsaq, deyə bilərik ki, bu sahənin inkişafı demoqrafik artımımıza da həmişə müsbət şəkildə təsir göstərmişdir. Azərbaycan xalqı bu bərəkətli heyvanı daima şifahi xalq ədəbiyyatı və tətbiqi incəsənətin bir çox sahələrində, o cümlədən xalçaçılıq sənətində vəsf etmişdir. Təsadüfi deyildir ki, əsrlər boyu Qarabağda toxunmuş rəngarəng xalçalar içərisində, öz kompozisiyasına görə seçilən xalçalardan biri də xalq arasında "Buynuz" adı ilə şöhrətlənən sənət nümunələri olmuşdur. Bu xalçalarda naxış elementlərinin əsas formasının stilizə edilmiş qoç buynuzu olması, xalqımızın qədim qoç onqomu – totemi ilə bağlıdır.

Qarabağ xalçaçılıq məktəbinə aid nümunələrdə (“Qasımuşağı” və “Qoçbuynuz Xanlıq”) buynuz elementləri

Ümumiyyətlə, xalçaçılıq sənəti sırf qoyunçuluq təsərrüfatı ilə bağlı olduğu üçün, qoyun yunundan hazırlandığı üçün xalqımızda bu heyvana xüsusi münasibət, qayğı və həssas yanaşma olmuşdur. Qədim folklor nümunələrindən birində oxuyuruq:

Hər evi mən yunum ilə bəzərəm,
Ağır-ağır xalçalarım var mənim,
Allı-güllü xonçalarım var mənim! [1.12].

Gətirilən nümunədə, qədim el-oba sənəti olan xalçaçılığın xalqımızın məişət və dolanışığı, eləcə də gənc oğlan və qızlarımızın ailə qurmaq istəyi aydın şəkildə öz əksini tapıb. Belə ki, ərə getməyə hazırlaşan qızlara hələ gənc yaşlarından özləri üçün cehizlik xalça, palaz, kilim toxumağı öyrədərdilər. Hana arxasında əyləşən qızlar isə, toxuduqları xalçalara hər dəfə zərif barmaqları ilə yeni ilmələr saldıqca gələcək ömür-gün yoldaşlarının övladcanlı, övladlarının isə sağlam, ağıllı və zəhmətsevər olmaları ilə bağlı arzu, istək və diləklərini köçürərdilər. Əslində, xalçaçılıqla məşğul olan gənc qızlarımız bir növ gələcək ailələrinin maddi təminatı prosesində biləvasitə iştirak etmiş olur, incə, estetik zövq, böyük səbr, gərgin əmək tələb edən işi yerinə yetirərək ailə həyatı və quruculuğuna da, mənəvi-psixoloji baxımdan hazırlaşmış olurdular. Elə, yuxarıda gətirilən folklor nümunəsindəki “allı-güllü xonçalarım var mənim” ifadəsi də toy-düyün xonçalarına, yeni qurulacaq ailələrə, əhali artımına bir işarədir.

Yuxarıdakı folklor nümunəsində, şərti olaraq qoyunun “hər evi mən yunum ilə bəzərəm”, - deyə “söyləməsi” isə demək olar ki, hər bir azərbaycanlı ailəsində hana, kirkidin, eləcə də çeşid-çeşid çoxsaylı xalçaların olmasına işarədir. Digər bir folklor nümunəsində isə:

Qoyunlu evlər gördüm,
Qurulu yaya bənzər,
Qoyunsuz evlər gördüm
Qurumuş çaya bənzər [1.16].

– deyə, söylənməsi isə,qoyunçuluğun, bu sahə ilə bağlı xalçaçılıq sənətinin ailələrin maddi güzəranında, dolanacağında, yeni bağlanacaq nikahların dinamikasında, doğulacaq uşaqların, bir yaşa qədər baş verə biləcək uşaq ölümünü, miqrasiya və digər bu kimi demoqrafik proseslərin inkişafında ola biləcək dəyişikliklərdəki rolunu aydın şəkildə göstərir.

Zaman-zaman xalqımız nəinki qoyun yunundan hazırlanan xalçalara, eləcə də qoyun dərisindən hazırlanan papaqlara belə yüksək ehtiramla yanaşmışdır: “Deyilənlərə görə, ta qədimlərdən xalqımızın sevinc soraqlı, ümid müjdəli belə bir maraqlı adəti də olubdur. El yolunda ağır yara alanların, sağalmaz dərdə mübtəla olanların arzusu ilə, onun yastığının altına, ya da lap gözünün qabağına papaq qoyarlarmış. Baba xilqəti, ata vüqarı, əmi-dayı yadigarı, qardaş nişanəsi olan papaq ...xəstənin qəlbinə toxtaqlıq, sağalmaq arzusuna şam-çıraq tutarmış. Qeyrətə sonsuz inam və ehtiram xəstəni şər qüvvələrdən qoruyar, onu sağaldarmış” [3. 202]. Göründüyü kimi, qoyun ailənin bir çox problemlərini çözdüyü, tələbatını ödədiyi, ən əsası isə əhali artımı və yenilənməsi prosesində fəal iştirak etdiyinə görə, xalqımız xalçaçılıq sənətinin texniki imkanlarını, bədii xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq qoyunçuluğa, bu zərif hevana olan ehtiramını qoç buynuzu formasında xalçalarımızda əbədiləşdirmişdir. Məhz bu səbəbdəndir ki, bir çox xalçalarımızda buynuz elementi sxematikləşmiş və bəzən də, nisbətən əyri xətlərlə işlənmiş şəkildə təsvir edilmişdir.

Nəticə. Xalça ustaları xalçanın əsas elementi olan buynuzu daha qabarıq nəzərə çatdırmaq üçün, onu böyük ölçüdə də toxumuşlar. Ara sahədə böyük ölçülü buynuz təsviləri son dərəcə rəvan, axıcı və səlis bir tərzdə düzülərək kontras rənglərin, plastikanın köməyi ilə kamil bir kompozisiya əmələ gətirirlər. Buynuz xalçalarındakı rəng şuxluğu, elementlərin sıralanmasındakı axıcılıq, xalqımızın qoyunçuluq təsərrüfatı ilə bağlı həyat ritmini, ailəcanlılığını, həyata və ətraf mühitə

sevgisini, mənsub olduğu ocağa, Vətənə sevgisini ilmələrin dili ilə real bir şəkildə əks etdirir. Deməli, Azərbaycan xalçası nəinki Vətən tariximizi, o cümlədən demoqrafik xüsusiyyətlərimizi milli naxışlarımızda etibarlı şəkildə əks etdirən və qoruyan, nəsillərdən nəsillərə ərməğan olan müqəddəs bir parçasıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan folkloru antologiyası. İki cilddə. I kitab. Bakı: AzSSR EA, 1968, 290 s.
2. Azərbaycan mifoloji mətnləri. Bakı: Elm, 1988, 196 s.
3. Bünyadov T. Zirvəqala. Bakı: Gənclik, 1988, 264 s.
4. Cəbiyev Q. Arxeologiya və romantika. Bakı: Gənclik, 1990, 128 s.
5. Əfəndiyev R. Azərbaycanın bədii sənətkarlığı dünya muzeylərində. Bakı: İşıq, 1980, 165 s.
6. Əliyev K., Əliyeva F. Azərbaycan antik dövrdə. Bakı: Azərnəşr, 1997, 120 s.
7. Göyüşov R. Qarabağın keçmişinə səyahət. Bakı: Azərnəşr, 1993, 83 s.
8. Kərimov L. Buta anlayışı və onun formaları. "Qobustan" məcmuəsi, 1970, №3.
9. Rzayev N. Əsrlərin səsi. Bakı: Azərnəşr, 1974, 80 s..
10. Seyidov M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. Bakı: Yazıçı, 1983, 326 s.
11. Seyidov M. Qam-Şaman və onun qaynaqlarına ümumi baxış. Bakı: Gənclik 1994, 231 s.
12. Şardən J. Səyahətnamə. Bakı: Elm, 1994, 96 s.
13. Vəlixanlı N. Azərbaycan VII-XII əsrlərdə: tarix, mənbələr, şərhlər. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 480 s.
14. Гордлевский В.А. Избранные сочинения. Т.1. Москва: Из-во Вост-лит, 1960, 552 с.
15. Крупнов Е.И. Древняя история северного Кавказ. Москва: АН СССР, 1960, 520 с.
16. Матье М.Э.Древнеегипетские мифы. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1956, 173 с.
17. Пассек Т.С. Первые земледельцы. // По следам древних культур. Москва: Госиздат, 1951, 49-71 с.
18. Тагиева Р. Азербайджанский ковер: происхождение и символика. Наследие, №3 (75), 2015, 24-31 с.
19. Якубовский А.Ю. Древний Пянджикент. // По следам древних культур. Москва: Госиздат, 1951, 209-270 с.

UOT: 930.25.

CUHMURBAŞKANLIĞI OSMANLI ARŞİVİ'NDE İPEK KUMAŞ FABRİKALARINA AİT BAZI BELGELER

Ahmet Aytaç
Droktor Öğretmen Üyesi
Aydın Adnan Menderes Üniversitesi
Aydın, Türkiyə
Aydın. aaytac@adu.edu.tr
Orcid: 0000-0001-5424-4607

Özet

Tekstil sanatının insanlık tarihinde oldukça köklü bir geçmişinin olduğu bilinmektedir. Kürk ve akabinde yün lifinden üretimin zamanla değişik malzemelerin kullanımı ile çeşitlenmiştir.
Türkistan'dan Anadolu ve Balkanlara gelen Türk kültür mirası içerisinden tekstil sanatının ayrıcalıklı bir yeri vardır. Özellikle her biri bir diğerinden kıymetli teknik, malzeme ve desen yapısı farklı onlarca kumaş türü üretimi yapılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu döneminde imalat saray, evlerde ve esnaf üretimi ile sınırlı kalmamıştır. Zaman zaman kumaş dokuma atölyeleri ve fabrikaları da kurularak endüstrileşmeye gidilmiştir. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri'nde Osmanlı dönemi kumaş fabrikalarıyla alakalı çok sayıda evrak vardır. Bu çalışmada İradeler, Şura-yı Devlet, Sadaret Âmedî Kalemi, Topkapı Sarayı ve Hazine-i Hâssa evraklarında örnekler ile konu sınırlandırılmıştır.

Anahtar kelimeler: İpek, kumaş, fabrika, tekstil, arşiv.

IN THE PRESIDENTIAL OTTOMAN ARCHIVE SOME DOCUMENTS ABOUT SILK FABRIC FACTORIES

Ahmet Aytaç
Dr. İnstructor Member of
Aydın Adnan Menderes University
Aydın, Turkiye

Abstract

It is known that textile art has a very deep-rooted history in human history. The production of fur and subsequently wool fiber diversified over time with the use of different materials.Textile art has a privileged place among the Turkish cultural heritage that came from Turkestan to Anatolia and the Balkans. In particular, dozens of fabric types have been produced, each more valuable than the other, with different techniques, materials and pattern structures. During the Ottoman Empire, manufacturing was not limited to palaces, houses and artisan production. From time to time, industrialization was achieved by establishing fabric weaving workshops and factories. There are many documents related to Ottoman period fabric factories in the Presidential Ottoman Archives. In this study, the subject is limited with examples from the Wills, Şura-yı Devlet, Sadaret Âmedi Kalemi, Topkapı Palace and Treasury-i Hâssa documents.

Key words: Silk, fabric, factory, textile, archive.

OSMANLI DÖVLƏT ARXİVLƏRİNDƏ İPƏK PARÇA FABRİKLƏRİNƏ AİD BƏZİ SƏNƏDLƏR

Ahmet Aytaç
Doktor Müəllim
Aydın Adnan Menderes Universiteti
Aydın, Türkiyə

Xülasə

Məlumdur ki, toxuculuq sənəti bəşər tarixində çox köklü bir tarixə malikdir. Xəz və sonradan yun lifinin istehsalı müxtəlif materialların istifadəsi ilə zamanla şaxələnmişdir. Türküstandan Anadoluya və Balkanlara gələn türk mədəni irsi arasında tekstil sənəti imtiyazlı yer tutur. Xüsusilə,

fərqli texnika, material və naxış strukturları ilə hər biri bir-birindən qiymətli onlarla parça növü istehsal edilmişdir. Osmanlı İmperiyası dövründə manufaktura yalnız saraylar, evlər və sənətkar istehsalı ilə məhdudlaşmırdı. Zaman-zaman parça toxuculuq emalatxanaları və fabriklər yaratmaqla sənayeləşməyə nail olunub. Prezident Osmanlı Arxivində Osmanlı dövrü parça fabrikləri ilə bağlı çoxlu sənədlər var. Bu araşdırmada mövzu vəsiyyətnamə, Şura-yı Devlet, Sadaret Âmedi Kalemi, Topkapı Sarayı və Xəzinə-i Hâssa sənədlərindən nümunələrlə məhdudlaşır.

Açar sözlər: İpək, parça, fabrik, tekstil, arxiv.

Aktüalite. Gündelik hayatta insanoğlunun vaz geçilmezi olan tekstil çok önemlidir. İhtiyaçtan kaynaklı üretim zamanla ticari bir boyut kazanmış daha sonrada endüstriyel bir ürün kimliğine bürünmüştür. Üretim tekniklerinin ve kullanılan malzeme çeşitliliğinin çoğalması ile sanatsal bir kimlikte kazanan tekstil sahasında Türklerin tarih boyunca önemli katkıları olmuştur.

Öz. Türkistan coğrafyasını takiple Kafkasya, Balkanlar ve Anadolu kültürüne bakıldığında yerel kültürleri de kendi potasında eriterek zenginleşmiş bir Türk kültür mirası görülür. Bu kültür mirası içerisinde ise tekstil ve dolayısıyla dokumacılığın ise önemli bir yeri vardır. Giyim-kuşamdan, barınmaya, ev tekstiline vd alanlara kadar Türklerin hayatlarının adeta vazgeçilmez bir unsurudur dokumacılık.

Yöntem. Makalede tarihsel-mükayeseli, tesviri ve müşahide metodlarından istifade edilmişdir.

Giriş. Binlerce yıllık geçmişe sahip Türk tekstil sanatında halı, kilim ve kumaşın özel bir yeri vardır. Türkistan coğrafyasında yünün iplik haline getirilmesi ile başlayan Türk tekstil serüveni Anadolu'da Selçuklular ile muhteşem biçimde devam etmiş ve Osmanlı döneminde ise zirveye çıkmıştır. Bozkır kültürünün etkisi ile başlarda çeşitli hayvan kürklerinin de yoğun kullanıldığı giyim kuşam zamanla yün malzeme ile dokumacılık kültürüne dönüşmüş ve ipek gibi değişik malzemelerin de dâhil olması ile çeşitlenmiştir.

Özellikle Anadolu coğrafyası tarihi seyirde birçok medeniyete ve kültüre ev sahipliği yapmıştır. Son bin yıldır ise Türkistan'dan uzanan Türk kültür ekseni etrafında şekillenmiştir. Bu kültür ekseninde yer alan gelenekli dokumacılık, tekstil endüstrisi içerisinde varlığını günümüze kadar getirmiştir.

Osmanlı dokumacılığından önce, Selçukluların muhteşem kumaşlar dokumuş olduklarını ve dokuma sanatını diğer iş kolları gibi çok ileri taşıdıklarını öğrenmekteyiz. Nitekim bazı koleksiyonlarda, mevcut parçaların bunu açıkça gösterdiği ifade edilmektedir. Bunun dışında Sultan Alaeddin tarafından Osman Bey'e hediye olarak gönderilenler arasında, Diba-i rumi isminde bir kumaş bulunduğu da ifade edilmektedir. Selçuk dibası anlamına gelen bu isim XVIII. Yüzyıla kadar kullanıldığı bilinmektedir. Yine Çatma, Çatma-i kadife gibi bazı kumaş isimlerine Selçuklular döneminde rastlanıldığı düşünülmektedir. Ancak bu devrin kumaşlarından günümüze kadar ulaşmış sınırlı sayıda parça olduğu ifade edilmektedir. Şüphesiz ki Selçuk dokumacılık sanatının ve o devrin diğer bölgelerinde üretilen kumaş çalışmalarının Osmanlı dokumacılık sanatının temelini oluşturduğu, Türk kumaş ve kadifelerinin XV. yüzyılda gelişmiş örneklerinin yapılabildiği düşünülmektedir.

Osmanlı şehirlerinde dokumacılığın, iktisadi faaliyetin önde gelen kollarından birini oluşturduğu bilinmektedir ki, imparatorluğun kimi şehirleri, kendilerine göre, değişik dokumalarıyla ün yapmışlardı. Bursa "*ipekli ve kadife"* kumaşlarıyla, İstanbul Saray için dokuduğu lüks kumaşları ve "*diba*" adı verilen "*atlas*" kumaşlarıyla, Batı Anadolu'da Bergama, Soma, Denizli "*pamuklu"* dokumalarıyla, Ankara "*sof*" adı verilen yünlüleriyle, Sakız adası yine "*atlas*" kumaşlarıyla, Amasya "*benek*" adı verilen desenli kumaşlarıyla tanınmıştı. Uşak, Konya, Gördes, Kütahya, Demirci, Dazkırı gibi yerlerde "*halı* ve *kilim*" imalatı yaygındı.

Milletlerin kültürel miraslarının en kıymetlilerinden biri de arşiv kayıtlarıdır. Türkiye Cumhuriyeti arşiv kayıtları anlamında oldukça zengin bir birikime sahiptir.

Modern anlamda arşivcilik konusunda ilk ciddi teşebbüs, dönemin maliye nazırı Safvetî Paşa'nın 1845'te Enderun'daki tarihi vesika ve defterleri bir tertip içerisine almaya çalışması ile başlar. 1846'da Hazine-i Evrak Nezareti'nin kurulması ve Hazine-i Evrak Nazırı olarak sadaret

mektupçusu Es-Seyyid Hasan Muhsin Efendi'nin atanması ile modern arşivciliğin temelleri atılmış olur.

Osmanlı Arşivi'nde miktarı 150 milyonu bulan belge ve defter serileri, belgelerin tanzim ediliş tarzı ve büyük bir hassasiyetle korunmuş olmaları hatta bürokrasinin her kademesindeki yazışmaların mutlaka deftere kaydedilmesiyle ilgili emir ve nizamnâmelerden anlaşılmaktadır ki, Osmanlı Devleti kuruluşundan itibaren resmî belgeleri muhafazaya, bugünkü tabirle arşivciliğe büyük önem vermiştir.

CUMHURBAŞKANLIĞI OSMANLI ARŞİVİ

Osmanlı Devleti döneminden günümüze ulaşan ve sadece arşivde 95 milyon belge ile 400 bin civarında bulunan defter serilerinden, gerek belgelerin tanzim ediliş tarzlarıyla, büyük bir hassasiyetle korunmuş olmalarından, gerekse bürokrasinin her kademesindeki yazışmaların mutlaka deftere kaydedilmesiyle ilgili emir ya da nizamnâmelerden anlaşılmaktadır ki, Osmanlı Devleti kuruluşundan itibaren resmî belgeleri muhafazaya büyük önem vermiştir.

Fotoğraf: 1, Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi, Kağıthane-İstanbul.

Araştırmaya konu olan arşiv belgeleri İradeler, Şûra-yı Devlet, Sadaret Âmedî Kalemi, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi ve Hazine-i Hassa Defterleri içerisinden seçilmiştir.

İradeler:

İrâde, padişahın emri, fermanı, arzusu manasına gelir. 1832 senesinden evvel, her hangi bir mesele hakkında padişahın mütâlaasına lüzum görüldüğünde, meselenin hulâsası padişaha sunulurdu. Buna "arz tezkiresi" veya "telhis" denirdi. Padişah, telhîsi okuyarak mesele hakkındaki fikrini üzerine kısaca yazardı. Bu tarihten sonra arz tezkirelerinin Serkâtib-i Şehriyârî denilen padişahın hususî başkâtibine hitaben yazılması usulü ittihâz olunmuş idi. Başkâtib, bunu padişaha okur, o da şifahî olarak mütâlaasını bildirir ve bu mütâlaa, arz tezkiresinin altına ve eğik olarak başkâtib tarafından sadrazama hitaben yazılırdı. İşte bu şekle irâde denmiştir. Meşrutiyet'ten sonra ise padişahlar, vekiller heyeti kararlarını tasdik etmekle iktifâ etmişlerdir. Bu tasdike de irâde denilmiştir.

Şûra-yı Devlet:

Şûrâ-yı Devlet, 1284 (1868) tarihinde, Meclis-i Vâlâ'yı Ahkâm-ı Adliye'nin lağvedilmesinden sonra Divan-ı Ahkâm-ı Adliye ile birlikte teşkil edilmiş olan istişarî, icraî ve adlî bir teşekküldür. 8 Zilkade 1284/2 Mart 1868 tarihli kuruluş nizamnâmesinden Şûrâ-yı Devlet, umumî mülkî işlerin müzakere merkezi olarak zikredilmektedir. Şûrâ-yı Devlet, kuruluşundan itibaren, daimî olarak hükûmetlerde reisi tarafından temsil edilmiştir. İlk Şûrâ-yı Devlet Reisi Midhat Paşa'dır. Şûrâ-yı Devlet'in, yalnızca bugünkü Danıştay gibi idarî bir mahkeme olmadığı, Meclis-i Vâlâ'nın en önemli görevi olan kanun yapmaya da izinli olduğu bilinmektedir.

Sadaret Âmedî Kalemi:

Âmedî kalemi, Reîsü'l-küttâb'm özel kalemidir. Sadâretle saray arasında irtibat ve muhabereyi sağlamakla beraber devletin bütün haricî işleri ile meşgul olurdu. Bu kalemin şefine "Âmedî-i Divân-ı Hümâyûn" veya kısaca "Âmedî" denirdi. Bu zat Reisü'l-küttâb'm özel kalem müdürü durumundaydı..

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi:

Topkapı Sarayı Müzesi Müdürlüğü'nde bulunan Osmanlı dönemine ait kamu belgesi özelliği taşıyan arşiv belgeleridir. Tanzimat'tan önce özellikle padişahı ilgilendiren evrak sarayda barındırılırdı.

Hazine-i Hâssa:

Hazine-i Hâssa, Osmanlı padişahlarının şahsî gelir ve giderlerini idare eden teşkilatın adıdır. Klasik dönemde sadece padişahın cep harçlığı konumunda olan Ceyb-i Hümâyûn Hazinesi, Tanzimat'tan sonra tahsisât-ı seniyye ve diğer hasılât olmak üzere padişahın bütün gelirlerinin toplandığı ve buna paralel biçimde Saray'ın idaresine ve padişaha ait harcamaların tamamının yapıldığı bir kurum hâline geldi. 15 Haziran 1847 tarihinde "Ceyb-i Hümâyûn Hazinesi" tabiri, bünyesinde yapılan değişiklikler çerçevesinde yayımlanan irâde-i seniyye ile "Hazine-i Hâssa" olarak değiştirildi.

Birinci belge:

Fotoğraf: 2.

İradeler Dahiliye evrakı, 426 dosya, 28212 gömlek numaralı 04.08.1275 tarihli belgede "İzmir'de ipek fabrikası kuran Hacı Halil ve Mustafa Efendiler ile Haleb'te kumaş tezgâhı kuran Andon Donato'ya birer nişan verilmesin"den bahsedilmektedir.

İkinci belge:

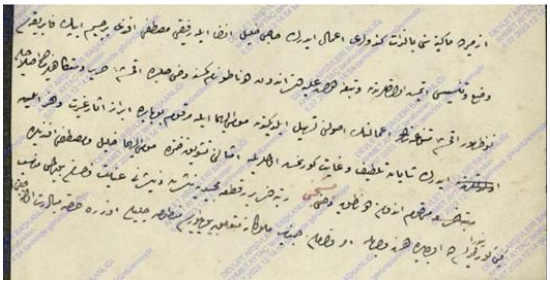

Fotoğraf: 4.

Sadaret Âmedî Kalemi Defterleri, 14 dosya, 50 gömlek numaralı ve 29.12.1265 tarihli belge "İzmir'de makinelerini bizzat kendileri imal eden büyük bir ipek fabrikası kuran Hacı Halil Efendi ile arkadaşı Hacı Mustafa Efendi ve Halep'te çeşitli ipek kumaş çıkarmak için tezgâhları ıslah eden Andon Honato'ya birer nişan verilmesi" ile alakalıdır.

Üçüncü belge:

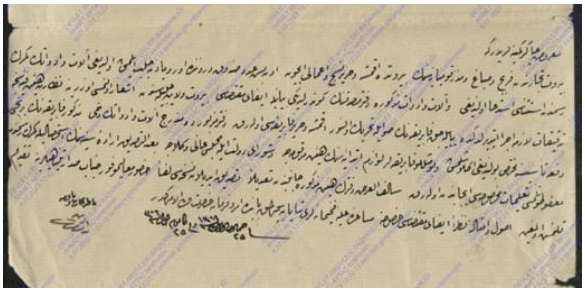

Fotoğraf: 3.

Şûra-yı Devlet evrakı, 1191 dosya, 30 gömlek numaralı ve 26.07.1308 tarihli belge "Beyrut tüccarlarından Feric ve Sabag Kumpanyası'nın Beyrut'ta kumaş ve ipek imali için Avrupa'dan getirdikleri alet ve edevatın gümrük vergisinden istisnası" hakkındadır.

Dördüncü belge:

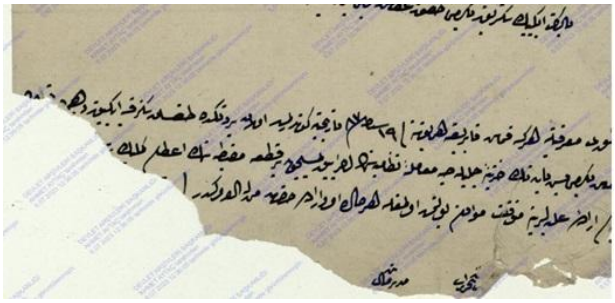

Fotoğraf: 5.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi evrakı, 1322 dosya, 12 gömlek numaralı 29.112.1255 tarihli belgede "Bursa Fabrika-i Hümayunu imalatından olup Hereke Kumaş Fabrika-i Hümayunu'na gönderilen perdelik ipek kumaş tutarının tesviyesi için hazineye tahrirat yazıldığı"ndan bahsedilmektedir.

Beşinci belge:

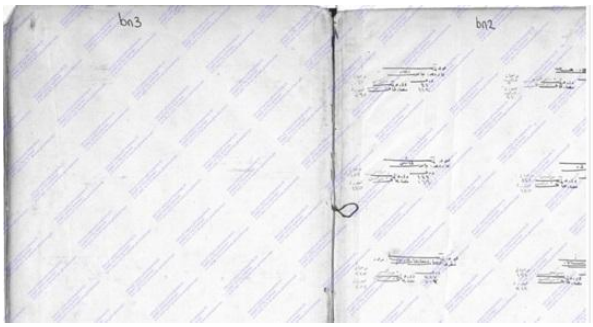

Fotoğraf: 6.

Hazine-i Hassa Defterleri, 579 dosya numaralı ve 11.02.1280 tarihli belge "Feshane-i Amire, basma, ipek kumaş Fabrika-i Hümayunları ile Çiftlikat-i Şahane vesairesinin varidat ve masarifat defteri"dir.

Altıncı belge:

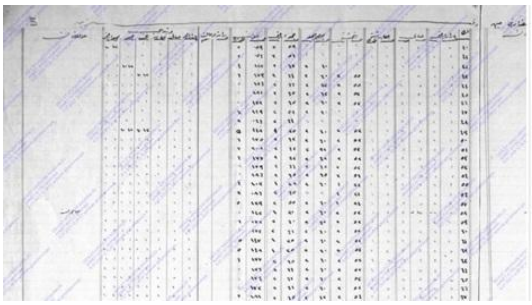

Fotoğraf: 7.

Hazine-i Hassa Defterleri, 29 dosya numaralı ve 08.07.1294 tarihli belge "Hereke Fabrikası'nda imal edilen ipek kumaş miktarını mübeyyin defter"dir.

Yedinci belge:

Fotoğraf: 8.

Hazine-i Hassa Defterleri, 590 dosya numaralı ve 10.07.1282 tarihli belge "Feshane-i Amire, basma, ipek fabrikalarıyla krom madeni ve çiftlikata dair irad masarifat defteri"dir.

Sonuç. İlk çıkış kaynağında örtünmek ya da korunmak amaçla üretilen tekstilde imalat teknikleri yüzyıllar içerisinde gelişerek artık endüstriyel bir hal almıştır. İster geleneksel isterse endüstriyel metotlarla üretilsin tekstil artık hayatın vaz geçilmezi konumundadır.

Osmanlı İmparatorluğu döneminde de Türkistan'dan gelen özellikleri ile tekstil üretimi devam etmiştir. Devletin son birkaç yüzyılında ise tekstil alanında endüstriyel üretimlerin var olduğu arşiv belgeleri ile de ispat bulmaktadır.

O dönemde ipek kumaş fabrikası kuran müteşebbislere devlet eliyle madalyalar verildiği, bu amaçla yurt dışından alet-edevat getirenlere gümrük vergisi muafiyeti gibi kolaylıklar sağlandığı anlaşılmaktadır.

Devlet eliyle işletilen ipek kumaş fabrikalarına hazineden zaman zaman destek olunduğu, üretim miktarlarının ve harcama kayıtlarının özenle kayıt altına alındığı yine arşiv belgeleri ile ispat bulmaktadır.

İpek kumaş üretimi ile alakalı olarak İzmir, Bursa, Beyrut, İstanbul gibi şehirlerde fabrikaların olduğu da kesinlik kazanmaktadır.

Kaynakça

1. ANONİM, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, İstanbul, 2017.
2. AYTAÇ, Ahmet, "Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri'nde Hatay (Antakya) İpekçiliği İle Alakalı Bazı Belgeler", *Uluslararası Zanaattan Sanata Kongre ve Jürili Karma Sergisi*, 14-16 Aralık 2021, Uşak-Türkiye, s. 282-285.
3. AYTAÇ, Ahmet, "Osmanlı Dönemi'nde Bursa İpekçiliği, Dokumacılık ve Bazı Arşiv Belgeleri", *Tarihin Peşinde*, Yıl: 7, Sayı: 13, Konya, Nisan 2015, s. 1-11.
4. EMECEN, Feridun, "Cullâh", *DİA,* C: VIII, İstanbul, 1993, s. 83-84.
5. ORHONLU, Cengiz, *Osmanlı Tarihine Ait Belgeler-Telhisler (1597-1607)*, İstanbul, 1970.
6. ÖZ, Tahsin, *Türk Kumaş ve Kadifeleri*, C: 1, İstanbul, 1946.
7. UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Ankara, 1948.
8. https://www.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/Sayfa.aspx?icerik=9&h=ADA45D7B737CBC58F13C672C0AECCA8E9F0DDB54A7AB8426349949A5FDEB9E15.08.02.2024.11.48.

PERSONALİA

PROF. NİZAMİ XUDİYEV - 75

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN TARİXİ KONTEKSTİNDƏ PROF. NİZAMİ XUDİYEVİN ROLU

İradə Kərimova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Bakı, Azərbaycan
irade.kerimova.81@mail.ru
Orcid İD:0000-0002-8057-8333

Xülasə

Görkəmli dilçi alim, türkoloq, əməkdar elm xadimi, ictimai-siyasi xadim, onlarla kitabların müəllifi, pedaqoq, professor Nizami Xudiyevin həyat yolu çox zəngin olmuşdur. Prof. N.Xudiyevin elmi yaradıcılığı çoxşahəli, istiqamətli, mövzu dairəsi baxımından olduqca geniş və əhatəli olmuşdur. O, xeyli sayda sanballı əsərlərin müəllifi olmuşdur. Müəllifi olduğu əsərlərin böyük əksəriyyəti ədəbi dilimizin aktual tədqiqinə həsr olunmuşdur. Müəllif "Azərbaycan ədəbi dili tarixi" adlı fundamental əsərində çox məsuliyyətli və böyük zəhmət tələb edən məsələlərin linqivistik həllinə girişmiş, zəngin canlı dil faktlarına söykənərək nəzəri ümumləşdirmələr aparmış, Azərbaycan ədəbi dilinin tarixini ümumtürk kontekstində araşdırmışdır. Prof. N.Xudiyevin elmi yaradıcılığının şah damarı sayılan bu əsərində Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, müxtəlif dövrlər, mərhələlər üzrə araşdırılmışdır. Onun ədəbi dilimizin tarixi sahəsində yazdığı tədqiqatların dəyəri haqqında M.Şirəliyev, A.Axundov, T.Hacıyev, R.Məhərrəmova, Z.Budaqova, V.Əliyev, M.Qasımov, S.Sadıqova və başqaları yüksək fikirlər söyləmiş, araşdırmanın elmi-tədrisi əhəmiyyətini düzgün müəyyənləşdirməyə çalışmışlar.

Açar sözlər: Ədəbi dil, dilçilik, dilçi, xadim, müəllif, tədqiqat.

В ИСТОРИЧЕСКОМ КОНТЕКСТЕ ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА АЗЕРБАЙДЖАНА РОЛЬ ПРОФ. НИЗАМИ ХУДИЕВА

Ирада Каримова
Доктор философии по филологии, доцент
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет
Баку, Азербайджан

Резюме

Жизненный путь выдающегося лингвиста, тюрколога, заслуженного деятеля науки, общественного и политического деятеля, автора десятков книг, педагога, профессора Низами Худиева был очень насыщенным. Научное творчество Н.Худиева было многогранным, разнонаправленным, достаточно широким и всеобъемлющим по объему предмета. Он был автором большого количества

известных произведений. Большинство написанных им работ посвящено актуальному изучению нашего литературного языка. В своем фундаментальном труде «История литературного языка Азербайджана» автор приступил к лингвистическому решению весьма ответственных и сложных вопросов, сделал теоретические обобщения, основанные на богатых живых лингвистических фактах, исследовал историю литературного языка Азербайджана в контексте тюркского мира. В этой работе, которая считается основной жилой научного творчества проф.Н.Худиева, исследуется история литературного языка Азербайджана в разные периоды и этапы. М.Ширалиев, А.Ахундов, Т.Гаджиев, Р.Магеррамова, З.Будагова, В.Алиев, М.Гасымов, С.Садыгова и другие выразили высокую оценку ценности его исследований в области истории нашей страны литературный язык, старался правильно определить его значение.

Ключевые слова: Литературный язык, языкознание, лингвист, деятель, автор, исследование.

İN THE HİSTORİCAL CONTEXT OF THE LİTERARY LANGUAG OF AZERBAİJAN, THE ROLE OF PROF. NİZAMİ KHUDİYEV

Irada Karimova
Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor
Azerbaijan State Pedagogical University
Baku, Azerbaijan

Sammary

An outstanding linguist, turkologist, honored scientist, social and political figure, author of dozens of books, pedagogue, professor Nizami Khudiyev's life path has been very rich. Prof. N. Khudiyev's scientific creativity was multifaceted, multi-directional, and quite broad and comprehensive in terms of the scope of the subject. He was the author of a large number of well-known works. Most of the works he authored are dedicated to the actual study of our literary language. In his fundamental work "History of the Literary Language of Azerbaijan", the author embarked on a linguistic solution of very responsible and demanding issues, made theoretical generalizations based on rich living linguistic facts, and investigated the history of the literary language of Azerbaijan in the context of the Turkic world. In this work, which is considered the main vein of prof.N.Khudiyev's scientific creativity, the history of the literary language of Azerbaijan was investigated in different periods and stages. M.Shiraliyev, A.Akhundov, T.Hajiyev, R.Maharramova, Z.Budagova, V.Aliyev, M.Gasimov, S.Sadygova and others expressed high opinions about the value of his researches in the field of the history of our literary language. tried to determine its importance correctly.

Keywords: Literary language, language knowledge, linguist, actor, author, research.

Annotasiya. Görkəmli dilçi alim, türkoloq, əməkdar elm xadimi, ictimai-siyasi xadim, onlarla kitabların müəllifi, pedaqoq, professor Nizami Xudiyevin həyat yolu çox zəngin olmuşdur. N.Xudiyev həm elmi-pedaqoji, həm də ictimai-siyasi fəaliyyətinin hər zaman tam mərkəzində dayanmışdır.

Prof. N.Xudiyevin elmi yaradıcılığı çoxşahəli, istiqamətli, mövzu dairəsi baxımından olduqca geniş və əhatəli olmuşdur. Dilçiliyin hansı sahəsindən yazırsa-yazsın orada yenilikçi olmağı bacarmışdır. Onun elmi fəaliyyətində millilik və müasirlik, ictimai fəallıq və obyektivlik aparıcılıq təşkil etmişdir. O, geniş dünyagörüşə, çoxcəhətli bilik və məlumata və bir-birinə yaxın olan müxtəlif elmi istiqamətlərdə nəinki yetkin söz demək, hətta dərin, əhatəli araşdırmalar aparmaq səriştəsinə malik olan bir elm xadimi olmuşdur. Azərbaycan dilçiliyinin bütün dövrləri üzrə N.Xudiyevin dərin məzmunlu elmi əsərləri geniş ictimaiyyət tərəfindən rəğbətlə qarşılanmışdır. Bu əsərlər (400-dən çox məqalə, 60 kitab və 65 telessenari) Azərbaycanda uzun müddət oxucuların ehtiyac və tələbatını ödəmiş, yeni nəsillərin formalaşması və inkişafında özünəməxsus rol oynamışdır.

Aktuallıq. Nizami Xudiyevin tədqiqatlarında dilçiliyin ayrı-ayrı sahələri geniş milli-ictimai məzmun kəsb etmişdir. Onun müəllifi olduğu əsərlərin böyük əksəriyyəti ədəbi dilimizin aktual tədqiqinə həsr olunmuşdur. Yaradıcı şəxsiyyət kimi N.Xudiyev ədəbi dil sahəsində sanballı tədqiqatları ilə Azərbaycan dilçilik elminin inkişafına böyük töhfələr vermişdir. Klassik yazarlarımızın zəngin ədəbi irsi müəllifin əsas tədiqat mövzularından biri olmuşdur. Müəllif "Azərbaycan ədəbi dili tarixi" adlı fundamental əsərində çox məsuliyyətli və böyük zəhmət tələb

edən məsələlərin linqivistik həllinə girişmiş, zəngin canlı dil faktlarına söykənərək nəzəri ümumləşdirmələr aparmış, Azərbaycan ədəbi dilinin tarixini ümumtürk kontekstində araşdırmışdır. Ədəbi dil tarixinin tədqiqat obyekti və predmeti mürəkkəb və çoxşaxəlidir. Müəllif Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf problemlərini və normalarını araşdırmış, ədəbi dilimizin lüğət tərkibinin inkişaf mərhələlərindən də bəhs etmişdir. N.Xudiyev Əbdüləzəl Dəmirçizadə, Afad Qurbanov və Tofiq Hacıyevdən sonra ədəbi dilimizin tarixini özünəməxsus tərzdə dövrləşdirərək, müəllimi görkəmli dilçi alim prof. Ə.Dəmirçizadənin yolunu davam etdirmişdir.

Prof. N.Xudiyevin elmi yaradıcılığının şah damarı sayılan bu elmi əsərində Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, müxtəlif dövrlər, mərhələlər üzrə araşdırılmışdır. Müəllif "Azərbaycan ədəbi dili tarixi" adlı kitabını zamanla təkmilləşdirərək yeni-yeni müddəalarla zənginləşdirmişdir. Onun bu dərsliyini ədəbi dilimizin tarixi sahəsində üçüncü tarixi mərhələyə aid elmi yaradıcılıq nümunəsi hesab etmək olar. Bu sahədə yazdığı tədqiqatların dəyəri haqqında M.Şirəliyev, A.Axundov, T.Hacıyev, R.Məhərrəmova, Z.Budaqova, V.Əliyev, M.Qasımov, S.Sadıqova və başqaları yüksək fikirlər söyləmiş, araşdırmanın elmi-tədrisi əhəmiyyətini düzgün müəyyənləşdirməyə çalışmışlar.

Metod. Məqalədə istifadə olunmuş əsas metod müqayisəli metoddur. Bəzi məsələlərin aydınlaşdırılmasında qarşılaşdırma, müşahidə və təsviri metoddan istifadə olunmuşdur.

Giriş. Görkəmli dilçi alim, türkoloq, əməkdar elm xadimi, ictimai-siyasi xadim, onlarla kitabların müəllifi, pedaqoq, professor Nizami Xudiyevin həyat yolu çox zəngin olmuşdur. N.Xudiyev həm elmi-pedaqoji, həm də ictimai-siyasi fəaliyyətinin hər zaman tam mərkəzində dayanmışdır.

Prof. N.Xudiyevin elmi yaradıcılığı çoxşahəli, istiqamətli, mövzu dairəsi baxımından olduqca geniş və əhatəli olmuşdur. Dilçiliyin hansı sahəsindən yazırsa-yazsın orada yenilikçi olmağı bacarmışdır. Onun elmi fəaliyyətində millilik və müasirlik, ictimai fəallıq və obyektivlik aparıcılıq təşkil etmişdir. O, geniş dünyagörüşə, çoxcəhətli bilik və məlumata və bir-birinə yaxın olan müxtəlif elmi istiqamətlərdə nəinki yetkin söz demək, hətta dərin, əhatəli araşdırmalar aparmaq səriştəsinə malik olan bir elm xadimi olmuşdur. Azərbaycan dilçiliyinin bütün dövrləri üzrə N.Xudiyevin dərin məzmunlu elmi əsərləri geniş ictimaiyyət tərəfindən rəğbətlə qarşılanmışdır. Bu əsərlər (400-dən çox məqalə, 60 kitab və 65 telessenari) Azərbaycanda uzun müddət oxucuların ehtiyac və tələbatını ödəmiş, yeni nəsillərin formalaşması və inkişafında özünəməxsus rol oynamışdır. Bu statistikanın arxasında alimin böyük zəhməti, məhsuldar yaradıcılığı və yeni ideyalara yol açan fədakarlığı dayanır.

Nizami Xudiyevin tədqiqatlarında dilçiliyin ayrı-ayrı sahələri geniş milli-ictimai məzmun kəsb etmişdir. Onun müəllifi olduğu əsərlərin böyük əksəriyyəti ədəbi dilimizin aktual tədqiqinə həsr olunmuşdur. Yaradıcı şəxsiyyət kimi N.Xudiyev ədəbi dil sahəsində sanballı tədqiqatları ilə Azərbaycan dilçilik elminin inkişafına böyük töhfələr vermişdir. Klassik yazarlarımızın zəngin ədəbi irsi müəllifin əsas tədiqat mövzularından biri olmuşdur. Müəllif "Azərbaycan ədəbi dili tarixi" adlı fundamental əsərində çox məsuliyyətli və böyük zəhmət tələb edən məsələlərin linqivistik həllinə girişmiş, zəngin canlı dil faktlarına söykənərək nəzəri ümumləşdirmələr aparmış, Azərbaycan ədəbi dilinin tarixini ümumtürk kontekstində araşdırmışdır. Müəllif Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf problemlərini və normalarını araşdırmış, ədəbi dilimizin lüğət tərkibinin inkişaf mərhələlərindən də bəhs etmişdir. N.Xudiyev Əbdüləzəl Dəmirçizadə, Afad Qurbanov və Tofiq Hacıyevdən sonra ədəbi dilimizin tarixini özünəməxsus tərzdə dövrləşdirərək, müəllimi görkəmli dilçi alim prof. Ə.Dəmirçizadənin yolunu davam etdirmişdir. Onun elmi uğurlarına ilk sevinən də Azərbaycan dilçilik elminin ilk korifeylərindən olan Ə.Dəmirçizadə olmuşdur. Əsərdə hər dövrün ictimai-tarixi şəraiti, normaları və üslubları ayrıca tədqiqata cəlb olunmuşdur. Müəllif klassik yazarlarımızın dilini və üslubunu təhlillər apararaq, sadə və rəvan dillə oxucularına çatdırmağa çalışmışdır. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixini belə obyektiv və düzgün yönümdə araşdırmaq, uğurlu elmi nəticələr əldə edə bilmək filoloq alimdən ensiklopedik bilik tələb edir. Çünki ədəbi dil tarixinin tədqiqat obyekti və predmeti mürəkkəb və çoxşaxəlidir. Hər şeydən öncə, fundamental yüksək elmi-metodik tələblərə hərtərəfli cavab verən dərslik, yaxud elmi-tədqiqat əsəri (monaqrafiya) yazmaqdan ötrü dilçiliyin bütün sahələrini, şöbələrini dərindən bilmək lazımdır. Prof. N.Xudiyevin elmi yaradıcılığının şah damarı sayılan bu əsərində Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, müxtəlif dövrlər,

mərhələlər üzrə araşdırılmışdır. Müəllif "Azərbaycan ədəbi dili tarixi" adlı kitabını zamanla təkmilləşdirərək yeni-yeni müddəalarla zənginləşdirmişdir. Onun bu dərsliyini ədəbi dilimizin tarixi sahəsində üçüncü tarixi mərhələyə aid elmi yaradıcılıq nümunəsi hesab etmək olar. Bu sahədə yazdığı tədqiqatların dəyəri haqqında M.Şirəliyev, A.Axundov, T.Hacıyev, R.Məhərrəmova, Z.Budaqova, V.Əliyev, M.Qasımov, S.Sadıqova və başqaları yüksək fikirlər söyləmiş, araşdırmanın elmi-tədrisi əhəmiyyətini düzgün müəyyənləşdirməyə çalışmışlar.

Dilçiliyin tarixindən bəhs edərkən N.Xudiyev yazır ki, bu elmin tarixi kökləri nə qədər çox qədimə (deyək Mahmud Kaşğarlıya) getsə də, onun müasir simasını, xarakterini Bəkir Çobanzadə, Məmmədağa Şirəliyev, Əbdüləzəl Dəmirçizadə, Muxtar Hüseynzadə kimi tədqiqatçılar müəyyənləşdiriblər (2. s.186) .

N.Xudiyev xeyli sayda sanballı əsərlərin müəllifi olmuşdur. Onun seçilmiş əsərləri 14 cilddə çap olunmuşdur. Bu da onun böyük təcrübəsinin, geniş müşahidələrinin, zəngin mütaliəsinin göstəricisidir. Nizami müəllimin məsələlərə hansı prizmadan yanaşması, nəyi diqqətə alıb, necə dəyərləndirməsi də olduqca əhəmiyyətlidir. Onun kitabları ədəbi dil, tərcümə dili və s. sahələrdə sistemli tədqiqatlardan hesab olunur. Ə.Dəmirçizadə, H.Mirzəzadə, T.Hacıyev kimi ədəbi dil tarixçiləri ilə bir sırada adı çəkilən N.Xudiyev bu sahədə bir neçə fundamental əsərlər yazmışdır. Alimin ədəbi dillə bağlı yazdığı əsərləri sırasında "Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibinin inkişafı". Bakı, 1986.; "Azərbaycan ədəbi dilinin zənginləşmə yolları". Bakı, 1987.; "Azərbaycan ədəbi dilinin sovet dövrü". Bakı, 1989.; "Tərcümə ədəbiyyatı və ədəbi dilimiz". Bakı, 1991.; "Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkülü". Bakı, 1991.; "XIII-XIV əsrlər Azərbaycan ədəbi dili". Bakı, 1992.; "XV-XVI əsrlər Azərbaycan ədəbi dili". Bakı, 1994.; "Azərbaycan milli ədəbi dilinin yaranması və inkişafı". Bakı, 1994.; "XX əsr Azərbaycan ədəbi dili". Bakı, 1995.; "Heydər Əliyev və Azərbaycan dili". Bakı, 1997.; "Ədəbi dilimiz efirdə və ekranda". Bakı, 2000.; "Radio, televiziya və ədəbi dil". Bakı, 2001.; "Xalqın tarixi haqqı: dilimiz, varlığımız". Bakı, 2004.; "Cənubi Azərbaycanda ədəbi dilimizin dünəni və bu günü". Bakı, 2011.; "Azərbaycan ədəbi dili tarixindən seminar məşğələləri". Bakı, 2015. adlı müəllifi olduğu kitabları göstərmək olar.

N.Xudiyevin yaradıcılığında, yazmış olduğu telessenariləri də xüsusi yer tutur. O, telessenarilərini canlı ədəbi danışıq dili ilə tamaşaçıya çatdırmağı bacarmışdır. Müəllifin "Heydər Əliyev və Azərbaycan dili", "Fenomen", "Xilaskar", "Akademik Zərifə Əliyeva", "Tikdim ki, izim qala", "Zirvəyə doğru", "Əsrin müqaviləsi", "Türk dünyası", "Türklər", "Gün doğandan gün batana. Qədim türklər" və s. bu kimi onlarla tarixi, etnoqrafik telessenariləri ekranlaşdırılmışdır. Adı çəkilən hər bir sənədli film öz dövrünün salnaməsidir.

Prof. N.Xudiyev Azərbaycan dilçiliyi sahəsində görkəmli dilçi alim olmaqla yanaşı, həm də təcrübəli pedaqoq olmuşdur. O, çalışdığı universitet haqqında xatirələrində yazır ki, mənim üçün Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti ziyarət etdiyim Məkkə, Mədinə və Kərbəladan sonra ikinci qibləgahımdır. Bu qibləgahda mən elmi-tədqiqatla məşğul olmuş, müəllimlik etmişəm. Bu elm və təhsil ocağında mənə 52 il oxumaq və işləmək səadəti nəsib olub (2.s.302).

Nizami müəllim bizə III kursda oxuyarkən "Azərbaycan ədəbi dili tarixi" fənnindən mühazirə məşğələləri keçmişdir. Ədəbi dilimizin tarixini dərinliyi ilə öz tələbələrinə həvəslə öyrədən bir müəllim kimi biz tələbələrinin yaddaşında qalmışdır. Azərbaycan dilçiliyi kafedrasında müəllim kimi fəaliyyətə başladıqdan sonra müəllimimlə bərabər çiyin-çiyinə bu fənni tələbələrimə sevə-sevə tədris etməyə başladım.

Nəticə. Prof. N.Xudiyevin məhsuldar elmi fəaliyyəti onlarla çap olunmuş monoqrafiyaları, dərslikləri, dərs vəsaitləri və 400-ə yaxın elmi və publisistik məqalələri hər zaman onu elm camiəsinin nümayəndələri ilə yanaşı tələbələrinin də gözündə ucaltmışdır. Bu gün də onun tələbələri, doktorantları müəllimlərinin onlara öyrətdiyi bilikləri gənc nəslə həvəslə öyrətməkdədirlər. Onlar yaxşı bilirlər ki, elm sərf etdikcə artan bir xəzinədir.

Nizami Xudiyev hər şeydən öncə vətənini sevən bir vətəndaş olmuşdur. Məhz bu amil onun görkəmli ziyalı olmaqla yanaşı həm də ictimai xadim kimi tanınmasına imkan vermişdir. Onun vətəndaşlıq mövqeyindən danışarkən onu da xatırlamaq yerinə düşər ki, o, həm də dövlətçilik ənənələrinin qorunmasında fəal rol oynayan müasirlərimizdən olmuşdur.

Ömür yalnız yaşanmış illərin sayı ilə ölçülmür. Həm də bu illər ərzində gördüyün işlərin silqəti, arzu və istəyin sədası və harayını da özündə yaşadır. Beləliklə prof. N.Xudiyevin elmimizə verdiyi töhfə qətiyyən kəmiyyət parametrləri ilə ölçülə bilməz, burada ən vacibi alimin elmə, ictimai fikrə, təfəkkür tərzinə gətirdiyi novatorluq, yeni keyfiyyətdir. Alimin elmin inkişafı və tərəqqi naminə təmənnasız gördüyü işlərdir. Bunun da öhdəsindən professor Nizami Xudiyev layiqincə gəlməyi bacarmışdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, 2018. 632 s.
2. Xudiyev N. Ömürdən səhifələr. Bakı, 2018. 704 s.
3. Xudiyev N. Professor Nizami Xudiyevin həyatı və yaradıcılıq yolu. Bakı, 2019, 352 s.
4. Kazımov İ. Yaradıcılıq kredosu, yaxud özünüifadənin təsdiqi. “Kredo” qəzeti, Bakı, 08 aprel 2019. Səh.12.

NƏŞRƏ DAİR TƏLƏBLƏR:

"Mahmud Kaşğarlı" jurnalı türk xalqlarının dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq, tarix, arxeologiya, etnoqrafiya, etimologiya, mədəniyyət, memarlıq sahələri üzrə məqalələr dərc edir.

Məqalələr Azərbaycan, türk, ingilis və ya rus dillərindən birində jurnalın mahmudkashgarli@gmail.com elektron ünvanına göndərilməlidir.

1. Məqalələr Microsoft Word proqramında Times New Roman şrifti ilə 12 pt. ölçüdə, 1,0 intervalla yazılmalıdır. Səhifə ölçüləri: sağdan və soldan 2,0 sm, yuxarıdan 2,5 sm, aşağıdan 2,2 sm olmalıdır.
2. Başlıq ortada tünd və böyük hərflərlə yazılmalıdır.
3. Məqalənin quruluşu aşağıdakı bölmələrdən ibarət olmalı və ardıcıllıq gözlənilməlidir: Məqalənin adı, müəllifin adı, soyadı, elmi dərəcəsi, elmi adı, ORCİD kod, elektron poçt ünvanı, əlaqə nömrəsi və açar sözlər (4-5 söz), xülasə (150-200 sözdən ibarət, 12 şrift ilə), annotasiya, aktuallıq, metod, giriş, nəticə, ədəbiyyat siyahısı.
4. Məqalələrdə verilən şəkil, rəsm, qrafik və cədvəllər düzgün, aydın və mətn içərisində olmalı, onlara aid olan yazılar altdan yazılmalıdır.
5. Məqalələrin müxtəlif dillərdə yazılan xülasələrinin məzmunu eyni olmalıdır. Xarici müəlliflər üçün xülasə türk,ingilis, rus, dillərində, yerli müəlliflər üçün xülasə Azərbaycan, rus, ingilis dillərində yazılmalıdır.
6. Hər bir xülasədə məqalənin adı, müəllif və ya müəlliflərin tam adı göstərilməlidir. Məqalələrdə müəllif və ya müəlliflərin gəldiyi elmi nəticə, elmi işin yeniliyi, tətbiqi, əhəmiyyəti və s. xülasədə yığcam şəkildə öz əksini tapmalıdır.
7. İstinadlar mətn içərisində dairəvi mötərizədə göstərilməklə məqalənin sonunda rast gəlmə, yəni verilmə ardıcıllığı ilə nömrələnməlidir. Məsələn (1, 8).
8. Verilən hər bir istinad haqqında məlumat tam və dəqiq olmalıdır. İstinad olunan mənbənin biblioqrafik təsviri onun növündən (monoqrafiya, dərslik, elmi məqalə və s.) asılı olaraq verilməlidir. Simpozium, konfrans materiallarına və ya tezislərinə istinad edilərkən məqalənin adı göstərilməlidir.
9. Məqalənin həcmi ən az 7-8 səhifə olmaqla 12 səhifəni keçməməlidir.
10. Məqalələr mütəxəssis rəyi (məxfi olaraq) əsasında jurnalın redaksiya heyətinin qərarı ilə çap olunur. Redaksiya düzəlişlər etmək üçün məqaləni müəllifə qaytara bilər.
11. Məqalədə gedən hər hansı bir elmi yenilik, tezis və s. üçün müəllif şəxsən məsuliyyət daşıyır.
12. Jurnalda dərc olunmayan məqalələr geri qaytarılmır.
13. Xaricdən göndərilən məqalələr pulsuz dərc olunacaqdır.

YAYIN KURALLARI:

"Mahmud Kaşgarlı" dergisi, Türk halklarının dili, edebiyatı, tarihi, arkeolojisi, etnografyası, etimolojisi, kültürü ve mimarisi hakkında makaleler yayınlamaktadır.

Makaleler derginin e-posta adresine Azerice, Türkçe, İngilizce ve ya Rusça dillerinden birinde mahmudkashgarli@gmail.com e posta adresine gönderilmelidir.

1. Makaleler Microsoft Word programında Times New Roman yazı tipinde 12 punto. 1.0 aralıkla yazılmalıdır. Sayfa boyutları: Sağdan ve soldan 2.0 cm, üstten 2.5 cm, alttan 2.2 cm.
2. Başlık koyu ve büyük harflerle ortadan yazılmalıdır.
3. Makale yapısı aşağıdaki bölümlerden oluşmalı ve sıra beklenmelidir: Makalenin başlığı, yazarın adı, soyadı, ünvanı, ORCID numarası, e-posta adresi ve anahtar kelime (4-5 kelime), özet (12 punto ile 150-200 kelimeden oluşan), giriş, sonuç, kaynakça.
4. Makalelerde verilen resim, çizim, grafik ve tablolar doğru, anlaşılır ve metin içinde olmalı ve bunlarla ilgili yazılar dipnot olarak verilmelidir.
5. Diğer dillerde verilen özetler bir-birine uygun şekilde verilmelidir. Yabancı yazarlar için özet: Türkçe, İngilizce, Rusça, ilave edilmelidir. Yerel yazarlar için özet: Azerice, İngilizce, Rusça olarak verilmelidir.
6. Her bir özetde makalenin adı, yazarı ve ya yazarlarının ismi tam verilmelidir. Makalelerde yazar ve ya yazarların ulaştığı bilimsel sonuç, bilimsel çalışmanın yeniliği, uygulaması, önemi vb. özette kısaca yansıtılmalıdır.
7. Kaynaklar, makaledə parantez içinde, makalenin sonundakı sirasına göre, yani alıntıların verildigi sıraya göre numaralandırılmalıdır. Örneğin (1, 8]).
8. Kaynakçada verilen her kaynakla ilgili bilgiler tam ve doğru olmalıdır. Atıf yapılan kaynağın bibliyografik açıklaması, türüne göre (monografi, ders kitabı, bilimsel makale vb.) verilmelidir. Sempozyum, konferans bildirileri ve ya özetlere atıf yapılırken makalenin başlığı verilmelidir.
9. Makale hacmi en az 7 - 8 sayfa olmak üzere 12 sayfayı geçmemelidir.
10. Makaleler, uzman görüşü alınarak (gizli olarak) dergi yayın kurulu kararı ile yayınlanır. Editör, düzeltmeler için makaleyi yazara iade edebilir.
11. Makalede yer alan herhangi bir bilimsel yenilik, tez vb. yazar şahsen sorumludur.
12. Dergide yayımlanmayan yazılar iade edilmez.
13. Yurt dışından gönderilen makaleler ücretsiz yayımlanacaktır.

PUBLICATION REQUIREMENTS:

The journal “Mahmud Kashgarli” publishes articles on linguistics, literature, history, archeology, ethnography, etymology, culture and architecture of the Turkic peoples.

Articles (manuscripts) should be written and sent in one of Azerbaijani, Turkish, English or Russian languages to the journal's email address - mahmudkashgarli@gmail.com.

1. Articles should be typed in Microsoft Word Program, Times New Roman font - 12 pt., line spacing - 1.0 cm. Page sizes: right and left - 2.0 cm, top -2.5 cm, bottom -2, 2 cm.
2. The title of the article should be centered and written in bold and capital letters.
3. The structure of the article should consist of the following sections in the specified sequence: title of the article, author's name, patronymic, surname, scientific degree, academic title, ORCID code, email address, contact number and keywords (4-5 words), summary (150 - 200 words, 12 font), abstract, relevance, method, introduction, conclusion, bibliography.
4. Figures, pictures, illustrations, graphs and tables given in the article must be clear, correct, legible and given within the text, and the text relating to them should be written below.
5. The content of the summary, made in different languages, must be the same. For foreign authors, the annotation must be written in Turkish, English, Russian, but for local authors - in Azerbaijani, Russian and English.
6. Each summary should include the title of the article and the name of the author or co-authors. Depending on the nature of the scientific field, the articles should present conclusions, scientific novelty, practical significance, etc., made by the author or co-authors, and should be briefly reflected in the summary.
7. Footnotes should be indicated in parentheses inside the text and numbered in order of mentioning at the end of the article, indicating in parentheses of the text. For example (1,8).
8. Any reference information about each provided footnote must be complete and accurate. A bibliographic description of the cited source should be given depending on its type (monograph, textbook, scientific article, etc.). When referring to the materials of the symposium, conference or thesis, the title of the article should be indicated.
9. The volume of the article should not exceed 12 pages, within at least 7 - 8 pages.
10. Articles are published on the basis of an expert opinion (confidentially) by decision of the editorial board of the journal. The editors reserve the right to return the article to the author for correction.
11. The author is personally responsible for scientific novelty, abstracts, any materials presented in the article.
12. Articles not published in the journal are not returned.
13. Articles sent from abroad are published free of charge.

ТРЕБОВАНИЯ К ПУБЛИКАЦИИ:

Журнал «Махмуд Кашгарли» публикует статьи по языкознанию (лингвистике), литературоведению, истории, археологии, этнографии, этимологии, культуре и архитектуре тюркских народов.

Статьи следует присылать на азербайджанском, турецком, английском или русском языках на электронный адрес журнала - mahmudkashgarli@gmail.com.

1. Статьи должны быть набраны в программе Microsoft Word шрифтом Times New Roman - 12 pt., межстрочным интервалом - 1,0 см. Размеры отступа на странице: справа и слева - 2,0 см, сверху -2,5 см, снизу -2,2 см.
2. Название статьи должно быть написано посередине страницы жирным шрифтом и прописными буквами.
3. Структура статьи должна состоять из следующих разделов в указанной последовательности: название статьи, имя автора, фамилия, научная степень, ученое звание, код ORCID, адрес электронной почты, контактный номер и ключевые слова (4 – 5 слов), резюме (150 - 200 слов, 12 шрифт), аннотация, актуальность, метод, введение, заключение, список литературы.
4. Рисунки, иллюстрации, графики и таблицы, приведенные в статье, должны быть четкими, ясными и даны внутри текста, а текст, относящийся к ним, должен быть написан ниже.
5. Содержание резюме, выполненное на разных языках, должно быть одинаковым. Для зарубежных авторов аннотация должна быть написана на турецком, английском, русском языках, а для местных авторов – на азербайджанском, русском и английском языках.
6. В каждом резюме должны быть указаны название статьи и ФИО автора или соавторов. В зависимости от характера научной отрасли в статьях должны быть представлены выводы, научная новизна, практическая значимость и т.д., сделанные автором или соавторами, и должны быть кратко отражены в резюме.
7. Сноски следует указать в круглых скобках внутри текста и нумеровать в порядке упоминания в конце статьи, например (1,8).
8. Информация о каждой предоставленной сноске должна быть полной и точной. Библиографическое описание цитируемого источника следует давать в зависимости от его вида (монография, учебник, научная статья и т.д.). При ссылке на материалы симпозиума, конференции или тезиса следует указывать название статьи.
9. Объем статьи не должен превышать 12 страниц, при этом не менее 7-8 страниц.
10. Статьи публикуются на основании экспертного заключения (конфиденциально) по решению редколлегии журнала. Редакция оставляет за собой право вернуть статью автору для исправления.
11. Автор несет личную ответственность за научную новизну, тезисы, любые представленные материалы в статье.
12. Статьи, не опубликованные в журнале, не возвращаются.
13. Статьи, присланные из-за рубежа, публикуются бесплатно.